

Altay Tuvaları - Altaylarda Unutulmuş Bir Türk Halkı

İbrahim Ahmet Aydemir*

Özet: Bir disiplin olarak Türkoloji, sadece Türk dillerin araştırılmasını değil, aynı zamanda Türk halklarının tarihini, menşeyini, dini inanışlarını, maddi-manevi kültürünü ve sosyoekonomik yapısını araştırmayı da kapsamaktadır. Bu bağlamda büyük küçük bütün Türk halklarının tarihleri ve maddi kültür varlıkları bilimsel veriler ve ölçütler dikkate alınarak araştırılmalı ve irdelenmelidir. İşte biz bu makalede, Doğu Altaylar'da bugünkü Moğolistan'ın batısında yaşayan küçük bir Tuva grubunu konu edindik. Altay Tuvaları olarak da adlandırılan bu grup, başta Tuva Cumhuriyeti Tuvaları olmak üzere diğer Tuva gruplarından çok uzun yıllar ayrı kalmışlardır. Bu ayrı kalışın ve isole bir hayat sürüşün de neticesi olarak Altay Tuvalarının bugün kendine has dili, tarihi, ve kültürü oluşmuştur. Bu makalede öncelikle Altay Tuvalarının tarihi, kökeni, dili, dini ve maddi kültürü ön plana çıkarılmıştır. Bunlar ortaya konulurken bir taraftan da Altay Tuvalarının halihazırdaki durumları da en son bilimsel veriler dikkate alınarak betimlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tuvalar, Altay Tuvaları, Moğolistan Tuvaları, Güney Sibirya Türk Halkları.

Giriş

Tuvalar, Güney Sibirya'da yaşayan ve kendilerini *Tıva/Dıva* olarak adlandıran küçük bir Türk halkıdır. Tuvaların büyük çoğunluğu, bugünkü Rusya Federasyonu'na bağlı Özerk Tuva Cumhuriyeti'nde¹ yaşamaktadır ve en son verilere göre sayıları yaklaşık 200.000'dir (Boeschoten 1998: 14). Daha önceki birçok kaynakta *Soyon*, *Soyot*, *Uryankay*, *Urjanhajci* olarak tanımlanan Tuvaların etnik oluşumunda, Türk olduğu kadar Samoyed, Kett ve Moğol unsurlarının katkısı vardır (Golden 2006: 496). Menges'e göre bugünkü Tuvalar, Çin'de 581-618 yılları arasında hüküm süren *Sue* hanedanı zamanında Kırgızların doğusunda, Baykal gölünün güneyinde ve Uygurların kuzeyinde yaşamış olan ve Çin kaynaklarında *Du-bo* (Tuba) olarak geçen halkın torunlarıdır (Menges 1959b: 90). Türklerin Güney Sibirya'ya ilk gelişleri, Moğol hükümdarı Timuçin (Temücin) zamanında, yani 12. yüzyılın ikinci yarısındadır (Menges 1963: 75). Etnik köken itibarıyla *Güney Samoyed-*

* Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / BURSA
aydemirahmet@aol.com

lerden (Süd-Samojeden) oldukları tahmin edilen Tuvaların kesin olarak Türkleşmeleri ise, 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır (Menges 1959b: 91, 1963: 79). Bu dönem, aynı zamanda bölgede Rus istilalarının ve Ruslaştırma politikalarının başladığı bir dönemdir. Bugün Tuvaların ağırlıklı olarak yaşadığı Tuva Cumhuriyeti, Yenisey ırmağı ile onun yan kolları olan *Biy-Hem* ve *Kaa-Hem* ırmaklarının kavuştukları havzada yer almaktadır. Bu bölge, güneyde Tannu-Ola, batıda Altay Dağları, kuzeybatıda ve kuzeydoğuda ise Sayan Sıradağları'nca çevrilidir.

Tuva Cumhuriyeti dışında Tuvalar'a, Moğolistan'ın batısı ile kuzeybatısında ve Çin'in kuzeybatısındaki Şincan (Xinjiang) bölgesinde rastlanmaktadır (Menges 1959b: 91-92). Moğolistan'da sayıları yaklaşık 6.000 olan Tuvaların büyük bir bölümü, ülkenin en batısındaki *Bayan Ölgii*, *Hovd* ve *Uvs* illerinde yaşamaktadır. *Bayan Ölgii* iline bağlı *Sengel* (*Cengel*) kasabasında yaşayan Tuvalar, *Altay Tuvaları* olarak adlandırılmaktadır (Taube 1981a: 35, 1996: 213). 1960'lı yıllarda yaklaşık 2.400 olan Altay Tuvalarının sayısı, 1970'li yıllarda değişik nedenlerle yaşanan göçler yüzünden 1980'li yılların başında 1.300'e kadar düşmüştür (Taube 1987: 100). Bu göçlerin sebepleri arasında, Kazaklarla yaşanan sorunlar, bölgedeki ekonomik sıkıntılar ve işsizlik sayılabilir. *Sengel*'den Moğolistan'ın iç bölgelerine doğru yaşanan göç, 1985'ten itibaren durmuştur. Göç eden ailelerin zamanla geri dönmeleriyle, bölgedeki Tuvaların sayısı tekrar artmaya başlamıştır. 1994 yılında, özellikle bölgede ilk Tuvaca eğitim veren bir okulun açılmasından sonra 30 aile bütün sürüleriyle birlikte *Sengel*'e geri dönmüştür. Yine 1995 yılının başlarında 30 aile daha bölgeye geri dönmüştür. Taube'ye göre bu dönüşün esas sebebi, Moğolistan'da da kendini hissettiren „Perestroika“ politikasıdır (1996: 223). En son verilere göre günümüzde *Sengel*'de yaşayan Tuvaların sayısı, yaklaşık olarak 2.400'dür (Johanson 2001: 26).

Moğolistan'ın kuzeyindeki *Hövsğöl* bölgesinin kuzeybatısında yaşayan, kendilerini *Duha* (*Ducha*) olarak adlandıran ve komşuları Moğollarca *Tsaatan* (geyik yetiştiricisi) olarak nitelendirilen küçük bir Tuva grubu daha vardır ki bunların sayısı yaklaşık olarak 200-250'dir. Bunların dışında Tuvaların yaşadığı bir başka ülke de Çin'dir. Çin'in kuzeybatısındaki Şincan (Xinjiang) Özerk Uyгур Cumhuriyeti'nde yaşayan ve sayıları en son verilere göre yaklaşık 3.000 olan Tuvalar, bilimsel çevrelerde genelde *Cungar Tuvaları* (*Jungar-Tuwiner*) olarak bilinmektedir. Aynı zamanda Kazakistanın doğusundaki Altay bölgesinde de bazı küçük Tuva grupları yaşamaktadır.

Sengel kasabası, Moğolistan'ın en batısında *Hovd* ırmağı ile onun yan kolları olan *Godan*, *Xara: tı/Xarangıtı* ve *Aq-Hem* ırmaklarının kavuştuğu bir havza-

da yer almaktadır. Burada yaşayan Altay Tuvalarını, gerek kültürü gerekse folkloru ve etnografik yapısıyla etraflıca bilim alemine tanıtan, Leipzig Üniversitesi Moğol Dili ve Edebiyatı uzmanı Dr. Erika Taube olmuştur. Taube’nin bu bilimsel serüveni, 1960’lı yıllarda Leipzig Üniversitesi Alman Dili Edebiyatı Bölümü’nde okuyan ve aynı zamanda kendisi de bir Altay Tuvası olan Galsan Çınag’la bir tesadüf sonucu tanışmasıyla başlar.² Daha sonraları Taube, Galsan Çınag’ın da yardım ve rehberliğinde folklorik ve etnografik malzeme derlemek üzere Sengel bölgesine gitmiş, değişik aralıklarla o bölgede kalmış, Tuvalar arasında yaşamış, dostluklar edinmiş, Tuvaca öğrenmiştir. 1966, 1967, 1969 ve 1982 yıllarında bölgede yapmış olduğu dört ayrı saha araştırmasında, Altay Tuvalarının etnografya ve folkloruna ilişkin çok hacimli sayılabilecek bir malzeme derlemiştir. Derlenen bu malzemeler, çoğunlukla masallardan oluşmakta olup, bunlar arasında aynı zamanda sözlü gelenek ürünü birçok halk şiiri (bilmece, şarkı, ağıt vb.) de yer almaktadır.

Bayan Taube tarafından yazıya geçirilen ve transkripsiyonu yapılan metinlerin ilk bölümü, *Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai (Cengel /Westmongolei): Kleine Formen* adıyla tek ciltlik bir kitap olarak Şubat 2008’de Harrassowitz yayınevinde basılmıştır. Tamamen etnografik ve folklorik amaçlarla derlenen bu malzemeler, aynı zamanda gerek Türkçenin ve gerekse Tuvacanın fonetik, morfolojik ve sözdizimsel açıdan betimlenmesinde mutlaka değerlendirilmesi gereken metinler olması hasebiyle de büyük bir önem taşımaktadır. Bunun yanında bu metinler, Güney Sibirya’daki değişik diller bağlamında gündeme gelen ikidillilik ve dil etkileşimi açısından da değerlendirilmesi gereken eşsiz bir malzeme niteliğindedir. Zira Sengel’deki Altay Tuvaları, kendi anadilleri Tuvacanın yanı sıra, eğitim dili ve resmi dil olarak Kazakça (veya Moğolca) ve devlet dili olarak da Moğolca kullanmak durumundadırlar.

Altay Tuvaları, kendi aralarında iki gruba ayrılırlar: *Moncak* veya *Gök Moncak* (Boncuk/Gök Boncuk) ve *Soyot* (*Soyon*); ikinci grup da kendi arasında *Ak Soyot* ve *Xara Soyot* olmak üzere yine iki alt gruba ayrılır (Taube 1978: 318). Moğollar tarafından genelde *Uryanhay* (Urjanchaj) olarak adlandırılan Altay Tuvaları, her ne kadar kendilerini Uryanhaylarla akraba hissetseler ve kültürel alanda büyük bir benzerlik gösterecekler de, Moğolcanın belli bir lehçesini konuşan Uryanhaylardan kendilerini kesin olarak ayırırlar ve bu ayrım konusunda da kesin olarak ısrarcıdırlar.

Sengel’deki Tuvalar, aynı zamanda yine bir Türk halkı olan ve sayıları bölgedeki toplam nüfusun üçte ikisini oluşturan Kazaklarla doğrudan bir komşu-

luk ilişkisi içinde yaşamaktadırlar.³ Ancak bu Tuvaların Kazaklarla olan ilişkileri pek de iyi değildir. Bunun sebepleri arasında, Kazakların Müslüman olmaları, Tuvaların bölgede azınlık durumunda olmaları, Tuvacanın ve Tuva kültürünün Kazakça ve Kazak kültürüne göre ikinci planda kalması sayılabilir (bkz. Taube 1996).

Altay Tuvalarının Tarihine Dair

Sağlam ve güvenilir verilere ulaşmanın zor olmasından ve eldeki verilerin çok kısıtlı kalmasından dolayı Altay Tuvalarının tarihi, büyük ölçüde hâlâ karanlıktadır. Eldeki verilerin büyük çoğunluğu, ya Rus seyyahların yazdıklarına ya da Altay Tuvalarının kendi kökenleriyle ilgili sözlü anlatılarına dayanmaktadır. Mesela Potapov söz konusu bu Tuvaların, Moğolistanın batısındaki *Hovd* (*Chovd*) ırmağı havzasında yaşayan *Altay Tuvaları* ya da *Altay Uryanhayları* olduklarını belirttikten sonra, bunların *Altay Uryanhayları* arasında yaşayan küçük bir Tuva grubu olduğunu, civarda yaşayan diğer halklar tarafından *Uryanhay Moncak* olarak adlandırıldıklarını ve kendi öz dilleri olan Tuvacayı büyük ölçüde muhafaza ettiklerini belirtmektedir (1969).

Bununla birlikte Altay Tuvalarının kökenlerine ilişkin kesin ve sağlam bilgiler yok denecek kadar azdır. Örneğin hangi tarihlerde bugün yaşadıkları Sengel bölgesine geldikleri konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.⁴ Ancak Taube'nin verdiği bilgiler göz önüne alındığında, Altay Tuvalarının 19. yüzyılın ikinci yarısında söz konusu bölgede otlakları mevcuttu (1978: 320). Rus seyyahların vermiş olduğu bilgiler esas alındığında da, Tuvaların bu yöreye en geç 19. yüzyılın başlarında gelmiş olmaları gerekir (1981a: 35). Yine eldeki bazı verilerde, Altay Tuvalarının 1921 Moğolistan Halk Devrimi sırasında dağlık bölgelerde göçebe olarak yaşayan ve çobanlıkla uğraşan halklardan biri olduğu, 20. yüzyılın ortalarına kadar Çin'in batısındaki Uygur Özerk Bölgesindeki *Cungar* Tuvalarıyla irtibatlarının devam ettiği ileri sürülmektedir (Taube 1994). Bu bilgi ve verilerin yanı sıra, yukarıda da kısmen bahsetmiş olduğumuz Tuvaların kendi tarihlerine ve kökenlerine ilişkin sözlü gelenek ürünü hikayeleri vardır. Bu hikayeler her ne kadar bilimsel olmasalar da, Altay Tuvalarının yakın tarihine, diline, kültürüne, gelenek ve görenekle-riyle sosyal hayatlarına dair birçok ipucu vermektedir. Mesela bu tarihi hikayelerin bazılarında ve Taube'nin derlediği sözlü gelenek ürünü şiirlerde, tarihi *Cungarların* hükümdarı *Amursana*'nın Tuvaların bir beyi olduğu bilgisine ulaşılmıştır (Taube 1994).

Sosyo-ekonomik Durum

Bayan Ölgüy iline 45 km uzaklıktaki Sengel kasabası, Altay Dağları'nın doğusunda, en yüksek tepesinin denizden yüksekliği 4.355 m olan bir havzada yer almaktadır (Taube 1977: 38). Bu en yüksek nokta, aynı zamanda Altayların merkezi olarak da kabul edilmektedir. Bu bölgede Tuvalar, yüksek dağlardaki bozkırlarda veya ormanlarda göçebe ve yarı göçebe olarak yaşayagelmışlerdir. Göçebelikten kısmi yerleşik hayata geçiş, Taube'ye göre 1970'li yıllarda başlamıştır (1981a). Yerleşik hayata geçiş, zaman içerisinde çok hızlı olmasa da devam edegelmiştir. 1970'li yıllar boyunca nüfusun yarıya yakını keçe çadırlarda yaşamaktaydı.

Bu bölgedeki ağır iklim ve tabiat şartları, Altay Tuvalarının geleneksel hayat biçimlerini ve sosyoekonomik durumlarını büyük oranda etkilemiş ve belirlemiştir (Taube 1981a: 39). Yılda sadece üç ay sıcaklığın görülmesi ve kışları ısının eksi 50 derecelere kadar düşmesi, bölge insanını ekonomik anlamda büyük oranda sınırlamakta ve kısıtlamaktadır. Bölgenin zor coğrafi yapısından ve ağır doğa şartlarından ötürü, hayvancılık ve avcılık, göçebe ve yarı göçebe hayat süren Altay Tuvalarının tek ekonomik geçim kaynağını oluşturmaktadır. Bunun yanında çok sınırlı olmakla birlikte, ırmak kenarlarındaki sulak arazilere tahıl da ekmektedirler (Taube 1981a: 39).

Din ve Kültür

Altay Tuvalarının geleneksel dini olan Şamanizm, kendine özgü kuralları ve ilkeleri konusunda kesin ve katı bir inanç sistemi değil, aksine yayıldığı ve yaşandığı toplumların yerel kültürlerine, gelenek ve görenekleriyle değer yargılarına göre farklılıklar gösteren bir inanış biçimidir (Taube 1981c: 43). Bu bilimsel tespit, Sibirya Türk Halklarının inanç sistemlerini irdelerken ve betimlerken mutlaka göz önüne alınması gereken bir ilkedir.

Sibirya Türk halklarından biri sayılan Tuvalarda Şamanizm inanışı, oldukça önemlidir. Bu çok eski inanç sisteminin bölgede yayılışı, Tuvaların da yaşadığı coğrafyada ekonomi kültürü anlamında ormanlık alanlardan geniş bozkırlara bir geçişin yaşandığı ve bunun sonucu olarak da hayvancılık ve avcılığın ön plana çıktığı bir döneme denk gelmiştir. Taube'ye göre, bu ilk dönemde bölgedeki coğrafi şartlara da uygun düşen üç değişik ekonomi kültürü tipi mevcuttu: 1) Yüksek dağların ormanlık alanlardaki avcılar ve geyik çobanları, 2) yüksek dağların bozkırlarındaki göçebe çobanlar ve 3) yüksek dağların ormanlık alanlardaki ve bozkırlarındaki göçebe ve yarı göçebe avcılar ve çobanlar (Taube 1981c: 43).

Şamanizm inancı, 20. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu Altaylar'daki Tuvaların hayatlarında artık önemli bir rol oynamamaktadır (Taube 1981c: 45). Bununla birlikte günlük hayata ait birçok gelenek ve görenekte hâlâ eski Şaman inancının ve düşünce sisteminin etkilerini görmek mümkündür. Bayan Taube *Sengel* kasabesindeki saha araştırmaları esnasında, eskiden Şaman olarak çalışmış Tuvalara (ki bunlar arasında kadınlar da vardır) rastladığını, onlarla sohbet ettiğini ve onlara çeşitli seanslar verdirerek Şamanizm hakkında hem teorik hem de uygulamaya yönelik bilgiler elde ettiğini belirtmektedir. Bu bilgilere göre, Şamanlarda aranan nitelikler şöyle sıralanabilir: 1) Belirli bir şiir kabiliyeti olmalı, 2) iyi bir anlatıcı olmalı ve 3) mutlaka uğraştıkları bir meslekleri olmalı (mesela demircilik).⁵

Geleneksel din Şamanizm bir tarafa bırakıldığında, Altay Tuvalarının bugün esas ve ağırlıklı dini Budizm'dir. Bu inanç sistemi, Tibet Budizminin kuzeyde gelişen şekli olan ve bu şekliyle Moğolistan'a giren Lamaizm'dir. Tuvalar bu Budist inanış sistemini nisbeten geç yani yaklaşık olarak 19. yüzyılın başlarında benimsemişlerdir (Taube 1981a: 39). İlk önceleri Lamaizm, Altay Tuvalarının inanç sisteminde yüzeysel bir etki yarattıysa da, eski Şaman inancının ve kültürünün izlerini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bundan dolayıdır ki Lamaizm, bu topraklarda güçlü bir pozisyon kazanamamıştır (Taube 1981c: 44).

Altay Tuvaları, belki de inanç sistemlerinin bir gereği olarak tabiata çok büyük bir saygı duyarlar. Bu saygı bağlamında, bir taraftan tabiata ve tabiat olaylarına, bazı hayvanlara, dağlara, ırmaklara ve su kaynaklarına bir kutsallık atfedilirken, diğer yandan da başta Altay Dağı olmak üzere tabiatın ruhu olduğuna inanılmaktadır (Taube 1981a: 39). Mesela Altay Dağı adeta tanrılaştırılmakta ve ona çeşitli adaklar sunulmak suretiyle bir takım kötü ruhların etkisinden korunulduğuna inanılmaktadır. Altay Dağı aslında onlar için her şeydir, yani neleri var neleri yoksa hepsi Altay Dağının onlara bir hediyesidir. Böylece Altay onlar için tıpkı bir baba, onlara her şeyini veren ve onların yaşamalarını sağlayan bir baba (Taube 1972: 120). Bunun içindir ki onlar şükür ve memnuniyetlerini, ona sundukları adaklarla ifade ederler. Bunun yanında ateş de, tıpkı diğer Sibirya halklarında olduğu gibi Altay Tuvalarında da en kutsal varlıklardan biridir. Bütün bu motifler, başta masallar olmak üzere Altay Tuvalarının birçok sözlü gelenek ürünü şiirlerinde bariz bir şekilde görülmektedir.

Dil ve Edebiyat

Tuvaca, Türk dilleri ailesinin kuzeydoğu koluna mensup olup, bu kol içerisinde başta Karagasça olmak üzere Hakasça, Şorca, Çulım Türkçesi ve Al-

tayca gibi dillerle beraber *Güney Sibirya Türk Dilleri* alt grubunu oluşturmaktadır. Bu diller arasında Tuvacanın en yakın olduğu dil ise Karagaşçadır. Bu yakınlığa dikkat çeken Menges, bu iki dilin *Güney Sibirya Türk Dilleri* içerisinde “özel bir grup” oluşturduğundan bahseder (1959a: 640). Altay Tuvalarının diline gelince, bu dil Tuvacanın bir ağız olarak değerlendirilmekte ve bu makalede *Altay Tuvacası* olarak ifade edilmektedir.

Altay Tuvalarının yaşadıkları Sengel’de 1991 yılına kadar Moğolca devlet dili ve aynı zamanda eğitim dili, Kazakça ise resmi dil konumundaydı. Dolayısıyla buradaki Tuvalar, resmi dairelerde ve birçok resmi kuruluştaki yabancı bir dil kullanmak zorundaydılar (Taube 1996: 216). 1989’a kadar Tuva çocukları okullarda kendi ana dillerinde değil, Kazakça veya (çoğunlukla da) Moğolca eğitim görüyorlardı. İlk defa 1989 yılında Sengel kasabesindeki okullarda Tuvaca dersi verilmeye başlandı ve 1991 yılında da Tuvaca eğitim veren ilk okul açıldı. Bu okulda, Tuva Cumhuriyetinin eğitim programları uygulanmış, eğitim dili ise Standart Tuvaca olmuştur.

Altay Tuvaları, buldukları ülkenin coğrafi konumu itibarıyla çok uzun zamandan beri başta Tuva Cumhuriyetindeki Tuvalar olmak üzere diğer Tuva gruplarından ayrı ve kopuk yaşamışlardır. Bu durum Çin’in kuzeybatısındaki Cıngar Tuvaları için çok geçerli değildir. Zira 20. asrın ortalarına kadar Altay Tuvaları sınırın öbür yanındaki Cıngar Tuvalarıyla devamlı bir ilişki içindeydiler. Bu iki grubun irtibatı, 1950’lerde başlayan sıkı sınır kontrolleriyle büyük ölçüde kopmuştur. Dolayısıyla Altay Tuvaları, bu kopukluk ve diğer Tuva gruplarından ayrı kalışın da bir sonucu olarak, gerek dilde, gerekse maddî kültür ve folklorda birçok eski öge ve özelliği koruyabilmişlerdir. Tabii burada Altay Tuvalarının başta Ruslar olmak üzere, diğer halklarla hemen hemen hiç irtibata girmeden izole olarak yaşamalarının da rolü olduğunu vurgulamak gerekir.

Altay Tuvacasında, Türk dünyasının diğer bölgelerinde hemen hemen hiç görülmeyen birtakım arkaik özellikler görülebilmektedir. Mesela bu Tuvaca ağız, bir *adaγ*-dildir, yani Eski Türkçe’deki /δ/ sesi bugün bazı Türk dillerinde /y/ sesine, bazılarında ise /z/ sesine dönüştüğü halde, Altay Tuvacası’nda (ve Standart Tuvaca’da) /d/ sesine dönüşmüştür. Bir diğer arkaik özellik ise, zarf-fiil ekleriyle kurulan bağımlı sıralı cümlelerin (periodische Kettensätze)⁶ Altay Tuvalarının dilinde çok yaygın olarak kullanılmasıdır. Bu cümle tipi, bugünkü modern Türk dillerinin birçoğunda, Hint-Avrupa dilleriyle olan etkileşimin bir sonucu olarak, hemen hemen hiç kullanılmamaktadır. Altay Tuvacası’nda -GAš ve kısmen de -(X)p zarf-fiil ekleriyle kurulan bu tip bağımlı sıralı cümleler çok yaygın olmasına rağmen, Standart Tuvacada hemen hemen hiç gö-

rülmez. Bu fark, Altay Tuvacasının Rusça gibi Hint-Avrupa dilleriyle etkileşimde bulunmamasıyla izah edilebilir. Zira Hint-Avrupa dilleriyle etkileşimde olan Türk dillerinde, birden çok zarf cümlesinin değişik bir sözdizimsel teknikle birbirine zincirleme bağlanmasıyla oluşan bu cümle tipi, hemen hemen hiç görülmez. Ancak elit aydın dili olarak Osmanlıcada *-(y)İp* zarf-fiil ekinin yardımıyla kurulan bu tip cümleler, oldukça yaygın olarak kullanılmıştır.

Bölgedeki birçok halk gibi Altay Tuvalarının yazılı bir edebiyat geleneği olmadığından, onlardan derlenen metinler sadece sözlü gelenek ürünüdür. Taube'nin sadece folklorik ve etnografik amaçlarla derlediği metinler dikkate alındığında, özellikle masallar çok dikkat çekmektedir. Masallardaki dilin yapısı, ifade kabiliyeti, gelişmişliği, anlatım tekniği oldukça ileri düzeydedir. Uzun ve karmaşık yapıları cümlelerin varlığı, özellikle zarf-fiil cümlelerinin kuruluş teknikleri, masallardaki dilin ulaştığı seviyeyi ortaya koymak açısından da önemli bir göstergedir. Taube'nin derlediği metinler arasında, masalların yanı sıra halk şiiri türünde de birçok şarkı, bilmece, ağıt vb. şiirler de vardır. Bu tür şiirler dikkate alındığında, her şeyden önce sözlü de olsa Altay Tuvalarında güçlü bir halk şiiri geleneğinin varlığından söz edilebilir. Bu şiirler, gerek teknik açıdan ve gerekse dil ve anlatım yönünden belli bir seviyeye ulaştığını göstermektedir. İşlenen konular arasında, başta Altay Dağı olmak üzere tabiate ve tabiat olaylarına gösterilen kutsallık, onların ruhlarını kutsama ve övme yer almaktadır. Genel olarak bakıldığında, Altay Tuvalarının gerek halk hikayesi türünde gerekse halk şiiri geleneğinde belli bir düzeye ulaştıkları söylenebilir.

Açıklamalar

1. 21 Ekim 1993 tarihinde kabul edilen Yeni Anayasa ile Tuva Cumhuriyeti (Respublik Tuva) adını almıştır.
2. Kendisi bir Altay Tuvası olan Galsan Çınag, 1960'lı yıllarda Leipzig Üniversitesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü'ndeki lisans eğitimini tamamladıktan sonra, bir ara ülkesine geri dönmüş ve kısa süreli memuriyetlerde bulunmuştur. Ancak yazı yazmaya çok yetenekli olan Çınag, daha üniversite yıllarında başladığı küçük hikaye türü yazılarını daha da geliştirmiş, Almanca yazdığı birçok hikaye ve romanda, içinden çıktığı toplumu, yetiştiği toplumsal çevreyi, yani Altay Tuvalarını anlatmıştır.
3. 1960'lı yıllarda Sengel'deki Kazakların nüfusu yaklaşık 3.600 olarak verilmektedir (Taube 1996).
4. Golden'in da işaret ettiği gibi, Güney Sibirya'daki Türk nüfusun bu bölgeye erken dönemde mi geldiği yoksa bu toprakların Türkçe konuşanların anavatanları mı olduğu sorusu hâlâ açıklığa kavuşmuş değildir (2006).

5. Altay Tuvalarının Şamanizm inancı hakkında geniş bilgi için bk. Taube 1981c'eye.
6. *Periodische Kettensätze* terimi için bk. Johanson 1992. Bu tür cümlelerin en önemli özelliği, birbirine bağlanan yancümleler (zarf cümleleri) arasında bir belirtme/tamlama (Modifikation) ilişkisinin değil, sadece bir sıralama (Koordination) bağıntısının bulunmasıdır.

Kaynakça

- Boeschoten, Hendrik (1998). "The speakers of Turkic languages". L. Johanson ve É. Á. Csató (Haz.) *The Turkic Languages*, London, New York: Routledge. 1-15.
- Golden, Peter B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. Osman Karatay. Çorum: Karadeniz Araştırmaları Merkezi (KaraM).
- Johanson, Lars (1992). "Periodische Kettensätze im Türkischen". *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* 80. 201-211.
- _____ (2001). *Discoveries on the Turkic linguistic map*. Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul.
- Menges, K. Heinrich (1959a). "Das Sojonische und Karagassische". J. Deny (Haz.) *PhTF I*. 640-670.
- _____ (1959b). "Die türkischen Sprachen Süd-Sibiriens III, Tuba (Sojon und Karagas) 1". *Central Asiatic Journal (CAJ)* 4. 90-118.
- _____ (1963). "Die sibirischen Türksprachen", *Handbuch der Orientalistik 5,1 (Turkologie)*, 72-137.
- Potapov, Leonid P. (1969). *Očerki narodnogo byta tuvincev Akademi March*, Moskva.
- Taube, Erika (1972). "Die Widerspiegelung religiöser Vorstellungen im Alltagsbrauchtum der Tuwiner der Westmongolei". *Parareligieuses des peuples altaïque*. Strasbourg. 119-138.
- _____ (1977). "Zur Jagd bei den Tuwinern des Cengel-sum in der Westmongolei". *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 31. 37-50.
- _____ (1978). *Tuwinische Volksmärchen*. Berlin: Akademie Verlag.
- _____ (1981a). "Die Tuwiner im Altai (MVR)". *Kleine Beiträge des Museums für Völkerkunde Dresden* 4. 34-40.
- _____ (1981b). "Anfänge der Selbsthaftwerdung bei den Tuwinern im Westen der Mongolischen Volksrepublik". *Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart*. Berlin. 97-108.

- _____ (1981c). “Notizen zum Schamanismus bei den Tuwinern des Cengel-sum (Westmongo)”. *Kleine Beiträge des Museums für Völkerkunde Dresden* 33. 43-69.
- _____ (1987). “Zur traditionellen Kleidung der Tuwiner des Cengel-sum”. *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 37. 99-128.
- _____ (1994). “Überlieferungen zur Geschichte der Tuwiner im Altai”. D. Schorkowitz (Haz.). *Ethnohistorische Wege und Lehrjahre eines Philosophen. Festschrift für Lawrence Krader zum 75. Geburtstag içinde*, Frankfurt/M. Peter Lang. 279-292.
- _____ (1996). “Zur gegenwärtigen Situation der Tuwiner im west-mongolischen Altai”, A. Berta & B. Brendemoen, C. Schönig (Haz.). *Symbolae Turcologicae. Gedenkschrift für Lars Johanson zum 60. Geburtstag*, Istanbul, Uppsala: Swedish Research Institut in Istanbul. 213-226.

The Altai Tuvas: A Forgotten Turkish People in the Altai Region

İbrahim Ahmet Aydemir*

Abstract: Turkology as a discipline engages in research on not only Turkish languages but also the history, origins, religious beliefs, material and moral cultural aspects as well as the socioeconomic composition of Turkish peoples. In this regard, the history and cultural heritage of all small and large Turkish communities need to be researched thoroughly in line with scientific data and criteria. In this study we focus on a small group of Tuvas, a people living in the west of today's Mongolia, in the Eastern Altai region. These people, who are also referred to as the Altai Tuvas, have lived apart from other Tuva groups, especially from the inhabitants of the Tuva Republic. As an outcome of this separation and isolated way of life, the Altai Tuvas have developed a language, history and culture peculiar to themselves. This article concentrates primarily on the history, origin, language, religion, and material culture of the Altai Tuvas. In doing so, it also attempts to describe the current situation of the Altai Tuvas in line with the latest scientific data in this regard.

Key Words: Tuvas, Altai Tuvas, Tuvas in Mongolia, Turkish peoples of Southern Siberia.

* Uludağ University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / BURSA
aydemirahmet@aol.com

Алтайские тувинцы: забытый тюркский народ на Алтае

Ибрахим Ахмет Айдемир*

Резюме: Как дисциплина тюркология исследует не только тюркские языки, но также охватывает историю, происхождение, религиозные убеждения, духовно-материальную культуру и социально-экономическую структуру тюркских народов. В этой связи, необходимо исследовать историю и материально-культурную сущность всех малых и больших тюркских народов на основании научных данных и критериев. В этой статье аспектом исследования мы выбрали маленькую группу тувинцев восточного Алтая, проживающих на западе современной Монголии. Эта группа Алтайских тувинцев, долго была в изоляции от жителей Республики Тува и других тувинских групп. В результате этого изолированного способа проживания у Алтайских тувинцев сформировался свой язык, история и культура. Эта статья прежде всего фокусируется на историю, происхождение, язык, религию и материальную культуру Алтайских тувинцев. Кроме того, данная статья стремится описать текущую ситуацию Алтайских тувинцев, на основе последних научных данных.

Ключевые Слова: Тувинцы, Алтайские тувинцы, тувинцы в Монголии, тюркские народы в Южной Сибири.

* Улудагский университет, Факультет естественных наук и литературы, кафедра турецкого языка и литературы / г. Бурса
aydemirahmet@aol.com

Kırgızistan'da Üniversite Gençliği ve İnternet: Bir Kullanımlar ve Doyumlar Araştırması

Bünyamin Ayhan*
Şükrü Balcı*

Özet: Bilgi çağı olarak tanımlanan bu çağda yeni iletişim aracı olarak internetin, hızla büyüyerek geliştiği dikkat çekmektedir. Öyle ki internet, bir medya aracı olmaktan öte, toplumu örgütleyen ve bireylerin gündelik hayatını çepeçevre saran bir olgu olmaya başlamıştır. İnternet, bireyin sosyal aktiviteleri ve gelişiminden devlet güvenliğine, akademik çalışmalardan azınlık toplulukların kendini ifade ettikleri bir platform olmaya kadar farklı alanlarda insanlığa hizmet etmektedir.

Bu çalışma, kullanımlar ve doyumlar perspektifinden hareket ederek, Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek'te eğitimlerine devam eden üniversite öğrencilerinin, internet kullanım alışkanlıklarını ve motivasyon düzeylerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Dört farklı üniversiteden basit tesadüfi örneklem yoluyla seçilen 308 denek üzerinde yapılan araştırmada, üniversite öğrencilerinin internet kullanımında etkili olan dört faktör tespit edilmiştir. Bu faktörler önem sırasına göre; bilgilenme/etkileşim, sosyal kaçış, ekonomik fayda ve eğlencedir. Bununla birlikte deneklerin internet kullanma becerisi, internet kullanım süreleri, internete duyulan güven, deneklerin okudukları üniversite, internete bağlanılan yer, deneklerin ulusu ve cinsiyeti, internet kullanım ve doyum motivasyonlarına verilen önem düzeyini etkileyen temel değişkenler olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, internet, üniversite öğrencileri, kullanımlar ve doyumlar, motivasyon.

Giriş

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde bilgisayar ve yeni iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, ortaya çıkan yeni bilgisayar ağlarının başka ağlarla birleşerek yeni ağlar oluşturmasıyla "ağların ağı" olarak adlandırılan interneti ortaya çıkarmıştır. Bu sistemin gelişmesiyle her türlü hareketli ve sabit görüntünün, müzik ve sesin yanında metinsel verilerin bir bilgisayardan diğer bilgisayara aktarımı mümkün hale gelmiştir (Geray 2003: 20).

*Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü / KONYA
bayhan@selcuk.edu.tr
sukrubalci@selcuk.edu.tr

Saklama, değiştirme, etkileşim, yeniden üretim ve iletişim kanallarının değiştirilmesi gibi iletişim süreçlerinin çok sayıda aşamasını bir araya getirerek birleştiren, kullanıcılarına zaman ve mekanla sınırlı olmayan küresel bir iletişim imkanı sağlayan internet (Aktaş 2007: 110); (1) bireysel, grupsal ve çoklu iletişimi bir arada barındırması, (2) yayıncılık için düşük tamamlanmış maliyet ve düşük marjinal maliyet yaratması, (3) maliyeti az, küresel çoklu iletişime olanak tanınması ve (4) düşük maliyetli, küresel metin temelli, kişilerarası iletişime izin vermesi gibi özellikleriyle diğer iletişim araçlarından farklılık arz etmektedir (Bonchek 1997: 10, aktaran, Timisi 2003: 126).

Benzer bir değerlendirmede bulunan Atabek'e (2003: 63-77) göre de internet; ucuzlayan bir teknoloji haline gelmesi, sansür edilememesi, birleşik bir medyum olması, hem eş anda hem de başka anlarda kullanılabilmesi, insanoğlunun bildiği anlamdaki sahiplik kurumunu ortadan kaldırması ve bireylere alternatif kullanım olanakları sunmasıyla geleneksel medyaya oranla bir takım avantajları bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca internet; (a) yüksek oranda bilgi depolama ve gönderme kapasitesine sahiptir, (b) verilerin aktarılmasında gereken zamanı büyük ölçüde azaltmaktadır, (c) farklı formattaki verilerin gerek görsel gerekse de sesli olarak taşınmasını sağlamaktadır, (d) etkileşimli yapısı sayesinde eş zamanlı ve karşılıklı iletişimi mümkün kılmaktadır ve (e) mesajların alınması ve gönderilmesinde bireysel kontrolün ön plana çıkması gücün belli merkezde toplanmasını engellemektedir (Gibson ve Ward 2000: 304).

İnternet aracılığıyla insanlar ihtiyaç duyduğu her türlü bilgiye hızlı bir şekilde ulaşabilmekte, dünyada meydana gelen gelişmelerden anında haberdar olabilmekte, eğlenceli ve hoşça vakitler geçirebilmekte, sevdikleriyle ve tanıdıklarıyla sohbet edebilmekte, bankacılık işlemlerini yerine getirebilmekte ve hatta alış-veriş yapabilmektedirler (Balcı ve Ayhan 2007: 175). Bu haliyle internet bir kitle iletişim aracı olmanın ötesinde, toplumu örgütleyen ve bireylerin gündelik hayatını çepeçevre saran bir olgu haline gelmeye başlamıştır. Bireyin sosyal aktiviteleri ve gelişiminden devlet güvenliğine, akademik çalışmalardan azınlık toplulukların kendini ifade ettikleri bir platform oluncaya kadar farklı alanlarda internet insanoğlunun hizmetine devam etmektedir.

Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde Kırgızistan'da internet uygulamaları, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve beraberinde liberal ekonomi politikalarının hâkim olmaya başladığı 1990 yılların ikinci yarısına rastlar. 1995 yılında serbest piyasa koşullarının oturmaya başlamasıyla birlikte özel servis sağlayıcılar devreye girmiş; ülke 1995–1997 yılları arasında Batılı devletlerin ekonomik desteği ve ardından telekomünikasyon sisteminin yenilenmesiyle dünya internet sistemine entegre olmuştur. Kırgızistan'da 2007 yılı itibariyle

çoğu genç kesim olmak üzere nüfusun % 5.5'i (298.100 kişi) internet kullanmaktadır (Internet World Stats 2007).

Kullanımlar ve Doymalar Yaklaşımı

Kullanımlar ve doymalar, izleyiciyi merkeze alan yaklaşımların başında gelmektedir. İzleyici, merkeze alan yaklaşımların temel iddiası; izleyicinin kitle iletişim gönderilerine karşı seçici olduğu, ileti ve kanalları seçerken de bireysel durumundan hareketle beğenisinin, düşüncelerinin ve gereksinimlerinin uygunluğuna göre tercihte bulunduğu (McQuail ve Windahl 1997: 153-154). Kullanımlar ve doymalar yaklaşımı, insanların medyadan gidermeye çalıştıkları birtakım sosyolojik ve psikolojik gereksinimleri bulunduğu iddiasında olsa da (McQuail 2005: 426); daha çok kitle iletişim sürecini açıklamak için geliştirilmiş bir kuramdır. Bu iletişim modeli aynı zamanda iletinin göndericinin niyet ettiği şeyi değil, izleyicinin ona yüklediği anlamı ön plana çıkarır (Fiske 1990: 151). Bu bağlamda izleyicinin edilgen değil, aksine süreçte aktif olarak katılan bilgi işlemcileri olduğunu savunan kullanımlar ve doymalar yaklaşımı (Katz vd. 1995: 164; Rosengren 2003: 21; McQuail 1994: 318); iletişim sürecinin merkezine bireylerin durumu anlama etkinliğini yerleştirir (Erdoğan ve Alemdar 2002: 188-189).

Söz konusu yaklaşımın ana bileşenleri, birçok araştırmacılarca, özellikle Katz, Blumler ve Gurevitch (1974) ile Rosengren (1974) tarafından tanımlanmıştır.

Katz, Blumler ve Gurevitch (1974: 510), kullanımlar ve doymalar yaklaşımının ilgi alanını şöyle ifade etmektedir: (1) Toplumsal ve psikolojik temelli (2) ihtiyaçların (3) meydana getirdiği beklentiler (4), kitle iletişim araçlarında ve başka kaynaklarda (5) farklı medya kullanım kalıplarına veya diğer faaliyetlere götürmekte, bunlar da (6) ihtiyaçların doyumuna ve (7) çoğu niyet edilmeyen diğer sonuçlara yol açmaktadır.

Benzer biçimde Rosengren (1974) de kullanımlar ve doymalar yaklaşımının birçok unsur ve bunlar arasındaki ilişkileri ele aldığını ileri sürmüştür: Bunlar; (a) temel biyolojik ve psikolojik insan ihtiyaçları; (b) bireylerin kişilik ve toplumsal özellikleri; (c) toplumun yapısı; (d) kişisel sorunlar; (e) akla gelen sorun çözümleri; (f) problem çözümünde veya tatmin aramadaki güdüler; (g) medya tüketimi; (h) diğer davranışlar; (i) tatmin kalıpları ve tatmin dışı kalıplar; (j) bireysel özellikler üzerindeki etkiler ve (k) toplumun yapısı üzerindeki etkilerdir (örneğin; medya yapıları, toplumsal yapılar, siyasal, kültürel ve ekonomik yapılar) (aktaran, Rubin 1986: 285).

Yukarıdaki tanımlamalar ışığında genel bir değerlendirme yapacak olursak; izleyici tepkilerinin araştırılmasında temel teşkil edecek yapılar sunan kullanımlar ve doymalar araştırmaları (Watson 2003: 64-65); özellikle bireylerin medya tüketimi üzerinde odaklanmaktadır. Şöyle ki; insanlar medyanın sun-

duğu iletileri kendi amacına yönelik seçer ve kullanırlar (Katz vd. 1995: 164). Bu yaklaşım “medyanın insanlara ne yaptığı sorusu yerine, insanların medya ile ne yaptığı” yönünde bir araştırma sorunsalına kaymasında aktif rol oynamıştır (Severin ve Tankard 1984: 250).

Öte yandan kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı, yeni iletişim teknolojilerinin rolünü incelemeye uygulandığında, önemli bir teorik perspektif sunmaktadır. Özellikle internetin en yenilikçi iletişim araçlarının başında geldiğini kabul edersek; birçok araştırmacının internet kullanıcılarının psikolojik ve davranışsal eğilimlerini kullanımlar ve doyumlar perspektifi altında incelemiş olmaları doğaldır (Papacharissi ve Rubin 2000: 180-182). İnternetin güçlü yönlerinden birinin “onun etkileşimliliği” olması nedeniyle izleyici aktifliğini/etkinliğini temel kavram olarak alan kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı, söz konusu aracın incelenmesinde en etkili kavramsal temellerden birisi olarak kabul edilmektedir (Siraj 2007: 403). Sonuç olarak birçok araştırmacı kullanımlar ve doyumlar yaklaşımını, insanların interneti neden kullandıkları ve bu kullanımdan elde ettikleri doyumların sayısını anlamak için önermişlerdir. Bu bağlamda Tablo 1’de 1996-2007 yılları arasında internet kullanımları ve doyumları üzerine yapılmış bazı araştırmalardan seçilmiş bir tipoloji yer almaktadır.

Aşağıdaki tabloda geçen 11 senede yapılan araştırmaların sonuçları incelendiğinde, insanların birçok faktör doğrultusunda internete yöneldikleri ortaya çıkmaktadır. Özellikle bilgileme ve eğlence bütün araştırma sonuçlarında ortak olan iki motivasyon durumundadır.

İşte kullanımlar ve doyumlar yaklaşımını temel almak suretiyle Kırgızistan’ın Başkenti Bişkek’teki dört farklı üniversitede eğitim gören öğrenciler üzerinde yürütülen bu çalışma; üniversite öğrencilerini internet kullanmaya yönelten motivasyonların neler olduğunu, bu motivasyonlarla öğrencilerin internet kullanım becerisi, günlük internet kullanım süresi, internete duyulan güven, katılımcıların internete bağlandığı yer, bağlı olunan uluslar, eğitim alınan üniversite ve internet kullanıcıların cinsiyet arasında ne tür ilişkilerin bulunduğu ortaya koymayı ve ayrıca internetin geleneksel medya kullanımı üzerinde ne etkiler meydana getirdiğini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Tablo 1. İnternet Üzerine Yapılan Kullanımlar ve Doyumlar Araştırması Bulguları

Yazar(lar)	Yıl	İnternet Kullanımları ve Doyumları Tipolojisi
Charney, T.R.	1996	8 Faktör: Bilgilenme, eğlence, statü kazanma, boş zamanları değerlendirme, sosyal etkileşim, görsel ve işitsel tasarım, mesleki iş arama ve rahatlama.
Kaye, B.K.	1998	6 Faktör: Eğlence, sosyal etkileşim, boş zamanları değerlendirme, sosyal kaçış, bilgilenme, web sitesi tercihi.
Armstrong, M.H.	1999	5 Faktör: Eğlence, tüketici bilgi işlemi, sosyal etkileşim, bilgilenme, toplumsal gözetim/araştırma.
Korgaonkar, K.P. & Wolin, L.D.	1999	7 Faktör: Sosyal kaçış, bilgi güvenliği/özel ilgi, bilgilenme, karşılıklı etkileşim, sosyalleşme, işlem dışı bilgi güvenliği, ekonomik fayda.
Parker, B.J. & Plank, R.E.	2000	3 Faktör: arkadaşlık/ sosyal ilişkiler, gözetim, rahatlama/ sosyal kaçış.
Papacharissi, Z. & Rubin, A.M.	2000	5 Faktör: Kişilerarası fayda, boş zamanları değerlendirme, bilgi arama, uygunluk/ kolaylık, eğlence.
Ebersole, S.	2000	8 Faktör: Araştırma/ öğrenme, eğlence, iletişim/ sosyal etkileşim, vakit geçirme, başka türlü ulaşılamayan malzemelere kolay ulaşma, ürün bilgisi/ teknik destek, oyun/ erotik/ seksüel ihtiyaçlar, tüketici işlemleri.
Choi, Y.J.	2001	8 Faktör: Eğlence, fantezi arama, araştırma/ bilgilenme, cinsellik, online işlemler, sosyal kaçış, yalnız hissetme, sosyal etkileşim.
Kaye B.K. & Johnson, T.J.	2002	4 Faktör: Rehberlik, bilgi arama, eğlence, sosyal fayda.
Koçak, A. & Özcan, Y.Z.	2002	4 Faktör: Bilgilenme, sosyal kaçış, sosyal etkileşim/ chat, eğlence.
Abdulla, R.A.	2003	5 Faktör: Kişisel fayda, sosyal etkileşim, eğlence, toplumsal gözetim, bilgilenme.
Park, I.	2004	7 Faktör: Sosyal iletişim, bilgilenme, boş zamanları değerlendirme/ kaçış, eğlence, kişisel iletişim, araştırma, online işlemler (ABD'li öğrenciler). 6 Faktör: Boş zamanları değerlendirme/ kaçış, eğlence, bilgilenme, sosyal ve kişisel iletişim, yenilikleri takip etme, araştırma yapmak (Koreli öğrenciler).
Song, I.; Larose, R., Eastin, M. & Lin, C.A.	2004	7 Faktör: Sanal topluluk ihtiyaçları, bilgi arama, estetik deneyimler, ticari/ ekonomik fayda arama, eğlence, kişisel pozisyon, ilişki sürdürme.
Şeker, T.B.	2005	3 Faktör: Bilgilenme, chat/ eğlence, alışveriş-seyahat-internet teknolojisi.
Balcı, Ş. & Ayhan, B.	2007	6 Faktör: Sosyal kaçış, bilgilenme, boş zamanları değerlendirme, ekonomik fayda, sosyal etkileşim/ chat, eğlence.
Işık, U.	2007	9 Faktör: Sohbet/ etkileşim, günlük gerilimden kaçma, bilgi arama, arkadaşlık/ yenilik arayışı, fantezi/ cinsellik, zaman geçirme, oyun/ eğlence, gerçekten kaçış/ özgürlük arayışı, yükleme/ download.
Balcı, Ş. & Tarhan, A.	2007	4 Faktör: Bilgilenme/ rehberlik, sosyal kaçış, boş zamanları değerlendirme/ eğlence, sosyal fayda.

Yöntem

Örneklem Seçimi

Kırgızistan'daki üniversite öğrencilerinin internet kullanım ve doyumlarını tespit etmek amacıyla Başkent Bişkek'te faaliyet gösteren dört farklı üniversitede (Orta Asya Amerikan Üniversitesi, Manas Üniversitesi, Kırgız Milli Üniversitesi ve Atatürk Alatoo Üniversitesi) öğrenim gören öğrenciler üzerinde bir saha araştırması yapılmıştır. Bu kurumlar içinde Amerikan Üniversitesi sosyo-ekonomik statü olarak üst seviyede ve özellikle Batıyla ilişkili olan aile bireylerinin çocuklarının eğitim gördüğü bir eğitim kurumudur. Manas Üniversitesi Türkiye ile Kırgızistan arasında imzalanan bir anlaşma sonucunda yaşama geçirilmiş; Türkçe ve Kırgızca'nın yanı sıra İngilizce ve Rusça eğitim veren, öğrenci profili olarak alt tabakaya mensup öğrencilerin ağırlıkta olduğu bir okuldur. Kırgız Milli Üniversitesi ise, Kırgız geleneğinin devamı olarak ücretsiz ve Kırgızların daha çok yoğunlukta olduğu bir kurumdur. Atatürk Alatoo Üniversitesi de orta tabakaya mensup ailelerinin çocuklarının eğitim gördüğü; Orta Asya'nın değişik bölgelerinden (10 ayrı ülkeden) öğrencilerin rağbet gösterdiği ve öğretim dili İngilizce olan bir Türk özel teşebbüsüdür. Araştırma evreninden basit tesadüfî örneklem yoluyla seçilen 350 öğrenciye yüz yüze anket uygulanmış, ön inceleme sonucunda 308 anket analiz için uygun görülmüştür. Eksik gönderilen anketler analize tabi tutulmamıştır. Geri dönmeyen, gönderildiği halde eksik doldurulduğu belirlenen anket sayısı 42 olup anketlerin geri dönme oranı %88'dir.

Araştırma Soruları

Çalışma; aşağıda sıralanan 8 temel araştırma sorusuna cevap aramıştır:

1. Üniversite öğrencilerinin internet kullanma motivasyonları nelerdir?
2. İnternet kullanma motivasyonları ile deneklerin internet kullanma becerisi arasında ne tür bir ilişki vardır?
3. İnternet kullanma motivasyonları ile deneklerin günlük internet kullanma alışkanlıkları arasında ne tür bir ilişki vardır?
4. Toplumsal yaşamda internete duyulan güven ile internet kullanma motivasyonları arasında ne tür bir ilişki vardır?
5. Deneklerin internete bağlandığı yer ile internet kullanım motivasyonları arasında ne tür bir ilişki vardır?
6. Deneklerin bağlı olduğu üniversitelere göre internet kullanım motivasyonları farklılaşmakta mıdır?
7. Deneklerin uluslarına göre internet kullanım motivasyonları farklılaşmakta mıdır?

8. Deneklerin internet kullanmaya başladıktan sonra diğer medya kullanımında ne tür değişimler meydana gelmiştir? İnternetin diğer medya kullanımını üzerindeki etkileri nelerdir?

Veri Toplama Araçları

Katılımcıların internet kullanım özellikleri ve motivasyonlarını belirlemek amacıyla 4 aşamalı anket formu hazırlanmıştır. Anket formu öğrenciler tarafından anlaşılabilir şekilde, konu ile ilgili yapılmış araştırmalardan yararlanılarak düzenlenmiştir. Formun ilk bölümündeki 36 soru ile öğrencilerin internet kullanım motivasyonları tespit edilmeye çalışılırken; ikinci bölümdeki altı soru ile öğrencilerin internet alışkanlıkları, kullanım süreleri, becerileri ve tecrübeleri ile internete duydukları güven derecesi saptanmak istenilmiştir. Üçüncü bölümdeki yedi soruyla internetin geleneksel medya kullanımını üzerindeki etkilerini ortaya koymak amaçlanırken; geri 6 soru ile de deneklerin demografik özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin internet kullanımlarında etkili olan temel faktörleri belirlemek amacıyla hazırlanan ölçekte 36 madde bulunmaktadır. Deneklerin söz konusu maddelere katılma derecelerini belirlemek için beşli Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekle de; Tamamen Katılmıyorum (1), Katılmıyorum (2), Fikrim Yok (3), Katılıyorum (4) ve Tamamen Katılıyorum (5) aralıklarında yanıtlar alınmıştır.

Yine katılımcılardan üç puanlık bir ölçekte (bu ölçek; Azaldı (1), Etkilemedi (2) ve Arttı (3) şeklinde oluşturulmuştur), internet kullanımını nedeniyle geleneksel medya kullanımında bir azalma veya artmayı algılayıp algılamadıklarını puanlamaları istenmiştir.

Verilerin Analizi

Anketler 2007 yılı Mart ayının ikinci yarısında Kırgızca, Rusça, Türkçe ve İngilizce gibi dört farklı dile çevrilerek uygulanmış (saha araştırmasına başlamadan önce hazırlanan 4 farklı anket formu, yirmişer üniversite öğrenci üzerinde ön teste tabi tutulmuş; son kontroller yapıldıktan sonra da uygulamaya hazır hale getirilmiştir) ve tamamlanmıştır. Elde edilen veriler, SPSS 15.0 istatistik programı kullanılarak elektronik ortamda işlenmiştir. Verilerin analizinde sırasıyla; anket sorularını cevaplayanların internet kullanım motivasyonlarını tespit etmek amacıyla *faktör analizi*, motivasyonlar arasındaki ilişkinin gücünü saptamak için *korelasyon analizi*; motivasyonlarla çeşitli değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlılığını ortaya koymak için de *Çoklu Varyans Analizi (MANOVA)* kullanılmıştır. Çoklu karşılaştırmalarda da *Scheffe testi* esas alınmıştır. Cinsiyet ile motivasyonlar arasındaki ilişki ise *Bağımsız Örneklem T-testi (Independent Samples T-Test)* ile ortaya konulmuştur.

Bulgular

Aşağıdaki kısımda Kırgızistan'ın dört farklı üniversitesinde eğitim gören üniversite öğrencileri üzerinde yapılan internet kullanımları ve doyumları araştırmasının bulguları yer almaktadır. Öncelikle deneklerin bazı özellikleriyle internet kullanım alışkanlıklarına ilişkin sonuçlar verilmekte; daha sonra internet kullanım motivasyonları sunulmakta ve söz konusu motivasyonların değişkenlerle olan ilişkisi tanımlanmaktadır. En sonunda ise üniversite öğrencilerinin internet kullanmaya başladıktan sonra diğer medya kullanımları üzerinde ne tür değişimler meydana geldiği tartışılmaktadır.

Deneklerin Bazı Özellikleri

Katılımcıların demografik özellikleri ile internet kullanım alışkanlıklarına ilişkin bazı bulgular şu şekildedir:

Ankete katılan deneklerin cinsiyet bakımından % 56.5'i erkek, % 43.5'i kadındır. Bağlı bulunulan üniversiteye göre % 22.4'ü Manas, % 26'sı Amerikan, % 27.6'sı Kırgız Milli ve % 24'ü Atatürk Alatoov Üniversitesi öğrencisidir. Bağlı olunan ulusa göre deneklerin % 13.6'sı Rus, % 61.7'si Kırgız, % 4.2'si Türk ve % 19.2'si Diğer Orta Asyalılardır. Bağlı olunan ulusla ilgili soruyu üç kişi (% 1.3) cevapsız bırakmıştır.

“Şu anki ikamet etme şekliniz nedir?” şeklindeki soruya araştırmaya katılanların % 7.1'i evde yalnız, % 21.4'ü evde arkadaşlarıyla, % 41.9'u ailemle, % 12.3'ü akrabalarıyla, % 15.3'ü yurttan, % 1.9'u otel ya da pansiyon cevabında bulunmuşlardır.

Araştırmaya katılanların % 3.9'u 6 aydan az, % 8.8'i 6-12 ay, % 34.7'si 1-3 yıl, 39.3'ü 4-6 yıl ve % 13.3'ü ise 7 yıl ve üzeri bir zamandan beri internet kullanmaktadırlar. Dolayısıyla internet, sorulara cevap veren öğrencilerin yaklaşık % 87.7'sinin 1 ile 6 yıl arasında bir zamandan beri (değişen oranlarla birlikte) yaşamlarının bir parçasını oluşturmaktadır.

İnternet kullanım becerisi bakımından sorulara cevap veren öğrencilerin % 6.2'si yeni başlayan, % 60.1'i orta düzey ve % 33.8'i uzman sınıfında kendini tanımlamaktadır. Bu sayısal verilere bakıldığında, araştırmaya katılan öğrencilerin büyük bir kısmı orta düzeyde internet kullanım becerisine sahiptir.

Deneklerin % 25.6'sı her gün düzenli, % 41.9'u haftada 4-5 gün, % 21.8'i haftada 2-3 gün ve % 10.7'si haftada bir gün internete bağlandığını ifade etmektedir.

Yine öğrenci deneklerin % 18.3'ü bir saatten az, % 33.3'ü bir saat, % 23.8'i iki saat, % 12.7'si üç saat, % 6'sı dört saat ve yine % 6'sı 5 saat ve üzeri bir zamanda günlük olarak internet kullanmaktadır.

Araştırmaya katılanların % 7.5'i evden, % 38.3'ü bağlı oldukları fakülte ya da meslek yüksek okulundan, % 34.7'si internet kafeden, % 2.6'sı kütüphaneden, % 1.9'u tanıdıkların işyeri veya evinden, % 11.4'ü ev ve okuldan, % 3.6'sı yurttan internete bağlandıklarını vurgulamaktadırlar.

Öte yandan anket formunda toplumsal yaşamda internet duyulan güveni belirlemek üzere katılımcıların 1 ile 10 arasında puan vermelerine yönelik bir skala oluşturulmuş, daha sonra elde edilen veriler likert tipinde gruplandırılmıştır. Betimleyici istatistik sonuçlarına göre sorulara cevap veren öğrencilerin % 4.5'i internete hiç güvenmemekte, % 10.7'si güvenmemekte, % 29.9'u biraz güvenmekte, % 40.3'ü güvenmekte, % 14.6'sı çok güvenmektedir. Katılımcıların internete duyduğu güven puanlamasında ortalama 6.51, ortanca 7.00 olarak saptanmıştır. Dağılımın standart sapması ise 2.08'dir. Bunun anlamı deneklerin gözünde internet, orta derecede bir güvenilirliğe sahiptir denilebilir.

Deneklerin İnternet Kullanım Motivasyonları

Deneklerin internet kullanım motivasyonlarını belirlemek amacıyla hazırlanan likert tipi ölçekteki 36 maddeye verilen yanıtlar doğrultusunda faktör analizi uygulanmış; öz değer (evigen value) ve yamaç eğim grafiği (scree plot) incelemesi sonucunda 4 faktör grubunun ele alınabileceği görülmüştür. Faktör gruplarının sınıflandırılma ve değerlendirilmesinde Varimax rotasyonlu tablo dikkate alınmıştır. Faktör analizine sokulan maddelerin özdeğeri 1'den daha büyük ve minimum yükleme büyüklüğü 0.45 kriteri kullanılmıştır.

Faktör analizine dâhil edilen 28 maddenin güvenilirlik katsayısı (Cronbach's $\alpha = .876$) genel olarak yüksek bulunmuştur. Analiz sonucu ortaya çıkan dört faktör, deneklerin internet kullanma motivasyonlarındaki toplam varyansın % 47.90'ını açıklamaktadır. Analizde 8 madde yükleme değeri taşımadığı ya da minimum yükleme büyüklüğünün çok altında olduğundan inceleme dışı tutulmuştur. Rotasyona uğramış (Varimax) bileşen matrisi incelendiğinde, faktörlere atanan değişkenler, faktör yükleri, aritmetik ortalama ve standart sapmaları ile her bir faktörün güvenilirlik katsayısı Tablo 2'de ayrıntılı olarak gösterilmektedir.

Tablo 2. İnternet Kullanım ve Doyumlarına İlişkin Faktör Analizi Sonuçları (Principal Component Analysis, Varimax Rotation, N= 308)

İNTERNET kullanıyorum çünkü...	\bar{X}	SD	Yük.	Öz Değer	Vary.	α
Bilgilenme/ Etkileşim Motivasyonu				6.66	16.37	84
İnternette bir konu hakkında bilgi edinmek zahmetsiz ve kolay	4.01	1.05	.720			
Derslerime yardımcı kaynak olması açısından	4.13	1.04	.710			
Pek çok konuyu diğer medyada yer almadan önce öğrendiğim için	3.77	1.09	.679			
İnternet kullanmayı seviyorum	3.95	1.05	.673			
Başka bir yerde ulaşamadığım bilgilere ulaşmak için	4.16	0.96	.668			
İnsanlar adreslerinde bulunmasalar bile elektronik posta alabildikleri için	3.86	1.10	.632			
Kullanımı oldukça kolay olduğu için	3.84	1.03	.626			
İlginç şeyler bulmak için	4.01	1.12	.625			
Tandığım insanlarla iletişimde bulunmak için	3.86	1.07	.569			
Sosyal Kaçış Motivasyonu				3.34	14.54	82
Kendimi daha az yalnız hissetmemi sağladığı için	2.92	1.23	.741			
Bir an olsun problemlerimden uzaklaşmak için	2.94	1.23	.712			
Sıkıldığımda beni rahatlattığı için	3.41	1.27	.654			
Kafamı boşaltmaya yardımcı olduğu için	3.00	1.19	.644			
Ev, okul ve arkadaş çevremdeki derterimi unutturuyor	2.92	1.39	.633			
Başkalarıyla nasıl anlaşabileceğimi gösterdiği için	2.87	1.14	.613			
Romantik ilişkiler kurmak için	2.65	1.32	.607			
Ortak ilgilere sahip insanlarla tanışabilmek için	3.31	1.18	.514			
Dinlenmeye yardımcı olduğu için	3.10	1.21	.487			
Ekonomik Fayda Motivasyonu				1.97	9.52	73
Şubesiz bankacılık işlemlerini gerçekleştirmek için	2.56	1.21	.692			
Ürün ve hizmetler hakkında yararlı bilgiler edinmek için	3.23	1.24	.648			
Karlı mali bilgiler elde etmek için	3.05	1.22	.631			
Uygun istihdam imkânlarını araştırmak ve bulmak için	3.21	1.15	.619			
Daha çok para kazanma yolları bulmak için	2.69	1.23	.589			
Ürün ve hizmetlerin indirimli olanlarını bulmak için	2.75	1.23	.579			
Eğlence Motivasyonu				1.42	7.46	64
Oyun oynamak için	2.33	1.30	.682			
Beni sıkı insanlardan kurtulmamı sağladığı için	2.29	1.20	.639			
İnternet eğlence ihtiyacımı karşılıyor	3.47	1.22	.537			
Çeşitli müzik parçaları dinlemek ve MP3 vb. download etmek için	3.50	1.26	.494			

Açıklanan Toplam Varyans: % 47.90 Cronbach's $\alpha = .8761$

KMO Measure of Sampling Adequacy: .872

Barlett's Test of Sphericity: $X^2 = 2724$; $p = .000$

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Kırgızistan'daki üniversite öğrencilerini internet kullanmaya yönelten en temel faktör bilgilendirme/etkileşimdir. Faktör analizi sonucunda bilgilendirme/etkileşim motivasyonunu açıklayan ve yüklenme değerleri 0.58–0.79 aralığında değişen oranlara sahip dokuz madde bulunmaktadır. Bu faktörü açıklayan maddelerin yüksek standart sapmalara sahip olması, bizlere bilgilendirme/etkileşim motivasyonuna önem veren deneklerin son derece heterojen bir dağılım gösterdiklerine işaret etmektedir. Tek başına toplam varyansın % 16.37'sini açıklayan bilgilendirme/etkileşim faktörünün güvenilirlik değeri (Cronbach's $\alpha = .84$) ve özdeğeri 6.66 gibi oldukça tatmin edici bir düzeydedir.

Sosyal kaçış olarak adlandırılan ikinci faktör, günün sıkıcı ve bunaltıcı temposundan bunalan insanların farklı kimlik ve kişilik tiplerine bürünmek suretiyle internet ortamında yer aldıklarını ortaya koymaktadır. Öyle ki; cinsiyet, ırk, yaş, fiziksel durum bakımından kullanıcılarına gizlenme imkânı sunan internette insanlar, farklı kimliklere bürünmek suretiyle karşılarındaki insanlarla rahat bir ortamda iletişim kurabilmektedirler. Güvenilirlik değeri olarak Cronbach's $\alpha = .82$ ve özdeğeri 3.34 olan sosyal kaçış faktörü, toplam varyansın % 14.54'ünü açıklamaktadır.

Analiz sonucunda ortaya çıkan üçüncü faktör ise “ekonomik fayda” motivasyonudur. Söz konusu faktöre atanan maddeler; bu tipe dâhil olan kullanıcıların interneti; “bankacılık işlemlerini gerçekleştirmek, ürün ve hizmetler hakkında kârlı mâli bilgiler elde etmek, uygun istihdam imkanlarını araştırmak ve çok para kazanma yollarını bulmak” amacıyla kullandıklarını ortaya koymaktadır. Toplam varyansın % 9.52'sini açıklayan ekonomik fayda motivasyonunun güvenilirlik değeri (Cronbach's $\alpha = .73$) ve özdeğeri 1.97'dir.

Dördüncü ve son sırada da eğlence motivasyonu bulunmaktadır. Değişkenler incelendiğinde internet kullanımındaki bu motivasyon kaynağının; oyun oynamak, eğlenmek, çeşitli müzik parçaları dinlemek ve MP3 vb. dosyaları indirme ihtiyacından oluştuğuna işaret etmektedir. Yüklenme değerleri bakımından minimum 0.494 ve maksimum 0.682 oranına sahip 4 maddenin oluşturduğu eğlence faktörü toplam varyansın % 7.46'sını açıklarken; güvenilirlik değeri (Cronbach's $\alpha = .64$) ve özdeğerinin kabul edilebilir sınırın üstünde ve kullanılabilir olduğu görülmektedir.

Öte yandan faktörler arası ilişkinin düzeyini tanımlamak bakımından korelasyon analizinin sonuçları incelendiğinde; en güçlü ilişkinin sosyal kaçış ve eğlence motivasyonları arasında ($r = .53$, $p < .01$) olduğu görülmektedir. Bir başka anlatımla sosyal kaçış için internete yönelen denekler, aynı zamanda eğlenmek amacıyla da interneti kullanmaktadırlar. Bilgilendirme/etkileşim ile ekonomik fayda ($r = .23$, $p < .01$); ve yine eğlence ile bilgilendirme/etkileşim

($r = .26$, $p < .01$) motivasyonları arasında nispeten düşük düzeyde pozitif anlamlı ilişki söz konusudur (bk Tablo 3).

Tablo 3. İnternet Kullanım Motivasyonları Arasındaki Korelasyon Analizi Bulguları (Pearson r)

	Bilgilenme/ Etkileşim	Sosyal Kaçış	Ekonomik Fayda	Eğlence
Bilgilenme/ Etkileşim	1			
Sosyal Kaçış	.316**	1		
Ekonomik Fayda	.231**	.390**	1	
Eğlence	.262**	.531**	.305**	1
Aritmetik Ortalama (\bar{X})	3.95	2.98	2.91	2.90
Standart Sapma (SD)	0.71	0.82	0.79	0.86

Not: ** $p < .01$

Motivasyonlar ve Değişkenler Arasındaki İlişkiler

Kırgızistan'daki üniversite öğrencilerinin internet kullanma becerileri, günlük internet kullanma süreleri, internete duydukları güvenin derecesi, bağlı oldukları üniversite ve ulus, internete bağlandıkları yer bakımından internet kullanma motivasyonlarına verdikleri önemin farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla çok değişkenli analiz türlerinden Çoklu Varyans Analizi (MANOVA) uygulanmıştır. MANOVA bir ya da daha çok faktöre göre oluşan grupların birden fazla bağımlı değişken bakımından anlamlı farklılık gösterip göstermediğini test etmek amacıyla tercih edilen bir analiz türüdür (Büyüköztürk 2004: 131). Analizde bir bütün olarak modelin geçerliliğini ölçmek için Hotelling's T^2 testine başvurulmuştur.

Deneklerin İnternet Kullanma Becerisi

Kırgızistan'daki üniversite öğrencilerinin internet kullanım becerileriyle bilgilenme/etkileşim ($F = 5.846$; $p < .01$) ve eğlence ($F = 5.013$; $p < .01$) motivasyonları arasında anlamlı ilişki tespit edilmiş; sosyal kaçış ($F = 2.033$; $p > .05$) ve ekonomik fayda ($F = 0.910$; $p > .05$) motivasyonları arasında anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmamıştır (bk Tablo 4).

Tablo 4. İnternet Kullanım Becerisiyle Motivasyonlar Arasındaki İlişki

Motivasyonlar	Aritmetik Ortalamalar			F	Sig.
	Yeni Başlayan	Orta Düzey	Uzman		
Bilgilenme/Etkileşim	3.690	3.885	4.140	5.846	.003
Sosyal Kaçış	3.321	2.930	3.009	2.033	.133
Ekonomik Fayda	2.736	2.961	2.875	0.910	.404
Eğlence	3.328	2.790	3.024	5.013	.007
<i>Hotelling's T² testinin F Değeri = 3.970 Anlamlılık Düzeyi: 0.000</i>					

Farklı internet kullanma becerisine sahip denekler arasında, faktörler itibariyle ortaya çıkan farklılığın kaynağını belirlemek için % 5 anlamlılık düzeyinde yapılan Scheffe testi sonuçları incelendiğinde; bilgilenme/etkileşim faktörüne verilen önem bakımından uzmanlarla; yeni başlayan ve orta düzey kullanıcılar arasında anlamlı fark söz konusudur. Uzman ve orta düzey internet kullanıcıları “katılıyorum” ifadesinde ya da ifadesine yakın cevap verirken; yeni başlayanlar “kararsız” kalmaktadır. Bir başka anlatımla Kırgızistan'daki üniversite öğrencilerinin internet kullanma becerileri arttıkça; bilgilenme/etkileşim motivasyonuna verdikleri önemde de bir artış yaşanmaktadır (*Spearman's Rho = .23, p < .01*).

Yine % 5 anlam düzeyinde eğlence faktörü itibariyle yapılan Scheffe testi sonucu, anlamlı farklılığa işaret etmektedir. Söz konusu farklılık, yeni başlayan internet kullanıcıları ile orta düzeyde internet kullanma becerisine sahip deneklerin farklı değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır.

Deneklerin Günlük İnternet Kullanma Süreleri

Deneklerin günlük internet kullanım sürelerine göre internet kullanma motivasyonlarına verdikleri önemin farklılaşıp farklılaşmadığı incelendiğinde; deneklerin günlük internet kullanım süreleriyle sosyal kaçış ($F= 2.361$; $p < .05$) ve eğlence ($F= 4.813$; $p < .001$) motivasyonları arasında anlamlı ilişki tespit edilmiş; bilgilenme/etkileşim ($F= 0.583$; $p > .05$) ve ekonomik fayda ($F= 1.526$; $p > .05$) motivasyonları arasında anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmamıştır (bk Tablo 5).

Tablo 5. Deneklerin Günlük İnternet Kullanma Süreleriyle Motivasyonlar Arasındaki İlişki

Motivas-yon-lar	Aritmetik Ortalamalar						F	Sig.
	1 Saat-ten az	1 Saat	2 Saat	3 Saat	4 Saat	5 Saat+		
Bilgilenme/Etkileşim	3.929	3.920	3.942	4.093	3.876	4.138	0.583	.713
Sosyal Kaçış	2.888	2.864	2.972	3.298	3.000	3.347	2.361	.040
Ekonomik Fayda	2.671	2.935	2.930	3.013	2.666	3.229	1.526	.181
Eğlence	2.828	2.779	2.772	3.407	3.277	3.296	4.813	.000
<i>Hotelling's T² testinin F Değeri= 1.711 Anlamlılık Düzeyi: 0.026</i>								

Scheffe testi sonucunda % 5 anlam düzeyinde deneklerin günlük internet kullanımı ile sosyal kaçış faktörü arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiş, ancak gruplar arasında ortaya çıkan farkın kaynağı belirlenememiştir. Aritmetik ortalama değerleri bakımından günlük 5 saat ve üzeri bir süre internet kullananlar diğer gruplara göre interneti sosyal kaçış aracı olarak daha fazla görmekte ve kullanılmaktadırlar.

Eğlence faktörüne verilen önem bakımından günlük üç saat internet kullananlarla; bir saat ve iki saat internet kullananlar arasında anlamlı fark ortaya çıkmaktadır. Yine tablo 5'de görüldüğü gibi eğlence motivasyonuna en fazla önem verenler günlük üç saat internet kullanan denekler olurken; en az önem verenler günlük iki saat internet kullanan üniversite öğrencileridir.

Deneklerin İnternete Duyduğu Güven

Kırgızistan'daki üniversite öğrencilerinin internete duydukları güven derecesiyle internet kullanımında bilgilenme/etkileşim ($F= 3.086$; $p < .05$), sosyal kaçış ($F= 2.582$; $p < .05$) ve eğlence ($F= 2.522$; $p < .05$) motivasyonlarına verdikleri önem arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. İnternete duyulan güven ile ekonomik fayda ($F= 2.164$; $p > .05$) motivasyonu arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı dikkat çekmektedir (bk Tablo 6).

Tablo 6. Deneklerin İnternete Duyduğu Güven Derecesiyle Motivasyonlar Arasındaki İlişki

Motivasyonlar	Aritmetik Ortalamalar					F	Sig.
	Hiç Güvenilmez	Güvenilmez	Biraz Güvenilir	Güvenilir	Çok Güvenilir		
Bilgilenme/ Etkileşim	3.738	3.750	3.884	3.998	4.229	3.086	.016
Sosyal Kaçış	3.222	2.771	3.030	2.878	3.244	2.582	.037
Ekonomik Fayda	3.083	2.727	2.788	2.971	3.125	2.164	.073
Eğlence	3.035	2.833	2.850	2.814	3.261	2.522	.041
<i>Hotelling's T² testinin F Değeri = 1.985 Anlamlılık Düzeyi: 0.012</i>							

Scheffe testi sonucunda % 5 anlam düzeyinde deneklerin internete olan güven düzeyleri ile bilgilenme/etkileşim faktörü arasında ortaya çıkan anlamlı farklılaşmanın kaynağının, interneti çok güvenilir bulanlarla güvenilmez bulanlar arasında olduğu görülmektedir. Ayrıca internete duyulan güven düzeyi arttıkça, internetin bilgilenme/etkileşim amacıyla kullanımına verilen önem de artış göstermektedir (*Spearman's Rho = .19, p < .01*).

Bir başka açıdan deneklerin internete olan güven düzeyleri ile sosyal kaçış faktörü arasında da anlamlı bir ilişki söz konusudur. Ancak gruplar arasında ortaya çıkan farkın kaynağı belirlenememiştir. Aritmetik ortalama değerleri bakımından interneti çok güvenilir bulanlar, diğer gruplara nazaran interneti sosyal kaçış aracı olarak daha fazla görmekte ve kullanmaktadırlar.

Yine benzer şekilde Scheffe testi sonucunda ve % 5 anlam düzeyinde internete olan güven düzeyleri ile eğlence faktörü arasında da anlamlı bir ilişki tespit edilmiş, ancak gruplar arasında ortaya çıkan farkın kaynağı belirgin değildir. Aritmetik ortalama değerine baktığımızda; interneti "çok güvenilir" bulanlar eğlence motivasyonuna en fazla önem veren denek grubunu oluştururken; eğlence motivasyonuna en az verenler ise interneti "güvenilmez" bulanlardır.

Deneklerin İnternete Bağlandığı Yer

Deneklerin internete bağlandığı yere göre internet kullanma motivasyonlarına verdikleri önemin farklılaşıp farklılaşmadığına bakıldığında; deneklerin internete bağlandığı yer ile sosyal kaçış ($F = 4.781; p < .001$) ve eğlence ($F = 2.661; p <$

.05) motivasyonları arasında anlamlı ilişki tespit edilmiş; bilgilene/etkileşim ($F = 0.998$; $p > .05$) ve ekonomik fayda ($F = 0.808$; $p > .05$) motivasyonları arasında anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmamıştır (bk Tablo 7).

Tablo 7. Deneklerin İnternete Bağlandığı Yer ile Motivasyonlar Arasındaki İlişki

Motivasyonlar	Aritmetik Ortalamalar							F	Sig.
	Ev	Okul	İnternet Cafe	Kütüphane	İşyeri	Ev/Okul	Yurt		
Bilgilene/Etkileşim	3.980	3.926	3.969	3.513	3.777	4.092	4.171	0.998	.427
Sosyal Kaçış	3.410	2.756	3.211	2.902	2.481	2.939	2.717	4.781	.000
Ekonomik Fayda	3.079	2.812	2.967	2.812	2.750	3.047	3.000	0.808	.564
Eğlence	3.054	2.682	3.095	2.781	2.875	3.050	2.704	2.661	.016
<i>Hotelling's T² testinin F Değeri = 1.840 Anlamlılık Düzeyi: 0.008</i>									

Scheffe testi sonucunda % 5 anlam düzeyinde deneklerin internete bağlandığı yer ile sosyal kaçış faktörü arasında ortaya çıkan anlamlı farklılaşmanın kaynağı, ev ile okul ve internet cafe ile okuldan bağlananlar arasında olduğu görülmektedir. Aritmetik ortalama bakımından evden ve internet cafeden internete bağlanan üniversite öğrencileri; diğer gruplara nazaran sosyal kaçış ihtiyacını doyumak amacıyla interneti daha çok tercih etmektedir.

Eğlence faktörü itibariyle ortaya çıkan farkın kaynağı internet cafe ile okuldan bağlanan öğrenciler arasındadır. Aritmetik ortalama bakımından Kırgızistan'da eğitim gören üniversite öğrencileri arasında internete internet cafeden bağlanan denekler; diğer bağlantı gruplarına kıyasla interneti eğlence amaçlı daha çok kullanmaktadırlar.

Deneklerin Bağlı Olduğu Üniversite

Kırgızistan'da eğitim gören üniversite öğrencilerinin eğitim aldıkları üniversitelere göre internete yönelme motivasyonlarına verdikleri önemin farklılaşıp farklılaşmadığı incelendiğinde; deneklerin bağlı bulunduğu üniversite bakımından internet kullanımında bilgilene/etkileşim ($F = 9.695$; $p < .001$), sosyal kaçış ($F = 13.574$; $p < .001$), ekonomik fayda ($F = 7.842$; $p < .001$) ve eğlence ($F = 20.949$; $p < .001$) motivasyonlarına verdikleri önem anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (bk Tablo 8).

Tablo 8. Deneklerin Bağlı Olduğu Üniversite ile Motivasyonlar Arasındaki İlişki

Motivasyonlar	Aritmetik Ortalamalar				F	Sig.
	Manas	Ameri-kan	Kırgız Milli	Atatürk Alatoo		
Bilgilenme/Etkileşim	4.085	4.000	4.135	3.596	9.695	.000
Sosyal Kaçış	2.872	2.719	3.431	2.848	13.574	.000
Ekonomik Fayda	3.132	2.568	3.013	2.986	7.842	.000
Eğlence	2.641	2.793	3.470	2.611	20.949	.000
<i>Hotelling's T² testinin F Değeri= 10.988 Anlamlılık Düzeyi: 0.000</i>						

Scheffe testi sonucunda % 5 anlam düzeyinde bilgilenme/etkileşim motivasyonu itibariyle gruplar arasında anlamlı farklar olduğu anlaşılmaktadır. İkili karşılaştırmalarda şu gruplar arasında farklar bulunduğu görülmektedir. Bunlar; Manas ile Atatürk Alatoo, Amerikan Üniversitesi ile Atatürk Alatoo ve Kırgız Milli Üniversitesi ile Atatürk Alatoo Üniversitesi öğrencileridir. Bilgilenme/etkileşim motivasyonuna grupların farklı düzeylerde önem verdiği aritmetik ortalamalara dayanarak söylenebilir. Manas, Amerikan ve Kırgız Milli Üniversiteli öğrenciler “katılıyorum” ifadesine yakın cevaplar verirken; Atatürk Alatoo Üniversitesine mensup öğrenciler, internet kullanımında bilgilenme/etkileşim motivasyonuna verdikleri önem bakımından “kararsız” durumdadırlar.

Sosyal kaçış faktörü itibariyle ortaya çıkan farkın kaynağı Kırgız Milli ile Manas, Kırgız Milli ile Amerikan, Kırgız Milli ile Atatürk Alatoo Üniversiteli öğrenciler arasındadır. Aritmetik ortalama bakımından Kırgız Milli Üniversitesinde okuyan öğrenciler, diğer üniversitelere bağlı öğrenci deneklere kıyasla interneti sosyal kaçış mekanizması olarak daha çok kullanmaktadırlar.

Ekonomik fayda faktörü itibariyle ortaya çıkan farkın kaynağı ise Manas ile Amerikan, Kırgız Milli ile Amerikan, ve Atatürk Alatoo ile Amerikan Üniversiteli öğrenciler arasında kendini göstermektedir. Aritmetik ortalama bakımından Amerikan Üniversitesinde eğitim gören öğrenciler, diğer üniversite öğrencilerine nazaran interneti ekonomik fayda amaçlı daha az tercih etmektedirler.

Son olarak eğlence motivasyonuna verilen önem konusunda da üniversitelere göre deneklerin değerlendirmelerinde farklılıklar söz konusudur. Bu farklılığın kaynağı; Kırgız Milli ile Manas, Kırgız Milli ile Amerikan ve Kırgız Milli ile Atatürk Alatoo'lu öğrencilerin farklı düşünme ve değerlendirmesinden doğmaktadır. Aritmetik ortalama bakımından Kırgız Milli Üniversiteli öğrenciler,

diğer üniversite öğrencilerine göre interneti eğlence ihtiyacını karşılamak için daha fazla kullanmaktadırlar.

Deneklerin Bağlı Olduğu Uluslar

Araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin bağlı oldukları uluslara göre internet kullanımında sosyal kaçış ($F= 6.282$; $p < .001$), ekonomik fayda ($F= 3.805$; $p < .01$) ve eğlence ($F= 6.620$; $p < .01$) motivasyonları arasında anlamlı ilişki tespit edilmiş; bilgilenme/etkileşim ($F= 0.705$; $p > .05$) motivasyonu ile anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmamıştır (bk Tablo 9).

Tablo 9. Deneklerin Bağlı Olduğu Uluslar ve Motivasyonlar Arasındaki İlişki

Motivasyonlar	Aritmetik Ortalamalar				F	Sig.
	Rus	Kırgız	Türk	Diğer Orta Asyalılar		
Bilgilenme/Etkileşim	4.097	3.926	3.982	3.939	0.705	.589
Sosyal Kaçış	3.476	2.840	3.333	2.983	6.282	.000
Ekonomik Fayda	3.261	2.840	3.359	2.816	3.805	.005
Eğlence	3.410	2.800	3.019	2.847	4.620	.001
<i>Hotelling's T² testinin F Değeri = 2.305 Anlamlılık Düzeyi: 0.002</i>						

Sosyal kaçış motivasyonuna verilen önem, katılımcıların bağlı olduğu uluslara göre farklılık göstermektedir. Bu konuda Ruslarla Kırgızlar arasında anlamlı fark olduğu % 5 anlamlılık düzeyinde Scheffe testi sonuçlarına dayanılarak söylenebilir. Sosyal kaçış motivasyonuna Ruslar, Kırgızistanlı üniversite öğrencilerine göre daha fazla önem vermektedirler.

Ekonomik fayda motivasyonu itibariyle ortaya çıkan farkın kaynağı, yine Ruslarla Kırgızların farklı düşünmesidir. Aritmetik ortalama bakımından Rus öğrenciler, Kırgız öğrencilere kıyasla interneti ekonomik fayda amaçlı daha çok tercih etmekte ve kullanmaktadırlar.

Eğlence motivasyonu itibariyle ortaya çıkan farklılığı incelediğimizde; ikili karşılaştırmalarda şu gruplar arasında anlamlı farklar olduğu görülmektedir. Bunlar; Ruslar ile Kırgızlar ve Ruslar ile Diğer Orta Asyalılardır. Eğlence motivasyonuna, farklı uluslara ait deneklerin farklı düzeylerde önem verdiği ortalamalara dayanılarak izah edilebilir. Araştırmaya katılan Ruslar diğer milletlere göre interneti eğlence ihtiyacını tatmin etmede daha fazla kullanmaktadırlar.

Deneklerin Cinsiyeti

Çalışmanın bu bölümünde deneklerin cinsiyeti ile internet kullanma motivasyonları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığı, tespit etmek amacıyla Bağımsız Örneklem T-testi (*Independent Samples T-Test*) uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre; ekonomik fayda motivasyonu ile deneklerin cinsiyeti arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilirken ($t = -2.573$; $p < .05$), bilgilenme/etkileşim ($t = 0.429$; $p > .05$), sosyal kaçış ($t = -1.222$; $p > .05$) ve eğlence ($t = -0.868$; $p > .05$) motivasyonu ile cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Yani hem erkekler hem de kadınlar; bilgilenme/etkileşim, sosyal kaçış ve eğlence motivasyonlarına verdikleri önem bakımından birbirlerine yakın ortalamalara sahiptir (bk Tablo 10).

Tablo 10. Deneklerin Cinsiyetine Göre İnternet Motivasyonlarına Verdikleri Önem Düzeyi

Motivasyonlar	Aritmetik Ortalamalar		t	Df	Sig.
	Erkek	Kadın			
Bilgilenme/Etkileşim	3.975	3.939	0.429	306	.668
Sosyal Kaçış	2.931	3.046	-1.222	306	.223
Ekonomik Fayda	2.818	3.048	-2.573	306	.011
Eğlence	2.864	2.951	-0.868	306	.386

Ekonomik fayda motivasyonu, verilen önem açısından cinsiyetler arasındaki farklılığa baktığımızda, erkeklerin ortalaması 2.81, kadınlarınki ise 3.04'dür. Bu sonuçlara göre; internet kullanımında kadın denekler, erkeklerden daha fazla ekonomik fayda motivasyonunu önemli görmektedirler.

İnternetin Diğer Medya Kullanımı Üzerindeki Etkileri

Bu başlık altında katılımcılardan 3 puanlık bir ölçekte, internet kullanımı nedeniyle geleneksel medya alışkanlıklarında bir azalma veya artmayı algılayıp algılamadıklarını puanlamaları istenmiştir. Tablo 11 genel olarak değerlendirildiğinde; internetin, diğer medya kullanım alışkanlıkları üzerinde çok büyük etkisinin olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Araştırmaya katılanların % 70.8'i internet kullanmaya başladıktan sonra telefonla görüşme alışkanlıklarında bir değişim yaşanmadığını ifade ederken; anketi cevaplayanların % 64.6'sı radyo dinleme ve % 62.3'ü DVD-VCD izleme aktivitelerinde bir değişiklik olmadığını vurgulamışlardır. Denek grubunun % 50'nin üzerindeki bir kısmı ise; gazete, dergi ve kitap okuma ile televizyon izleme alışkanlıklarında bir değişiklik yaşanmadığını açıklamışlardır. Bu sonuçlar aynı zamanda

Abdulla (2003: 156) ile Balcı ve Ayhan'ın (2007: 192) elde ettiği bulgularla örtüşmektedir.

Gazete ve dergi okuma ile televizyon izleme alışkanlıkları üzerinde internetin kısmen de olsa negatif yönde bir etkisinin olduğu, bu araştırmanın ulaştığı bir diğer bulgudur. Deneklerin % 38'i, internetin hayatlarına girmesiyle birlikte gazete okuma alışkanlıklarında bir azalma yaşandığını ifade ederken; % 32.1'i televizyon izleme alışkanlıklarının azaldığını dile getirmektedir. Yine araştırmaya katılan öğrencilerin % 31.5'i, dergi okuma alışkanlığı üzerinde internetin olumsuz yönde etki yarattığına işaret etmektedir.

Tablo 11. *İnternetin Diğer Medya Kullanımı Üzerindeki Etkilerine İlişkin Bulgular*

DİĞER MEDYA	AZALDI (-)		ETKİLEMEDİ		ARTTI (+)	
	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Televizyon İzleme (<i>internet ortamı dışı.</i>)	99	32.1	180	58.4	29	9.4
Gazete Okuma (<i>internet ortamı dışında</i>)	117	38.0	158	51.3	33	10.7
Dergi Okuma (<i>internet ortamı dışında</i>)	97	31.5	181	58.8	30	9.7
Telefonla Görüşme (<i>internet ortamı dışı.</i>)	56	18.2	218	70.8	34	11.0
Ders Kitapları Dışında Kitap Okuma	68	22.1	182	59.1	58	18.8
Radio Dinleme (<i>internet ortamı dışında</i>)	70	22.7	199	64.6	39	12.7
DVD- VCD Film İzleme	38	12.3	198	62.3	78	25.3

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma kullanım ve doyumlar perspektifinden hareketle Kırgızistan'daki üniversite öğrencilerinin internet kullanım özelliklerini açıklamaya çalışmıştır. Bununla birlikte faktör analizi altında ayrıştırılan motivasyonların internet kullanım becerisi, günlük internet kullanım süresi, internete duyulan güven, internete bağlanılan yer, deneklerin bağlı olduğu uluslar, eğitim aldıkları üniversite ve sosyo demografik özellikleriyle ilişkisi tanımlanmak istenmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre deneklerin internet kullanımında etkili olan 4 faktör ortaya çıkmıştır. Faktörler, araştırmaya katılan deneklerin genel internet kullanımının % 47.90 gibi neredeyse yarısını açıklamaktadır. Analiz sonucunda ortaya çıkan ilk ve en önemli motivasyon bilgilenme/etkileşimdir. Kırgızistan'daki mevcut durum, yani kapalı Sovyet sisteminden liberal sisteme geçişin temel belirleyicisi olan bilginin paylaşımı, serbest piyasanın bilgi üzerine odaklanması, üniversite sisteminin gelişmiş ülkelere entegre olma sürecinde internetin bir araç olarak kullanılması ve aynı zamanda Batılı ülkelerin bunu desteklemesi bilgi ve etkileşim unsurunu ön plana çıkarmaktadır. Eğitim sistemindeki farklılık ve dünyadaki bilgi birikimine erişimde internet, öğrenciler için vazgeçilmez bir araç olarak algılanmaktadır. Öyle ki Sovyet eğitim sisteminden kopuşla birlikte, demokratik toplum yapısında serbest piyasa şartlarına göre eğitim yapılması, bilgiyi zorunlu hale getirmiştir. Diğer taraftan deneklerin özellikleri ve Kırgız eğitim sistemindeki çok etnikli yapı, değişim olgusunda bilgilenmeyi ve elde edilen bilginin paylaşımını ön planda tutmuştur. İstatistik olarak hizmet sektörünün gelişmesi bilginin toplumda gelişimini, bunun da öğrencilere yansımaları göstermektedir. Bilgi toplumu olma yolunda çaba harcayan bir ülke için internet yoluyla bilgi edinme ve edinilen bilginin geniş alanlarda dolaşımına sokulması gayet önemlidir.

Bir başka nokta da Kırgızistan'daki üniversite öğrencileri için internet, önemli bir sosyal kaçış mekanizması olarak algılanmakta ve kullanılmaktadır. Bilindiği gibi internet, kullanıcılarına özgür bir iletişim ortamı sağlamakta, farklı isim ve kişilik rolleri içerisinde onların bu ortamlarda bulunmalarını; gerçek kimliklerinden sıyrılarak çeşitli sitelere üye olmalarını; sohbet gruplarına katılmak suretiyle düşüncelerini özgürce dile getirmelerini olanaklı hale getirmektedir (Balcı ve Tarhan 2007: 329). Yine Kırgız toplumsal yapısında 90'dan fazla milletin yer alması, söz konusu ulusların farklı kültürel ve dilsel özellikleri, bütünleştirmeden öte farklılaştırmayı derinleştirmektedir. Değişim olgusunda bütünleşmeyi sağlayacak ideolojik ve sosyal alt yapının olmaması, gençler için toplumsal ve psikolojik problemler ortaya çıkarabilmektedir. Ayrıca Kırgızistan'daki ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklar bireylerin toplumsal olgulardan kaçışını hızlandırmakta ve gündelik hayatın problemlerinden kaçmada denekler için internet bir alternatif olarak görülmektedir. Devlet sisteminde herhangi bir yere gelmek için rüşvet ve iltimasın geçerli yol olarak algılanma-

sı (Çokgezen 2004: 80-81), öğrencilerin toplumsal sorunları olduğu gibi kanıksamasına, siyasal bir gelenek kodlar olmadığı için de toplumsal bir muhalefet oluşturamamasına neden olmakta, söz konusu durum sosyal kaçıışı hızlandırmaktadır.

Öte yandan Kırgızistan'daki ekonomik sistem, yani üretim-tüketim ilişkileri dış ülkelere bağımlı olarak gelişmektedir. Özellikle bankacılık sektöründe yabancıların etkisi büyüktür. Girişimciler için açık pazar olan bölge, para transferlerindeki kolaylık ve internet bankacılığının gelişmesiyle diğer Orta Asya ülkelerinden farklılaşmaktadır. Orta Asya'nın İsviçre'si olma yolunda hızla ilerleyen Kırgızistan, bankacılık ve diğer ekonomik faaliyetlerde de aynı özellikleri sergilemektedir. Kırgızistan'da eğitim gören yabancı öğrencilerin dışardan gelecek paralar için interneti tercih etmeleri, üniversite öğrencileri arasında internetin ekonomik fayda amaçlı kullanımının temelini oluşturmaktadır.

İnternet aynı zamanda Kırgızistan'da eğitim yaşamlarını sürdüren üniversite öğrencileri için önemli bir eğlence aracı konumundadır. Öyle ki, üniversite gençliği internete yönelmek suretiyle farklı eğlence ihtiyacını karşılamaktadır. Özellikle eğlence amaçlı oluşturulmuş web siteleri, sohbet odaları veya forumlar zengin içerikleriyle kullanıcıyı -gerek üye olarak gerekse tesadüf olarak- kendisine çekebilmektedir. Işık'a (2007: 211) göre bu şartlar altında "evrensel" bir iletişim aracı olarak internet, hiçbir sınır tanımamakta; kültürleri, yasal sistemleri, değer yargıları ve inançları gereği bu tür uygulama ve işlemlere kapılarını kapatan toplumlarda sorunlara neden olabilmektedir.

Araştırmada ortaya çıkan bir başka bulguya göre; deneklerin internet kullanım becerisi, günlük internet kullanım süresi, internete duyulan güven, internete bağlanılan yer, deneklerin bağlı olduğu uluslar ve eğitim aldıkları üniversite gibi bağımsız değişkenler, internet kullanım ve doyum motivasyonlarına verilen önem düzeyini farklı düzeylerde de olsa etkilemektedir.

Diğer taraftan bu araştırmada, internetin diğer medya kullanma alışkanlıkları üzerinde çok büyük etkisinin olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Denekler internet kullanmaya başladıktan sonra telefonla görüşme alışkanlıklarında bir değişim yaşanmadığını ifade etmişlerdir. Araştırmaya katılanların yarısından fazlası internet kullanmaya başladıktan sonra telefonla görüşme, radyo dinleme, DVD-VCD izleme, gazete, dergi ve kitap okuma ile televizyon izleme alışkanlıklarında çok da fazla bir değişim yaşanmadığını ifade etmektedirler.

Sonuç olarak, bu araştırma Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te eğitim gören üniversite öğrencileri üzerinde yapılmıştır. Kırgızistan'da bu konuda, gelecekte yapılacak araştırmalar daha geniş bir örneklemeye giderek toplumun farklı kesimlerini hedef alabilirler. Kuşkusuz yapılacak böylesi araştırmalarda elde edilecek bulgular; bir taraftan kullanıcı profiline daha ayrıntılı biçimde ortaya

konulmasına hizmet ederken, diğer yandan da araştırmacılara toplumun farklı kesimleri arasında internet kullanımını bakımından benzerlik veya farklılık bulunup bulunmadığını belirlemek ve tartışmak bakımından önemli ipuçları sağlayacaktır. Ayrıca sosyal bilim araştırmacılarının, internetin daha istikrarlı bir sivil toplum oluşturmaya ve demokratikleşmeye nasıl katkıda bulunabileceği konusunda bilgi edinmelerine yardımcı olacaktır. Bilindiği gibi internet günden güne değişen ve gelişen bir iletişim teknolojisidir. Buna bağlı olarak insanların internet kullanma alışkanlıkları ve motivasyonları da zaman içinde farklılık gösterebilme potansiyeline sahiptir. Gelecekteki araştırmaların bu durumu göz önünde bulundurması gerekmektedir. Bir başka açıdan gelecekteki çalışmalar, diğer kitle iletişim araçlarının kullanım ve doyumlarına ilişkin araştırma bulgularını dikkate almak ve karşılaştırmalar yapmak zorundadır. Toplum içerisinde internet kullanımına yönelen kişiler olduğu kadar, internet kullanmaktan kaçınan kişiler de bulunabilmektedir. İnternet kullanımının geliştirilmesi açısından gelecekte yapılacak çalışmalarda, söz konusu insanların internetten kaçınma nedenleri ve motivasyonları da araştırılmalıdır. İlave olarak anket uygulamasında telefon ve elektronik posta gibi farklı teknikler kullanılabilir. Çünkü katılımcılar anketi doldurdıklarında otomatik veri girişi yapılacak, böylelikle de söz konusu işlemler için zaman harcanmasının önüne geçilebilecektir.

Kaynakça

- Abdulla, Rasha A. (2003). *The Uses and Gratifications of the Internet Among Arab Students in Egypt*. Unpublished Doctoral Dissertation. University of Miami, UMI Dissertation Information Service.
- Aktaş, Celalettin (2007). "Yeni Medyanın Geleneksel Medya İle Karşılaştırılması". Gülbuğ Erol (Ed.). *Medya Üzerine Çalışmalar*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım. 107-120.
- Armstrong, Malcolm H. (1999). *The Gratification Dimensions of the İnternet's World Wide Web: An Exploratory Study*. Unpublished Doctoral Dissertation, The Florida State University, UMI Dissertation Information Service.
- Atabek, Ümit (2003). "İletişim Teknolojileri ve Yerel Medya İçin Olanaklar", Sevda Alankuş (Der.). *Yeni İletişim Teknolojileri ve Medya*, Habercinin El Kitabı Dizisi: 3, İstanbul: IPS İletişim Vakfı Yayınları. 55-84.
- Balcı, Şükrü ve Bünyamin Ayhan (2007). "Üniversite Öğrencilerinin İnternet Kullanım ve Doyumları Üzerine Bir Saha Araştırması". *Selçuk İletişim* 5 (1). 174-197.
- Balcı, Şükrü ve Ahmet Tarhan (2007). "Siyasal Bilgilenme ve İnternet: 22 Temmuz 2007 Genel Seçimleri'nde Bir Kullanımlar ve Doyumlar Araştırması". *Medya*

- ve Siyaset Uluslararası Sempozyumu*. Cilt 1. Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi. 15-17 Kasım. İzmir. 322-335.
- Büyüköztürk, Şener (2004). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik. Araştırma Deseni. SPSS Uygulamaları ve Yorum*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Charney, Tamar Rachel (1996). *Uses and Gratifications of the Internet*. Unpublished Master of Arts Dissertation. Michigan State University. UMI Dissertation Information Service.
- Choi, Yong Jun (2001). *Invertigating Koreans' Internet Use Patterns and Motivations and Exploring Vulnerability of Internet Dependency*. Unpublished Doctoral Dissertation. The University of Southern Mississippi. UMI Dissertation Information Service.
- Çokgezen, Murat (2004). "Corruption in Kırgyztan: The Facts, Causes and Consequences". *Central Asian Survey*, 23 (1): 79-94.
- Ebersole, Samuel (2000). "Uses and Gratifications of the Web among Students". *Journal of Computer-Mediated Communication*. 6 (1). [Online: <http://www.ascusc.org/jcmc/vol6/issue1/ebersole.html>. Erişim: 05.07.2007]
- Erdoğan, İrfan ve Korkmaz Alemdar (2002). *Öteki Kuram: Kitle İletişime Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi*. Ankara: Erk Yayınları.
- Fiske, John (1990). *Introduction to Communication Studies*. Second Edition. London: Routledge.
- Geray, Haluk (2003). *İletişim ve Teknoloji: Uluslar arası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Gibson, Rachel and Stephen Ward (2000). "A Proposed Methodology for Studying the Function and Effectiveness of Party and Candidate Web Sites". *Social Science Computer Review*. 18 (3): 301-319.
- Işık, Umur (2007). *Medya Bağımlılığı Teorisi Doğrultusunda İnternet Kullanımının Etkileri ve İnternet Bağımlılığı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Katz, Elihu, Jay G. Blumler and Michael Gurevitch (1974). "Uses and Gratifications Research". *Public Opinion Quarterly*. 37 (4): 509-523.
- _____ (1995). "Utilization of Mass Communication by the Individual". Oliver Boyd-Barrett and Chris Newbold (Eds.). *Approaches to Media: A Reader*. London: Arnold Published. 164-173.
- Kaye, Barbara K. (1998). "Uses and Gratifications of the World Wide Web: From Couch Potato to Web Potato". *The New Jersey Journal of Communication*. 6 (1): 21-40.

- Kaye, Barbara K. and Thomas J. Johnson (2002). "Online and in the Know: Uses and Gratifications of the Web for Political Information". *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 46 (1): 54-71.
- Koçak, Abdullah ve Yusuf Ziya Özcan (2002). "Information or Entertainment?: Use of Internet Among University Students in Turkey". *International Conference on Media and Communication in the E-Society of the Century: Access and Participation*. Moscow. October 17-19.
- Korgaonkar, Pradeep K. and Lori D. Wolin (1999). "A Multivariate Analysis of Web Usage". *Journal of Advertising Research* 39. March-April: 53-68.
- Mcquail, Denis (1994). *Mass Communication Theory: An Introduction*. London: Sage Publications.
- Mcquail, Denis ve Sven Windahl (1997). *Kitle İletişim Modelleri*. Çev. Konca Yumlu. Ankara: İmge Kitapevi.
- Mcquail, Denis (2005). *McQuail's Mass Communication Theory*. London: Sage Publications.
- Papacharissi, Zizi and Alan M. Rubin (2000). "Predictors of Internet Use". *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 44 (2): 175-196.
- Park, Inkon (2004). *Internet Usage of Korean and American Students: A Uses and Gratifications Approach*. Unpublished Doctoral Dissertation. The Faculty of Southern Mississippi. UMI Dissertation Information Service.
- Parker, Betty J and Richard E. Plank (2000). "A Uses and Gratifications Perspective on the Internet As a New Information Source". *American Business Review* 18 (2): 43-49.
- Rosengren, Karl Erik (2003). *Communication: An Introduction*. London: Sage Publications.
- Rubin, Alan M. (1986). "Uses, Gratifications and Media Effects Research". Jennings Bryant and Dolf Zillmann (Eds.). *Perspectives on Media Effects*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers. 281-301
- Severin, Werner J. ve James W. Tankard (1984). *Communication Theories: Origins, Methods and Uses*. New York: Hastings House Publishers.
- Siraj, Syed Abdul (2007). "Synthesis of the Structure and Functions of the Uses and Gratifications Model". *European Journal of Scientific Research* 17 (3): 399-408.
- Song, Indeok et al. (2004). "Internet Gratifications and Internet Addiction: On the Uses and Abuses of New Media". *CyberPsychology & Behavior* 7 (4): 384-394.
- Şeker, Tülay Bektaş (2005). *İnternet ve Bilgi Açığı*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Timisi, Nilüfer (2003). *Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Watson, James (2003). *Media Communication: An Introduction to Theory and Process*. New York: Palgrave Macmillan.

Internet World Stats (2007, August). *Usage and Population Statistics*. Retrieved November 11 2007 from <http://www.internetworldstats.com/asia/kg.htm>

University Students and the Internet in Kyrgyzstan: A Study on Uses and Satisfactions

Bünyamin Ayhan*
Şükrü Balci*

Abstract: In this age of communication, the internet as a new tool for communication is continuing to grow and develop with astonishing speed. The internet, therefore, has become more than just a tool, turning into a phenomenon contributing to social organization and surrounding the daily life of individuals. The internet serves humanity in many regards, from the social activities and development of the individual to public security, from academic studies to providing minority communities with a platform for expression. This study aims to assess the internet usage habits and motives of university students in Bishkek, the capital of Kyrgyzstan, from the perspective of the *uses and gratifications* approach. On a randomly chosen sample of 308 students from four universities, four factors have been found as mainly effective on students' internet usage habits. These factors are, in order of importance, information/interaction seeking, social escape, economic benefits, and entertainment. Besides these, it has also been found out that the basic variables affecting the level of importance attached to the uses and gratifications sought over the internet are skills in internet use, time spent over the internet, trust for the internet, the universities the participants study at, the place of access to the internet, and the participants' nationality and gender.

Key Words: Kyrgyzstan, internet, university students, uses and gratifications, motivation.

* Selçuk University, Faculty of Communication, Department of Journalism / KONYA
bayhan@selcuk.edu.tr
sukrubalci@selcuk.edu.tr

Студентская молодежь и интернет в Кыргызстане: исследование причин использования и удовлетворения

Беньямин Айхан*
Шюкрю Балджы*

Резюме: В наш информационный век, новое средство коммуникации интернет развивается и набирает обороты с каждым днём. Он давно уже вышел за рамки медиа-средств и на сегодняшний день уверенно осваивает всё новые позиции, включая личное пространство и организацию социума. Интернет выполняет различные функции, начиная от социальной активности до безопасности государства, от научных исследований до платформы для самовыражения малочисленных народов. Цель данной работы – выявление и измерение мотивации и привычки пользования интернетом среди студентов кыргызов, которые обучаются в столичных ВУЗ-ах Бишкека. В исследовании методом случайной выборки приняли участие 308 респондентов из 4-х университетов. По результатам исследования выявлено 4 фактора влияющих на пользование интернетом среди студентов, которые можно перечислить по мере важности как: информационный/взаимодействующий, социальное бегство, экономическая прибыль и развлечение. Кроме того, установлено, что на мотивацию и пользование интернетом влияют такие переменные как, умение пользоваться интернетом, время пользование интернетом, доверие к интернету, ВУЗ в котором обучается респондент, места предоставляющие услуги по интернету, национальность и пол респондентов.

Ключевые Слова: Кыргызстан, интернет, студенты, использование и удовлетворения, мотивация.

* Сельджукский университет, факультет коммуникации, Кафедра журналистики / Конья
bayhan@selcuk.edu.tr
sukrubalci@selcuk.edu.tr

Ana Dili Eğitiminde Parçalarüstü Birimlerin Önemi ve Teknoloji Destekli Olarak Kavratılması

M. Volkan Coşkun*

Özet: Konuşma becerisinin kazandırılması ile ilgili çalışmalara bakıldığında, iletişimin temelini oluşturan parçalarüstü birimlerle ilgili beceriler üzerinde yeteri kadar durulmadığı görülmektedir. Temel dil becerilerinden biri olan konuşmanın temelinde, duygu ve düşüncelerin fonetik-sentaks ilişkisi içinde aktarılması yatmaktadır. Konuşma esnasında fonetik-sentaks ilişkisinin sağlıklı yansıtılabilmesi, öncelikle, söz dizimini oluşturan kelime ve kelime gruplarının duygu ve düşünce anlamlarının algılanmış olmasına bağlıdır. Söz diziminin duygu ve düşünce anlamına uygun seslendirmelerin yapılabilmesi ve sözün ezgisinin hissettirilebilmesi için, vurgu, ton, durak gibi parçalarüstü birimlerin üretimiyle ilgili beceriye sahip olmak gerekir. Bu yönleriyle ele alındığında, ses-söz dizimi ilişkisi ve parçalarüstü birimlerin üretimiyle ilgili beceriler, ana dili eğitiminde, özellikle ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarındaki öğrencilere konuşma becerisi kazandırılırken üzerinde hassasiyetle durulması gereken konulardandır.

Anahtar Kelimeler: Ana dili, ses dizimi, söz dizimi, parçalarüstü birimler.

Giriş

Geçmişten günümüze, dilin pek çok tanımı yapılmıştır. Hepsinde vurgulanan ortak nokta, dilin iletişimi ve anlaşmayı sağlayan en güçlü araç olmasıdır. Dilin temel işlevi iletişimi sağlamak olduğundan, dil eğitiminin temel amaçlarından biri de bireye iletişim becerilerini kazandırmaktır. İnsanlar arasında sağlıklı iletişimin kurulabilmesi, dilin etkili ve bilinçli kullanılmasına; dilin etkili ve bilinçli kullanımı ise, iyi bir dil eğitimine bağlıdır.

Temel dil becerilerinden biri olan konuşma, en önemli iletişim etkinliğidir. İnsanın kendisini ifade etmesini sağlayan konuşmanın temelinde, duygu ve düşüncelerin ses-söz dizimi ilişkisi içinde aktarılması yatmaktadır. Bu sebeple, söz konusu becerinin ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarındaki öğrencilere

*Muğla Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü / MUĞLA
vcoskun@mu.edu.tr

kazandırılmasında, öncelikle dilin kuralları çerçevesinde, dili oluşturan bütünlerdeki ses-söz dizimi ilişkilerinin algılatılması gerekir.

Konuşmanın söz dizimi; anlamlı cümle unsurlarından, cümle unsurlarının her biri, anlamlı kelime grubu veya kelime gruplarından meydana gelir (Aksan 1997: 13). Ses dizimi ise, söz dizimi içinde yer alan anlamlı birlikteliklerin, konuşma organlarıyla seslendirilmesi ile ortaya çıkan vurgu, ton, ezgi gibi parçalarüstü birimlerin oluşturduğu bütünlüğü ifade etmektedir.

Söz diziminin oluşturulabilmesi için, yeterli bir kelime, deyim, atasözü hazinesine ve kelimeler arasında doğru ilişkiler kurarak doğru kelime gruplarıyla doğru cümle unsurları teşkil etme bilgisine sahip olmak; ses diziminin oluşturulabilmesi ve kurallara uygun olarak aksettirilebilmesi için, dilin cümle birimlerinin duygu ve düşünce dünyasını algılamış, kavramış olmak ve buna bağlı olarak vurgu, ton ve sınırları hissettirebilmek gerekir (Coşkun ve Erdem 2007).

Konuşmada duygu ve düşüncelerin doğru aksettirilebilmesi için, ses-söz dizimi ilişkisinin sağlıklı kurulması hayatî bir öneme sahiptir. Dilin kuralları çerçevesinde oluşturulan söz dizimi, derinliğine ve genişliğine duygu ve düşünce anlamı taşıyan kelimelerden ve kelime gruplarından oluşmaktadır. Ses dizimi oluşturulurken, söz diziminin taşıdığı anlama uygun seslendirmelerin yapılması, konuşmayı sıradan bir ses dizisi olmaktan çıkarır. Söz diziminin duygu ve düşünce anlamına uygun seslendirilebilmesi ve sözün ezgisinin hissettirilebilmesi için, vurgu, ton ve durak gibi parçalarüstü birimlerin algılanmış olunması ve üretilmesi gerekir. Bu çalışmada, konuşma becerisinin kazandırılmasında göz ardı edilen parçalarüstü birimlerin önemi üzerinde durulmuş ve teknoloji destekli eğitime dikkat çekilmiştir.

Parçalarüstü Birimler

Parçalarüstü birimler; sesin süre, şiddet, frekans gibi akustik özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkan ve dilin hece, kelime, cümle gibi parçalardan oluşmuş birimleriyle ilgili olan “vurgu, ton, ezgi, süre, sınır, durak” gibi birimlerdir (Çetin 2008: 8). Prosodik unsurlar olarak da adlandırılan parçalarüstü birimler, sese duygu değeri kazandıran ve anlam yükleyen, ifade edilmek istenen anlam ile söylenen arasındaki uyumu gösteren, bu yönleriyle de anlam ayırıcı özelliğe sahip olan unsurlardır. Coşkun, Açık ve Arzu (2005: 298), prosodik unsurların, insanın ürettiği sesleri duygulara büründüren, dolayısıyla insanın psikolojisini, duygu dünyasını ifade eden psikolojik özellikli unsurlar olduğunu; fertler arasında sağlıklı ve dengeli iletişimin temelinde vurgu,

ton, durak gibi prosodik unsurların, öbek-anlam ilişkisi çerçevesinde doğru yansıtılmasının yattığını belirtmişlerdir.

Parçalarüstü birimler, buldukları kelimeye özel ifadeler kazandırarak, sözün maksada uygun bir şekilde söylenmesini ve anlaşılmasını sağlar. Bu nedenle -konuşurken veya yazılı bir metni okurken- sözlerde bulunan kelimeleri, taşıdığı parçalarüstü ses birimleri açısından ciddi bir değerlendirmeye tabi tutmak ve söyleyişi böyle bir işlemden sonra icra etmek büyük bir önem taşımaktadır (Güneş 2003: 151).

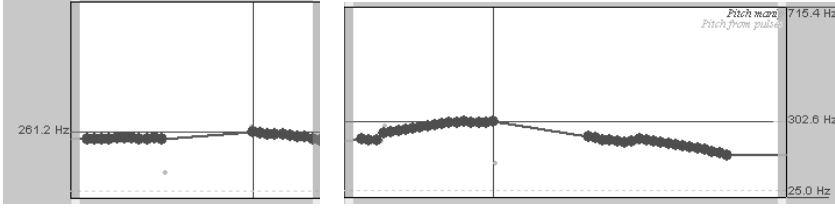
Parçalarüstü birimlerin tespitinde, konuşmanın akustik özellikleri olan perde, frekans, süre, şiddet gibi birimlerden faydalanılır. Birimi hertz (Hz.) olan frekans (sıklık, yükseklik), bir varlığın saniyedeki titreşim sayısıdır (Coşkun 2000a). Çalışmamızda ele aldığımız vurgu ve ton, parçalarüstü birimlerin temel frekanslı boyutunu oluşturmaktadır.

Vurgu

Konuşmayı meydana getiren ses dalgalarının her biri, ayrı birer frekansa, aynı zamanda ayrı birer vurguya sahiptir. Frekansın alçak ya da yüksek olması, vurgunun derecesini belirlemektedir. En yüksek (baskın) frekanslı ses, ana (birincil) vurguyu üzerinde taşımakta ve “vurgulu ses” olarak adlandırılmaktadır.

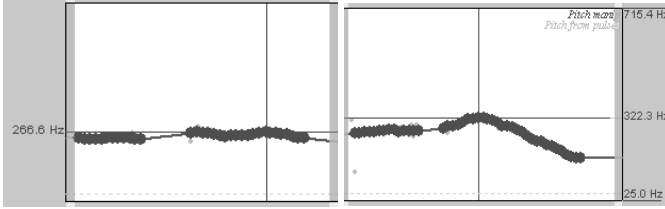
Ercilasun’a (2005: 98) göre vurgu, bir hecenin diğerine göre daha kuvvetle, daha şiddetli olarak söylenmesi; Bilgegil’e (1984: 306) göre, insanların konuşma amacıyla çıkardıkları bir ses dizisinde, hecelerden birinin diğerlerinden kuvvetli olmasıdır. Bu iki tanımda geçen “kuvvetli” ifadesi ile kastedilen, frekans yüksekliğidir.

Aksan (1995: 58), bir sözcüğün birinci hecesinin vurgulu söylenişi ile ikinci hecesinin vurgulu söylenişinin, onu iki ayrı sözcük, dolayısıyla dil içinde iki ayrı unsur durumuna getirmeye yeterli olduğunu belirtmiştir.

BAS MA BAS MA

Birinci örnekte, “basma elbise” ifadesinden alınan “basma” kelimesinde, “ma” hecesi, 261.2 Hz’dir ve birincil vurguyu üzerinde taşımaktadır. İkinci örnekte, emir ifadesi taşıyan ve “Damarıma basma!” ifadesinden alınan “basma” kelimesinde ise, “bas” hecesi, 302.6 Hz’dir ve birincil vurguyu üzerinde taşımaktadır.

BEK LE ME BEK LE ME

Birinci örnekte, “bekleme salonu” ifadesinden alınan “bekleme” kelimesinde, “me” hecesi, 266.6 Hz’dir ve birincil vurguyu üzerinde taşımaktadır. İkinci örnekte, emir ifadesi taşıyan ve “Beni bekleme!” ifadesinden alınan “bekleme” kelimesinde ise, “le” hecesi, 322.3 Hz’dir ve birincil vurguyu üzerinde taşımaktadır.

Örneklerde görüldüğü gibi, vurgunun farklı hecelerde olması, aynı parçalara sahip bir kelimeye iki farklı anlam kazandırabilmektedir.

Vurgu, kelimelerin anlamlarında farklılık yaratmasının yanında, konuşanın önem verdiği ve dinleyenin özellikle önem vermesini istediği kelime ya da kelime grubunu belirgin hâle getirir. Bir yandan konuşanın iletmek istediği mesajın doğru olmasını sağlarken, diğer yandan iletilen mesajın dinleyen tarafından doğru anlaşılmasına yardımcı olur. Bir başka deyişle vurgu, konuşan ve dinleyen arasındaki iletişimin doğru kurulmasını sağlayan anahtar unsurlardan biridir.

Ton

Konuşmada anlam ayırıcı özelliğe sahip olan diğer önemli unsur da “ton”dur. Coşkun (2000b: 127), hece ve kelimelerdeki vurgular toplamının, yani vurguların bir araya gelerek art arda birleşmelerinin “ton”u; cümledeki tonların toplamının ise, ezgiyi meydana getirdiğini belirtmiştir. Güneş’e (2003: 154) göre de ton, bir kelimedeki ana vurgu, yan vurgu ve öteki normal vurguların toplamından oluşmaktadır.

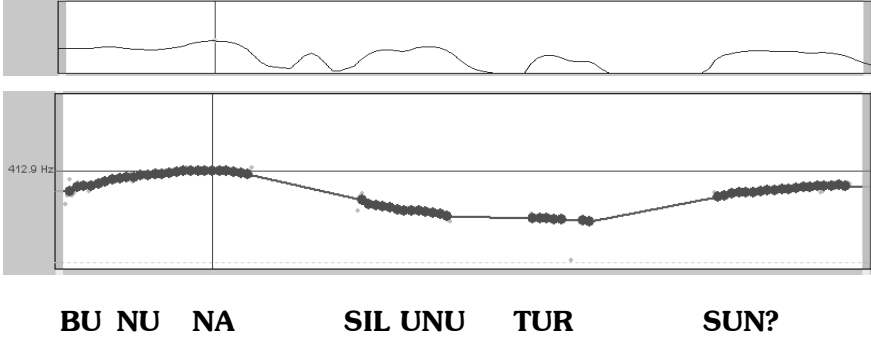
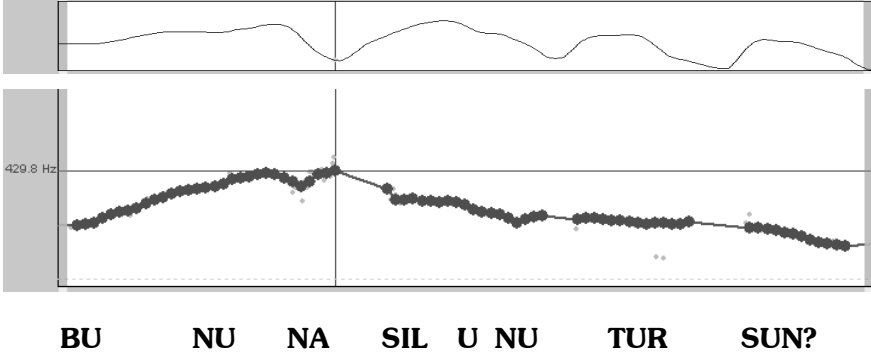
Parçalarüstü birimlerin temel frekansla ilgili boyutlarından biri olan ton, anlam ayırıcı özelliğe sahip olmasının yanında, sesin duygu yönünü ortaya koyması bakımından da konuşmanın temelini oluşturmaktadır. Konuşma sırasında aktarılan duyguların incelenmesi, son yıllarda fonetik alanında yapılan pek çok araştırmaya konu olmuş; konuşma seslerinin akustik açıdan incelendiği söz konusu çalışmalarda, konuşmadaki duygu ile temel frekans arasında anlamlı ilişkilerin var olduğu ortaya konmuştur.

Mozziconacci ve Hermes (1999), tonlamanın duygu ifadesindeki önemini ele alan çalışmalarında, üç kişiye, ayrı ayrı yedi duyguyu ya da tutumu ifade edecek şekilde cümleler okutmuşlar ve bu okumaları, tonlama araştırmalarında uzman iki kişiye dinletip ifadelerin temel frekans eğrilerini (tonlamalarını) tanımlamalarını istemişlerdir. Yapılan analizler ile uzman tanımlarının aynı sonuçları desteklediği görülmüştür. Bu çalışma sonucunda, tonlama ile iletilen duygu arasında doğru bir orantı olduğu ortaya konmuştur.

Haroon, Rehan ve Touquer; Pencap dilinde, konuşmada tonlama ve duygu arasındaki ilişkiyi incelemiş; beş konuşmacıya, dört farklı duyguyu (öfke, üzüntü, neşe, doğal) ifade edecek şekilde beşer cümle okutmuş; temel frekans eğrileri ve ele alınan dört duygu arasında bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşmış; tonlamanın, konuşmada taşınan duyguyu belirlemede, anahar unsurlardan biri olduğunu belirtmişlerdir.

Meral, Ekener ve Özsoy (2003), Türkçede konuşma sırasında aktarılan duygular ile temel frekans eğrileri arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalarında; amatör oyunculara, kızgın, sevinçli, üzüntülü ve duygusuz okumalar yaptırmış ve elde edilen ses kayıtlarının temel frekans eğrileriyle ifade edilen duygular arasında ilişkiler olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Farklı frekanslara sahip vurguların birleşimi, tonların niteliğini de birbirinden farklı kılmaktadır. Yan yana gelen vurguların frekanslarının giderek alçalması, “alçalan ton”u; giderek yükselmesi, “yükselen ton”u; eşit şekilde seyretmesi ise, “düz ton”u meydana getirir.

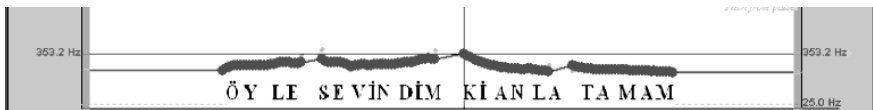
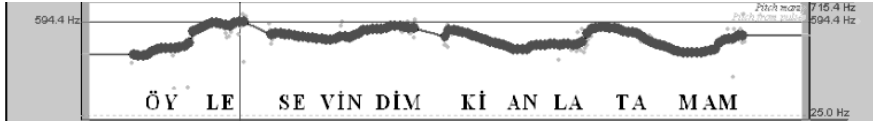
Yukarıda, “Bunu nasıl unutursun?” cümlesine ait iki farklı söyleyişin ses dizimi yansıtılmıştır. Birinci cümle, “Aşk olsun! Bunu nasıl unutursun?” anlamına gelen sitem ifadesini; ikinci cümle ise, “Kahretsin! Bunu nasıl unutursun?” anlamına gelen öfke ifadesini taşımaktadır. Her iki ifadede de birincil vurgu, “na” hecesi üzerindedir. Heceleri oluşturan tonların alçalan, yükselen ve düzlük bakımından da birbiriyle hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Ancak cümlenin sonunda bulunan “sun” hecesi, öfke ifadesi taşıyan cümlede alçalan, sitem ifadesi taşıyan cümlede yükselen tondan oluşmuştur. Öfke ifadesinin bulunduğu cümlede, karşıdaki şahsa yönelik bir suçlama söz konusuysen, sitem ifadesi taşıyan cümlede affedici bir kırgınlık söz konusudur. İkinci teklik şahıs eki olan “-sun” hecesi, unutma eylemini gerçekleştiren kişiyi belirtmekte; dolayısıyla bu hecenin alçalan veya yükselen tondan oluşması, karşıdaki şahsa hissedilen duyguyu ifade etmektedir.

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, temel frekans eğrilerinin farklı olması, aynı cümleye iki farklı duygu ve anlam ifadesi kazandırabilmektedir. Bireyler arasında sağlıklı bir iletişimin kurulabilmesi, temel frekansla ilgili olan vurgu

ve ton gibi parçalarüstü birimlerin, iletmek istenen mesaja uygun bir şekilde üretilmesine bağlıdır. Başka bir deyişle, ses ve sözün birlikteliği ile meydana gelen iletişimin beceri olarak kazanılmasının temelinde, ses-söz dizimi ilişkisinin kavranması ve parçalarüstü birimlerin, söz konusu ilişki çerçevesinde üretilmesi yatmaktadır.

Ana dili konuşanların, konuşmalarını anlamlı ve akıcı hâle getirebilmeleri için, eğitim-öğretim kurumlarında, parçalarüstü birimleri doğru üreten, sentaks ve semantik bilgisine sahip öğretmenler elinde yetişmeleri gerekir. Sentaks bilgisi, söz diziminin dilin kurallarına uygun bir şekilde oluşturulmasına yardımcı olurken; semantik bilgisi, söz diziminde yer alan kelime ve kelime gruplarının duygu ve düşünce anlamlarının kavranmasına, böylece, kavranan duygu ve düşünce anlamlarını yansıtacak vurgu ve tonların üretilmesine yardımcı olmaktadır. Parçalarüstü birimlerin doğru üretilmesiyle ilgili becerilerin bireye kazandırılması, eğitim kurumlarında gerçekleştirilecek ana dili eğitimiyle mümkündür. Ana dili eğitiminde konuşma becerisi kazandırılırken, özellikle ana dili eğitimi verenlerin konuşurken, okurken doğru ses-söz dizimi oluşturabilmeleri ve bunun için de bilinçli bir “sentaks-semantik-fonetik” bilgisine sahip olmaları gerekir.

Batılı ülkelerde, konuşma sesleri oluşum ve akustik bakımından fonetik laboratuvarlarında, teknik cihazlar yardımıyla incelenebilmekte; parçalarüstü birimlerin tespiti, göze dayalı olarak sağlıklı bir şekilde yapılabilmektedir. Göze dayalı çalışmalarda öğrenme daha hızlı ve kalıcı olacağından, parçalarüstü birimlerin görünür hâle getirilmesi, böylece vurgu ve ton gibi unsurların doğru olarak tespit edilebilmesi, tespit edilen unsurlar ile kelime ve öbek anlamlarının uyuşup uyuşmadığının karşılaştırmalı olarak belirlenebilmesi, parçalarüstü birimlerin üretilmesiyle ilgili becerilerin kazandırılması yolunda çok önemli imkânlar sağlamaktadır. Levis ve Pickering’ e (2004) göre, görüntüleme teknolojisi, tonlamayı öğretmede çok önemli bir avantajdır.

Yukarıdaki örneklerde, “Öyle sevindim ki anlatamam” cümlesinin iki farklı ifadeyle söylenişi görüntülenmiştir. Bilgisayar ortamında yapılan bu çalışmalarda; temel frekans değerleri incelenerek birincil vurgu ve yan vurgular tespit edilebilmekte, vurgulardan oluşan tonların frekans eğrileri görülebilmektedir. Birinci örnekteki “Öyle sevindim ki anlatamam” cümlesinde, mutluluk anlamı varken; ikinci örnekteki “Öyle sevindim ki anlatamam” cümlesinde, “Hiç sevinmedim” anlamı vardır. Bireye, parçalarüstü birimlerin algılanması ve üretimiyle ilgili beceriler kazandırılırken, farklı anlam ve farklı duygu ifade eden cümlelerin görüntülü olarak karşılaştırılması, öğrenmeyi daha anlamlı hâle getirecektir.

Sonuç ve Öneriler

Bireyler arasında sağlıklı iletişimin kurulabilmesi, dilin kuralları çerçevesinde oluşturulan ses-söz dizimi ilişkisine bağlıdır. Ses-söz dizimi ilişkisinin sağlıklı kurulabilmesi ise, sese duygu ve anlam kazandıran vurgu ve ton gibi parçalarüstü birimlerin, söz dizimini oluşturan kelimelerin duygu ve düşünce dünyasına uygun şekilde üretilmesiyle mümkündür.

Ana dili eğitiminin temel amaçlarından biri, bireye iletişim becerisi kazandırmak olduğundan, ses-söz dizimi ilişkisinin kurulması ve sağlıklı bir iletişimin temelini oluşturan parçalarüstü birimlerin algılanması ve üretimiyle ilgili beceriler, üzerinde hassasiyetle durulması gereken konulardandır.

Parçalarüstü birimlerin bilgisayar ortamında görünür hâle getirilmesi, söz konusu birimlerle ilgili becerilerin daha hızlı ve kalıcı olarak kazanılmasına yardımcı olmaktadır. Göze dayalı bir eğitimle bireyler, konuşmanın vurgu ve tonlamalarını görerek, kulakla duyulanı gözle pekiştirebilir; konuşmadaki anlam ve duygu farklılıklarının sebeplerini, görüntülenen vurgu ve tonlarla daha iyi algılayabilir; farklı vurgu ve tonlara sahip cümleleri birbiriyle karşılaştırarak, anlam ayırıcı unsurları tespit edebilir; kendilerinin ürettikleri parçalarüstü birimlerin, konuşmalarındaki duygu ve düşünceleri yansıtmayı yansıtmadığını, ses-söz dizimi ilişkisini sağlıklı kurup kuramadıklarını daha iyi belirleyebilirler. Parçalarüstü birimlerin algılanması ve üretimiyle ilgili becerileri kazanan bireyler, konuşmayı sıradan bir ses dizisi olmaktan çıkaran ses-söz dizimi ilişkisini dilin kuralları çerçevesinde oluşturabilecek ve birbirleriyle sağlıklı iletişim kurabileceklerdir. Tüm bu sebeplerle, ana dili eğitiminde parçalarüstü birimlerle ilgili becerilerin kazandırılmasında ve ses-söz-anlam birlikteliğindeki ilişkinin kavratılmasında, görüntü teknolojisinden faydalanılmalıdır.

Anlam ayırıcı unsurlardan olan vurgu ve tonu algılama ve üretme becerisini kazandırmak için, bilgisayar ortamında şu çalışmalar yapılabilir:

1. Öğrencilere cümleler dinletilerek vurgulu hece ya da kelimeyi tespit etmeleri istenebilir. Cümlede alçalan, yükselen ve düz tonların nerelerde bulunduğu sorulabilir. Cümleye ait görüntüler incelenerek tespitlerin doğru olup olmadığı sebepleriyle açıklanabilir.
2. Bir kelime tekrarlatılarak her defasında farklı heceyi vurgulamaları; bir cümle tekrarlatılarak her defasında farklı unsuru vurgulamaları istenebilir. Vurgulara ait görüntüler karşılaştırılarak vurgulamanın istenilen şekilde yapılıp yapılamadığı tespit edilebilir.
3. Bir cümle farklı ezgilerle söylenir ve cümlelere ait görüntüler karşılaştırılarak ezgilerle ilgili anlam farklılıklarının açıklamaları yapılabilir. Bu çalışmalardan önce, ezginin ne anlama geldiğini açıklayıcı bilgisayarlı çalışmalar yapmak yerinde olur.

Kaynakça

- Aksan, Doğan (1997). *Anlambilim. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yay.
- Bilgegil, M. Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Coşkun, Volkan; Nilgün Açıık, F. Zehra Arzu (2005). "Türkçe Eğitiminde Sesli Okuma Becerisinin Psikolojik Temelleri". *XVI. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi 28-30 Eylül 2005*. Denizli.
- _____, Gönül Erdem (2007). "Söz-Ses Dizimi İlişkisi – Ana Haber Bültenleri Örneği". *İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*. 28.08.2007. İstanbul.
- Coşkun, M. Volkan (2000a). "Fonetik ve Fonetik laboratuvarları". *Türk Dili*. Sayı: 81. s. 387-402.
- _____. (2000b). "Türkiye Türkçesinde Vurgu. Ton ve Ezgi". *Türk Dili Araştırmaları*. Sayı: 584. s. 126-130.
- Çetin, Didem (2007). *Türkçe Eğitimi Bölümü Mezunu Öğrenciler ile Birinci Sınıf Öğrencilerinin Sesli Okuma Becerilerinin Parçalarüstü Birimler Açısından Karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Üniversitesi. Muğla.
- Güneş, Sezai (2003). *Türk Dili Bilgisi*. İzmir.

- Haroon, Dawood, Shahid Rehan, Ahmed Touqeer (2008). *Intonation Patterns in Punjabi*. http://www.crupl.org/Publication/Crupl_report/CR04_05E.pdf erişim: 26.03.2008
- Ercilasun, A. Bican (2005). "Vurgu". *Türk Dili ve Kompozisyon* 98-103. Ekin Kitabevi. Ankara.
- Levis, John, Lucy Pickering (2004). "Teaching Intonation in Discourse Using Speech Visualization Technology". erişim: 31.03.2008. <http://www.sciencedirect.com>
- Meral, H. Mesut, Hazım K. Ekenel, A. Sumru Özsoy (2003). *Türkçede Duygu Çözümlemesi*. erişim: 19.07.2006. www.linguistics.boun.edu.tr/bildiri.pdf
- Mozziconacci, S.J., D.J. Hermes (1999). *Role of Intonation Patterns in Conveying Emotion in Speech*.

The Significance of Supra-Segmental Units in First Language Education and The Teaching of Supra-Segmental Units through Technology-Aided Instruction

M. Volkan Coşkun*

Abstract: Studies on teaching speaking do not focus adequately on skills concerning supra-segmental units, which constitute the basis of communication. Speaking, one of the basic language skills, consists in the communication of feelings and thoughts while observing the relationship between phonetics and syntax. During speech, the accurate reflection of the relationship between phonetics and syntax depends primarily on the ability to perceive the emotional meaning of the words and phrases constituting the syntax. In order to utter sound strings appropriate to expressing the intended thoughts and emotions and to convey the rhythm of the utterances, it is necessary to have skills in perceiving and producing supra-segmental units such as stress, tone, and pause. Considered in this respect, the relationship between phonetics and syntax and the skills required for the production of supra-segmental units are major issues to be emphasized in first language education.

Key Words: First language, phonetics, syntax, supra-segmental units.

* Muğla University, Faculty of Education, Department of Turkish Education / MUĞLA
vcoskun@mu.edu.tr

Роль супraseгментальных элементов и использование технологий при обучении родному языку

М. Волкан Джошкун*

Резюме: При анализе работ связанных с развитием устной речи, не трудно заметить что, не уделено должного внимания развитию навыков, связанных с супraseгментальными элементами, в то время как они являются информационной основой. Устная речь, которая является основной языковой способностью, опирается на передачу эмоций и мысли с помощью фонетики и синтаксиса. Для правильного воспроизведения фонетики и синтаксиса прежде всего необходимо уяснить смысл набора слов, который составляет предложение. Для адекватной передачи эмоционального смысла слов необходимо обладать способностью правильно использовать супraseгментальные элементы, такие как ударение, ритм и пауза. В этом отношении, связь между синтаксисом и фонетикой и тема развития способности воспроизведения супraseгментальных элементов является очень актуальной при развитии устной речи у учащихся в процессе обучения родному языку в начальных и средних классах.

Ключевые Слова: Родной язык, фонетика, синтаксис, супraseгментальные элементы.

* Муглинский университет, факультет образования, кафедра турецкого языка / г. Мугла
vcoskun@mu.edu.tr

Timurluların İslam Maden Sanatına Katkıları

Lütfiye Göktaş Kaya*

Özet: 14. yüzyıl sonlarından 16. yüzyıl başlarına kadar İran'da haki-miyeti ellerinde bulunduran Timurlular, tarihsel açıdan bakıldığında kısa bir dönem varlık gösterebilirler de, ekonomik, sosyal, kültürel ve sanatsal anlamda önemli değişiklik ve gelişmeler yaratmışlardır. Bu dönemden günümüze gelebilen maden eser sayısı fazla olmamakla birlikte, var olanlar, önceki dönemlerde İran'da üretilen maden işlerinden farklı olduklarını ilk bakışta ortaya koymaktadır. 14. yüzyıl sonuna ve 16. yüzyıl başına tarihlenen birkaç örnek ayrı tutulursa, Timurlular madenle birlikte tüm el sanatlarında karşılaşılan ortak bir anlayışla, İslam sanatı içinde "Timurlu beğenisi" olarak adlandırılan yeni bir üslup yaratmışlardır. Çalışmada örneklerle birlikte Timurlu maden sanatı değerlendirilmiş, değişen ve incelen yeni beğenin ortaya çıkmasında etkili olan kültürel, siyasi ve ekonomik etkenler açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam maden sanatı, Timurlular, İran, Herat.

Giriş

Maden sanatı, Türk ve İslam sanat tarihi araştırmalarında yeterince çalışılmayan bir alandır. El sanatlarını oluşturan bütünü parçalarından olan maden sanatına yönelik ayrıntılı araştırmaların yapılması ve yaygınlaşması gereklidir. Bu çalışmada İslam sanatı içinde önemli bir yere sahip olan Timurluların maden sanatı incelenmiştir. Adı geçen siyasi süreç içinde farklı dönemlere ait farklı örnekler ele alınarak, eserler; malzeme, teknik, biçim, süsleme tekniği ve süsleme programı açısından değerlendirilmiştir. Dönemin kısa olması ve günümüze gelebilen maden eser sayısının azlığı değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Ancak dönemin minyatür örnekleri maden sanatına ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Diğer yandan maden örnekler üstünde karşılaşılan süsleme programının benzerleri tezhip, çini ve ahşap gibi diğer el sanatı örneklerinde de izlenebilmektedir. Bu ortak süsleme programının önemli bir nedeni sarayda var olan "kütüphane" ya da "kitaphane"dir. Özeldir kitaphane, genelde kitaphaneyle bağlantılı sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik etkenler Timurlu maden eserlerinin biçimlenmesinde önemli rol

* Karabük Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / KARABÜK
lgoktaskaya@hotmail.com

oynamıştır. Çalışma, söz edilen bu konular çerçevesinde gelişmekte ve İslam maden sanatı içinde Timurluların yerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır.

İran'da Timurlu Öncesi Maden Sanatı

Timurlu dönemi maden eserlerini ayırt edebilmek ve İslam maden sanatı içindeki yerlerini belirleyebilmek, öncelikle Timurlu öncesi İran maden sanatı örnekleri ile özelliklerini bilmek ve içinde bulunulan sanat ortamını değerlendirmekle mümkün olacaktır.

Bu noktadan hareketle 13. yüzyıl ortasından itibaren Timurlu öncesi İran maden sanatı incelendiğinde, 1281 tarihli tek bir örnekle karşılaşılmaktadır. Bugün Londra British Müzesi'nde bulunan ve Mahmud İbn Sungur imzalı eser, pirinçten yapılmış, altın ve gümüş kakmalarla süslenmiştir (Barrett 1949: fig. 32; Mayer 1959: 60).

Marco Polo, Seyahatnamesi'nde İran'da görmüş olduğu, değerli madenlerden yapılmış çeşitli kaplardan ve mücevherlerden söz etmektedir. Ülkede Moğol saldırılarına rağmen devam eden bir maden eser üretimi vardır. Ancak bu üretimin ülkenin hangi bölgesinde yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. 1220-1252 yılları arasındaki Moğol saldırılarından dolayı, doğu İran şehirlerinde, özellikle de Horasan'da üretim olması uzak bir ihtimal gibi görünmektedir. Bu dönemde ülkenin doğusundaki sanatçılar batıya doğru kaçarak Irak, Suriye ve Anadolu'ya girmişler ve buralarda atölyelerini yeniden kurarak üretime devam etmişlerdir (Fehervari 1976: 107).

Hatta, saldırı sürecinde maden eser üretim merkezleri ülkenin kuzeybatısına, İlhanlı yönetimindeki Kafkas bölgesine doğru da taşınmaya başlamıştır (Atıl 1972: 2). Bu dönemde Azerbaycan'da yapılmış olan küre biçiminde, altın ve gümüş kakmalı bir eser bulunmaktadır. Eser üstünde atlı bir figür ve figürün elinde bir şahin vardır. Figür, başında tipik bir İlhanlı başlığı taşımaktadır. Eser hakkında bilinenler, üstünde Sultan Olcayto'nun adının geçmesinden öteye gitmemektedir (Harari 1967: 2505, pl.1357A; Fehervari 1976: 107, fig. 132).

13. yüzyıl sonu ile 14. yüzyıl başları arasına tarihlenen, ancak yapım yerleri konusunda farklı görüşler olan bir grup şamdanın da burada söz etmek yerinde olacaktır. Belirleyebildiğim kadarıyla dünya müze ve özel koleksiyonlarında yaklaşık 70 tane olan bu şamdanların yapım yerleri farklı yayınlarda Musul, Azerbaycan, İran ya da kuzeybatı İran ve Anadolu olarak geçmektedir. Bir başka deyişle, aynı şamdan farklı araştırmacılar tarafından farklı bölgeye yerleştirilmektedir. Gruptan birkaç örneğin, Glück vd. (1906: 588) ve Fehervari (1976: 107) tarafından İran'a yerleştirilmesinden dolayı burada söz konusu edilmiş, ancak tarafımdan yapılan çalışmalar sonucunda eserlerin yapım yerlerinin Anadolu ve Konya olduğu düşünüldüğünden (Göktaş Kaya

2001, 2005: 157-191), dolayısıyla, İran örneği olarak kabul edilmediğinden çalışma kapsamına alınmamıştır.

14. yüzyılın başlarına tarihlenen, yalnızca gövde kısımlarının dokuz cephe- den oluşması ile yukarıda söz edilen şamdanlardan ayrılan ve bir araştırmacı tarafından kuzeybatı İran'a atfedilen (Fehervari 1976: kat.no.137-138) iki şamdan daha bulunmaktadır. Keir Koleksiyonu'nda bulunan, tunçtan ve pirinçten yapılp, gümüş kakmalarla bezenen eserlerin kuzeybatı İran'a ait oldukları yukarıda söz edilen şamdanlardan yola çıkılarak tartışılabilir.

İran'da 1330'lara kadar gerilemiş durumda olan maden işi üretimi 1356-1393 yılları arasında ülkenin güneyindeki Şiraz'ı başkent edinen Muzafferilerle birlikte gelişmeye başlamıştır. Muhtemelen bu bölgeye ait olan tunçtan yapılmış bir tas bulunmaktadır 14. yüzyıl başlarına tarihlenen, pirinçten yapılan, altın ve gümüş kakmalarla süslenen Muzafferi tasları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Atıl vd. 1985: 155-166). Gümüş kakmalı olan eser 1971 yılında Kirman yakınlarındaki kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır.

13.yüzyıl sonlarından 14. yüzyıl sonlarına kadar geçen yaklaşık yüzyıllık dönemde İran'dan günümüze gelebilen maden eserler yukarıda söz edilenlerdir. 14. yüzyıl sonlarında ise İran'da Timurlular hakimiyeti ele geçirmiştir.

Timurlu Maden Sanatı

14. yüzyıl sonlarında güçlü bir grup olarak karşımıza çıkan Timurlular, kendilerine ilk olarak Semerkant'ı başkent seçmişlerdir. Timur'un oğlu Şahruh döneminde ise Herat başkent olmuştur. Dolayısıyla, Semerkant ve Herat, Timurlu döneminde iki önemli bilim, sanat ve kültür merkezi olarak gelişim göstermiştir. Dönemin tarihsel açıdan çok uzun olmamasına ve günümüze gelebilen maden örneklerin azlığına karşın, Timurlu maden sanatı örnekleri daha ilk bakışta kendinden önceki dönemlerde İran'da yapılan örneklerden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Timurlu maden sanatı, erken dönem (14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başları), klasik dönem (15. yüzyılın ikinci yarısı) ve geç dönem (16. yüzyıl başları) şeklinde üç döneme ayrılarak incelenebilir.

Erken Dönem Maden Sanatı: 14. yüzyıl sonuna tarihlenen Timurlu maden örneklerinin ilk grubunu, farklı müze ve koleksiyonlarda bulunan altı tane şamdan oluşturmaktadır. Örneklerde o güne kadar ki şamdan biçimlerinin değişmiş olduğu görülmektedir. Boyun kısımları kademeli şekilde yükselen örneklerin süsleme anlayışları da farklıdır. Üstlerinde şemse ve salbek motiflerine benzeyen kitap sanatı etkili düzenlemeler görülmektedir. Bazılarının üstünde Timur'un adı kayıtlıdır (resim 1). Bazıları ise sanatçı imzası taşımaktadır.

Uzun boyunlu bu şamdanlardan biri, İzz al-Din b. Tac al Din İsfahani tarafından 1396-1397 tarihinde Ahmet Yesevi Cami için yapılmıştır (Grube 1974: 248-249, fig. 94-96; Harari 1967: pl.1373). Timur tarafından ısmarlanan bu şamdan ile New York Parish Watson Koleksiyonu'nda bulunan ve üstünde "Abu al Nasr Hasan Sultan Beg Bahadır" adı geçen şamdan (ayrıntılı bilgi için bk. Sothebys Satış Katalogu, London Nisan 1994, s. 52-60.) düzenlenişleri açısından benzerlik göstermektedir (Grube 1974: 249). Bahadır Bey Şamdanı, Melikian-Chirvani (1987: 117-147) tarafından 1470'ten sonraya tarihlendirilerek Akkoyunlu dönemine yerleştirilmiştir.

14. yüzyıl sonuna tarihlendirilen Timurlu maden örneklerinin ikinci grubunu iki büyük boyutlu su tası oluşturmaktadır. Taslardan ilki, Ahmet Yesevi Cami için Abd al Aziz Sharaf al Din al Tebrizi tarafından Timur'un emri ile 1399'da yapılmıştır (Grube 1974: 249, fig. 97-98; Lentz vd. 1989: 29; Mayer 1959: 20-21). Diğeri ise, Hasan b. Ali b. Hasan b. Ali İsfahani'nin, Sultan Giyath al Dunya wa'l-din Muhammed Abu Bakr Kart emri ile 1374-1375 yıllarında, yani bir önceki örnekten ortalama 20 yıl önce, Herat'taki cami için yaptığı büyük su tasıdır (Mayer 1959: 43-44). Tas İran'da anıtsal maden işçiliği okulunun varlığını göstermesi açısından önemlidir. 1399 tarihli tas ile yalnız süsleme açısından benzemektedir. Biçim açısından ise Timur'un tası anıtsal bir ayağa sahip olması ile farklılık göstermektedir. Bu açıdan ilginçtir, çünkü 12. ve 13. yüzyıllarda bu şekilde yüksek ayaklı çok sayıda tas vardır.

Klasik Dönem Maden Sanatı: 15. yüzyılın ikinci yarısına geldiğinde, kapların biçimleri, boyutları, kakma tekniğinin uygulanış şekli ve süsleme programı değişmekte ve erken Timurlu örneklerinden tamamen ayrılmaktadır. Bu dönemden günümüze çok fazla örnek gelmemiştir. Ancak gelebilen örnekler değişen beğeniyi göstermeye ve dönemin neden "klasik Timurlu" olarak tanımlandığını anlamaya yeterlidir.

Biçim ve Boyut: Bu dönem eserlerinde dikkat çeken ilk özellik, kapların biçimlerinin değişmesi ve boyutlarının küçülmesidir. Günümüze gelebilen eserler içinde kalem kutusu (resim 2), şamdan (resim 3), kase (resim 4), keşkül (resim 5) gibi örnekler olmakla birlikte, çoğunluğunu maşrapalar oluşturmakta ve örnekler ortak özellikler göstermektedir (Fehervari 1976: 109; Grube 1974: 245-246). Maşrapalar genellikle piringten yapılmış, altın ve gümüş kakmalı, küçük boyutlu örneklerdir. Yüksek olmayan bir kaide üzerinde küre şeklinde bir gövde, gövdenin üzerinde silindirik dar bir boyun kısmı, gövde ile boynun birleştiği yerde bir bilezikten oluşmaktadırlar. Bir kısmında ejder şeklinde düzenlenen bir kulp bulunmaktadır. Bu kulp genellikle "S" biçimlidir. Ejderlerin başları oldukça gerçekçi işlenmiştir. Kuyrukları ise delik işi tekniğinde yapılan bitki motifleriyle son bulmaktadır.

Bu biçimdeki kapların en erken örneği beyaz yeşim taşından yapılmış bir maşrapadır. 1417-1449 yılları arasında muhtemelen Semerkant'ta yapıldığı düşünülen (Grube 1966: 136, fig. 75) eser, 14.5 cm. yüksekliğindedir ve bugün Lizbon Gülbenkian Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Üstünde Uluğ Bey'e ithaf edildiği yazılıdır. Uluğ Bey'in 1445 yılında Ming Sarayı'ndan böyle yeşim kaplar ve bir de ejder başlı mızrak aldığı bilinmektedir (Lentz vd. 1989: 143). Eserin üstünde Uluğ Bey'e ithaf edilmesinden başka bilgi olmaması ve muhtemelen Semerkant'ta yapıldığını belirten yalnızca bir araştırmacı olması maşrapanın Ming Sarayı'ndan alınanlardan olabileceğini düşündürmektedir.

Söz edilen maşrapa dışında, 15. yüzyıl başına ait bir de porselen örneği vardır. Çin'den getirtilen kap, küçük boyutlu, sır altı mavi renkli ve ejder kulpludur. Kap ile Uluğ Bey'in maşrapası dikkate alındığında, Timurlu maden ustalarının, gerek biçim gerekse süsleme anlayışı açısından Çin'den etkilendiklerini söylemek mümkündür.

Yapım malzemesi ve tekniği, süsleme tekniği ve süsleme programı açısından aynı özellikleri gösteren küçük maşrapalar grubunun erken tarihli iki örneği Berlin İslam Eserleri Müzesi'ndeki 1456-57 tarihli örnek (Lentz vd. 1989: kat.no. 109, Komaroff 1992b: 153-154) (resim 6) ile Londra Victoria ve Albert Müzesi'ndeki 1461-62 tarihli örnektir (resim 7a-b). Her ikisi de Herat yapımı olan maşrapaların bir diğer ortak özelliği Habib Allah İbn Ali Barzani tarafından yapılmış olmalarıdır (Harari 1967: 1376B, Grube 1974: 245, fig. 72, Melikian Chirvani 1982: no.109, Lentz vd. 1989: kat.no. 110, Komaroff 1992: 156-159).

Süsleme Tekniği: Biçim ve boyuttan sonra klasik Timurlu maden eserlerinde karşılaşılan bir diğer farklılık süsleme tekniğidir. Bu dönemde kakma tekniğinin uygulanış şekli değişmiştir. Madene bir başka cins maden kakılarak yapılan süsleme tekniği Erken İslam Döneminde çok az kullanılmış, asıl olarak 12. yüzyıl ortalarında Horasan'da gelişme göstermiştir. 13. yüzyıl başlarında İran'dan Mezopotamya'ya, oradan Kuzey Afrika ve İspanya hariç diğer İslam ülkelerine yayılmış, 14. yüzyıl boyunca Irak, Suriye ve Mısır Memlûklülerinde devam ederek başlıca maden süsleme tekniği olmuştur (Grube 1966: 136, Erginsoy 1978: 501).

İslam maden sanatında kakma tekniği ile süslenmiş eserler, diğerlerine oranla değerli parçalardır. Bu örnekler hangi döneme ve bölgeye ait olurlarsa olsunlar, daima yöneticiler, asil kişiler ya da zengin tüccarlar için yapılmışlardır (Grabar 1959: 17). Bu nedenle, kakma tekniğini belirli bir dönem ya da bölgenin tekniği olarak tanımlamak yerine, seçkin bir sınıfın tekniği olarak tanımlamak daha doğrudur.

İnce levhalar halinde yapılan, bir anlamda yüzey kakmacılığı olarak adlandırılabilir kakma tekniği 15. yüzyıl Timurlu maden eserlerinde ortadan kalkmıştır. İnce bir çizgi halinde soyut bitkisel süslemenin kendisinde yer alan ya da süslemenin zemininde küçük noktacıklar şeklinde yapılan kakma tekniği kullanılmaya başlanmıştır (Grube 1974: 245-246).

Süsleme Programı: Biçim, boyut ve kakma tekniğinin uygulanış şekline göre, bu dönem maden eserlerindeki son değişiklik süsleme programında görülmektedir. O döneme kadar İran'da var olan figürlü ve hikayeci anlatım ortadan kalkmış, yerini soyut, iki boyutlu bitki motiflerinin tekrardan oluşan bir anlatım almıştır. Tüm motifler kapların boyutlarıyla orantılı bir şekilde küçülüp incelmıştır. Ayrıca kabın yüzeyinin şeritler halinde bölünmesi ve kitabe kuşakları ile çevrilmesi de bu dönemde karşılaşılmayan bir özelliktir.

Erken İslam Döneminden itibaren maden eserler üstünde kitabe yer alması, bu kitabelerin kiminde iyi dilek ve bereket duaları yer alırken, kimilerinde patron, usta ve tarih, nadir olarak da şehir isimlerinin bulunması var olan bir gelenektir. Ancak Timurular döneminde maden eserler üstünde alışılmadık şekilde kitabe anlayışının dışında bir beğeni geliştiği görülmektedir. O da, nesih ya da nestalik tarzda Farsça şiirlerden alınan beyitlerin birer yüzey süsleme elemanı olarak kullanılmaya başlanmasıdır.

11. ve 14. yüzyıllar arasında birçok kitabe için kullanılan dil Arapça'dır. Farsça kitabeler de vardır. Ancak çok yaygın değildir (Selçuklu dönemindeki Farsça kitabe kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ettinghausen 1970: 113-131). Böyle Farsça bir kitabe 1181-1182 tarihli bir ibrik üstünde yer almakta ve Farsça şiirin en erken tarihli örneğini oluşturmaktadır (Komaroff 1992a: 144). 15. yüzyıl başları ile birlikte maden eşya üstüne yazılmış Farsça beyitlerin konuları ve kullanılış alanı büyük bir artış göstermiştir.

Timurlu maden eserleri üstünde yoğun şekilde kullanılan bu Farsça yazılar, yalnız nesnenin kendisi hakkında bilgi vermekle kalmayıp aynı zamanda İran edebiyatı ve edebi kişilikleri hakkında da önemli bilgiler içermektedir.

Eserler üstündeki kitabelerde adı geçen şairler, Sa'di, Dagigi, Hafız, Kasım el-Envar, Salihî ve Camî'dir (Komaroff 1992a: 144). Beyitler tek bir şaire ait olabileceği gibi, iki ya da üç şairin benzer beyitleri de aynı nesne üstünde yer alabilmektedir.

Çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda üstünde Farsça beyitlerin yer aldığı Timurlu maden örneklerini bulmak mümkündür. Bunlardan biri Paris'teki bir maşrapadır. Hüseyin İbn Mübarek Şah imzasını taşıyan eser 1484 tarihlidir. Üstünde Kasım el-Envar'a ait bir beyit vardır. Beyit şöyledir: "Ebedi hayatın şarap şişesi daima temizdir, ancak o benim kalp kasemle daha saf hale geldi" (Komaroff 1992a: 148) (resim 8).

Eserler üstüne yazılan beyitlerin nesnenin işlevine uygunluğunu göstermesi açısından iki şamdan üstünde yer alan Salihî'nin beyitleri dikkate değerdir: "Eğer kandilsen bazı geceler benim arkadaşım ol, bana eşlik et, hangi dua birinden daha iyi olabilir, sen yılın her ayında sıcaklık verebilirsin" (Komaroff 1992a: 146, Komaroff 1992b: 187, 230) (resim 9).

Maden eşyalar üstündeki bu kitabeler genellikle önce bir hattat tarafından yazılmakta, sonra maden ustaları tarafından kopya edilmektedir. Ancak maden ustalarının kendilerinin yazdığı kitabe örnekleri de vardır (Komaroff 1992: 152).

Kitabe taşıyan ve kitabesinde sanatçı adı içeren klasik dönem maden örnekleri fazla olmamakla birlikte, kitabesinde sanatçı adının yanı sıra bani adı ve yapım yeri yazılı bir maşrapa örneği bu dönem için oldukça önemlidir. Eserin kitabesinde 1447 tarihinde Muhammed İbn İbrahim el Cohori tarafından Hüseyin Baykara için Herat'ta yapıldığı geçmektedir (Grube 1974: 245, fig. 76-77). Bu bilgi ile 15. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta atölyeler olduğuna ve üretim yapıldığına dair kanıt elde edilmektedir.

Özellikle Herat'ta, 15. yüzyılın ikinci yarısında var olan bu süsleme programının nereden geldiğini ve nasıl bu kadar beğenilerek yaygınlaştığını söyleyebilmek çok zordur. Ancak bazı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri, bir kalem kutusuna dayanılarak ileri sürülmüştür. 14. yüzyıla ait olduğu bilinen Suriye kökenli kalem kutusu üstünde Timurlu maden eserlerindeki süsleme anlayışının benzeri ile karşılaşılmaktadır. Melikian-Chirvani kalem kutusunun İran kökenli olabileceğini belirtirken, James Allan ise daha batılı bir kökenden, Anadolu'dan olabileceğini söylemektedir. Bir diğer yandan kalem kutusu üstündeki Arapça kitabe kullanımı Suriye etkili olarak değerlendirilmektedir. Bu da, maden işi ustalarının Şam'dan gelmiş olabileceğini göstermektedir. İlginç bir diğer nokta Şam Emeviye Cami'nin kapısındaki metal levhalardan kuzey girişteki 1406 tarihli kapının, Timurlu döneminde Herat'ta, 1484 tarihinde, Hüseyin İbn Mübarek Şah tarafından yapılan maşrapanın bezemesi ile benzerlik göstermesidir (Allan 1982: 112). Bu verilerden yola çıkarak klasik Timurlu maden işi süsleme programının Suriye etkili olduğu söylenebilir.

Ancak, Timurlu maden örnekleri üstünde karşılaşılan süsleme programının benzerlerinin dönemin diğer el sanatı örneklerinde görüldüğü de göz ardı edilmemelidir. 1420-1449 arasına tarihlendirilen Uluğ Bey'in sandal ağacından yapılmış sandık şeklindeki kutusu bunun güzel bir göstergesidir (Lentz vd. 1989: kat.no.49). Ahşabın dışında tezhipte de görülebilen aynı süsleme programına, Herat'ta 1430'larda Baysungur için kopya edilen ve bugün Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunan el yazmasının takdim sayfası örnek olarak verilebilir (Lentz vd. 1989: fig. 43). Hüseyin Baykara için

hattat Sultan Ali Meşhedi tarafından yine Herat'ta, ancak 1500 yıllarında kopya edilen Divan'daki bir sayfanın tezhibi, Londra Victoria ve Albert Müzesi'nde bulunan 1510-1511 tarihli pirinç kase (resim 10a-b) ile aynı süsleme programını paylaşmaktadır (Komaroff 1992a: 154, fig. 11-12, Komaroff 1992b: 266-267). Dolayısıyla, köken Suriye ya da bir başka bölge olsun, kesin olan Timuruların bu süsleme programını çok severek, tüm el sanatı ürünlerinde kullandıklarıdır.

Geç Dönem Maden Sanatı: Geç Timurlu döneminde klasik dönemin uzantıları devam etmekle birlikte farklı bir eser grubu ile karşılaşmaktadır. Örnekler, klasik dönemden ayrılan, geçmişteki örneklerle de benzemeyen ve yalnızca geç Timurlu döneminde yaşayan bir gelenek gibi görünmektedir. Bunlar çan gövdeli ve ejderli şamdanlardır (Allan vd. 1982: res.15e, Lentz vd. 1989: kat.no.122). Dikkat çeken yanları boyun kısımlarının birbirine dolanmış iki ejder gövdesi şeklinde olmasıdır (resim11). Şamdanların mumluk kısımları ise ejderlerin başlarıdır Bu ejder başları ile Hüseyin Baykara maşrapasının kulpundaki ejder düzenlemesi birbirine çok benzemektedir. Ayrıca dönemin mücevher parçalarında da aynı tarzda ejder başları ile karşılaşmaktadır.

Timurlu Minyatürlerinde Maden Eserlere İlişkin Veriler

Timurlu minyatürleri incelendiğinde maden eşya betimlemelerinin çok fazla olduğu ve çeşitlilik gösterdiği izlenebilmektedir. Sık sık betimlenen eşyalar, genellikle çan gövdeli, boyun kısımları çeşitli yükseklik ve şekillerde olan şamdanlardır. Bunların yivli gövdeleri genellikle süslenmemiştir. Eğer süsleme var ise kazıma tekniği ile yapılmış ve basit bitki motiflerinden meydana gelmiştir. Özellikle kabul ya da ziyafet sahnelerinde ibrik ve çeşitli şişeler canlandırılmıştır. Bu şişeler armudi gövdeli, yüksek boyunlu ve seramikten yapılan örneklerle çok benzeyen madeni kaplardır. Bunların dışında tepsiler, maşrapalar ve çanaklar çok basit süslemeleri ile minyatürlerde yer almaktadır. Bu betimlemelerin çoğunun küçük olmasından dolayı süsleme motiflerini ve bazı parçaların işlevlerini anlayabilmek çok zordur. Ancak kubbe şeklinde yapılan küçük silindirik bazı maden örnekleri vardır ki, bunlar yüksek yivli kapakları ile Timurlu mimarisindeki anıtsal kubbeleri hatırlatmaktadır. Delik işi tekniğindeki süslemeleri görülebilen bu parçaların buhurdan ya da mangal olabileceği düşünülmektedir (Grube 1974: 250).

Minyatürlerdeki malzemeler henüz sistemli bir şekilde toplanıp, analiz edilmemiştir. Ancak biçimler ve özellikleri kısmen ortaya çıkarılmıştır (Grube 1974: 251). Buna göre, kabartma tekniği ile süslenen anıtsal maden işlerinin yeni biçimleri 14. yüzyılın sonunda gelişmiş, 15. yüzyılın ortalarında sona ermiştir. Biçimleri, kakma tekniğinin uygulanış şekli ve süsleme anlayışı açısından önceki dönemlerden farklı olan maden işi örneklerinin ise 15. yüzyılın

ikinci yarısında Herat'ta geliştiğini ve 16. yüzyılın başlarında sona erdiğini söyleyebilmek mümkündür.

Timurlu Maden Sanatının Oluşumuna Etki Eden Etkenler

Sosyal, Kültürel, Siyasi Etkenler: Timurlu maden sanatının oluşumunda bazı sosyal, kültürel ve siyasi etkenler rol oynamıştır. Bu etkenlerle birlikte içinde yaşanılan sanat ortamı değerlendirilecek olursa, öncelikle Timurlu idarecilerinin ve yakınlarının sanata olan destek ve koruyuculuğundan söz etmek gerekir. Timur farklı bölgelerde çalışan her alandaki sanatçıyı Semerkant'ta toplayarak burayı dünyanın en güzel şehri haline getirmeyi amaçlamıştır (O'Kane 1987: 79). Timur'un eşleri, kız kardeşleri, Şahruh'un karısı Gevherşah sarayın kadın banilerindendir. Semerkant'ta birçok yapı yaptırmışlardır. Hüseyin Baykara'nın annesi, eşleri ve kız kardeşleri de aynı şekilde Herat'ta yapılar yaptıran kadın banilerdir (O'Kane 1987: 82-84, Golombek vd 1988: 62).

Sanatı teşvik eden ve destekleyen sultanlar, aynı zamanda şiir ve edebiyat ile de ilgilidirler. Örneğin, Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevai'nin çok yakın iki dost olduğu bilinmektedir. Bilinen bir başka şey ise, sultanların ve yönetimde söz sahibi olan kişilerin maden eşya üretimi ile bizzat ilgilendikleridir (Subtelyn 1988: 489-492). "Süsleme Programı" bölümünde ayrıntılı olarak söz edilen, Hüseyin Baykara'nın bani olarak adının yazılı olduğu iki maşrapa bunun güzel bir örneğidir.

Baysungur Mirza'nın, Herat'taki sarayında kurduktığı kütüphane ya da kitaphane, sanatın her dalındaki gelişmede önemli bir etkidir. Baysungur Mirza küçük yaşlardan itibaren kitap sanatına yakın ilgi duymuş ve 1420 yılını izleyen ilk yıllarda sarayında bir sanat atölyesi kurmuştur. Kitaphane adındaki bu atölyede birçok sanatçıyı toplamıştır (Özergin 1976: 482). Kitaphanenin idarecisi olan Tebrizli Cafer Baysunguri yalnız kitap işlerinden değil, aynı zamanda yapı işlerinden ve eşya süslemesinden de sorumludur. Cafer'in arza-daşt'ından anlaşıldığına göre, kitaphanede kitap ve eşya süslemesinden sorumlu 24 usta ile 75 yardımcısı birlikte çalışmaktadır (Özergin 1976: 479-483). Saraydaki bu ortak çalışma dönemin el sanatı ürünlerinin, özellikle de maden eşya ile kitap sanatı ürünlerinin birbirine benzer şekilde süslenmesine neden olmuştur.

İran'da kitaphaneden önce 14. yüzyılda da, kitap sanatı ustaları ile maden ustaları birlikte, kimi zaman aynı iş yapımında çalışmışlardır. Kimi zaman, maden eşyalar üstünde yer alan kitabeler önce bir hattat tarafından yazılmakta, sonra maden ustası tarafından üstünden geçilerek kopya edilmektedir (Komaroff 1992: 152). Bu durum Timurlu dönemi sonuna kadar devam etmiştir. Kitaphanedeki sanat ortamı, kabul gören beğeniler, bu beğenilere

göre şekillenen kalıplar ve sanatçıların ortak çalışmaları, 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyıl başlarında maden örnekler üstünde karşılaşılan süsleme programının benzerlerinin, tezhip, çini ve ahşap gibi diğer el sanatı örneklerinde izlenebilmesine neden olmuştur.

Kitaphanede üretilen eşyalar Timurlu devletinin ileri gelenleri için yapılmıştır (Komaroff 1992: 155). Dolayısıyla sanata yön verenler bu siyasi baniler olmuştur. Bir başka deyişle, baniler sanat eserlerinin malzeme, teknik, biçim ve süsleme üsluplarının da belirleyicisidir. Örneğin, süslemede istenenler sanatçıya doğrudan söylenmektedir. Sultanların sipariş ettikleri maden eser grubundan olan, üstünde isim ve ünvanların yazılı olduğu şamdanlarda olduğu gibi baniler, isim, unvan, şiir, dua ya da vermek istedikleri herhangi bir mesajın en güzel yazı örneği ile eser üstüne yazılmasını isteyebilmektedir. Sanatçıların, eşya siparişi veren sultanların saray ya da evlerinde atölye kurarak çalıştığı bilinmektedir (Ward 1993: 25-25). Böylece üretimin kalitesi de kontrol altına alınmaktadır. Bu da, dönem eserlerinde var olan ince beğenin nedenlerindedir.

Ekonomik Etkenler: Timurlu maden eserlerinin oluşumunda etkili olan bir başka unsur ekonomidir. Daha 12. yüzyıllarda İran'da ekonomik kalkınmaya bağlı olarak zengin bir tüccar sınıfının oluşması, kültür ve sanat hayatını olumlu yönde etkilemiştir. 12. yüzyıl ortalarından itibaren maden ustaları sultan, emir ya da bey gibi devletin ileri gelenlerinden başka, zengin tüccar aileleri emrinde çalışmaya başlamışlardır. Bu şekilde sanat patronlarının sayılarının artması, maden eşya yapımındaki artışa neden olmuştur. Aynı zamanda malzeme, teknik, biçim ve kompozisyonlar da çeşitlilik göstermiştir.

15. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise suyurgal sistemi ve sisteme bağlı olarak vergi muafiyetinin yaygınlaşması, sanatsal ve kültürel etkinliklerin artmasına yol açmıştır. Uygurca suyurgamak sözünden gelen suyurgal, hükümdarın bir kimseye başışta bulunması, hediye vermesidir (ayrıntılı bilgi için bk. Paydaş 2006: 195-218). Bu uygulama Moğolların İran'ı ele geçirmesinden sonra yaygınlaşmış ve giderek sistemleşmiştir (Deny 1957: 265). Timurlular döneminde ilk defa Şahruh döneminde bu sistemi ile karşılaşılmakta ve yalnız askerlere değil, sivillere (Roemer 1993: 131) ve şairlere de (Fragner 1993: 507) suyurgal verildiği görülmektedir. Suyurgal sahipleri gelirlerinin büyük bir kısmını ticarete ya da sanata aktarmışlardır (Subtelyn 1988: 489). Bu dönemdeki ekonomik düzey yüksekliği mimarının, el sanatlarının, şiir ve edebiyatın gelişmesine neden olmuş ve böylece kültürel ve sanatsal faaliyetler Herat'ta toplanmıştır.

Sonuç

1370-1505 tarihleri arasında İran'da hüküm süren Timurlu devleti tarihsel açıdan bakıldığında aslında kısa bir dönem varlık göstermiştir. Timur tarafından kurulan, son hükümdar olan Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra dağılan bu siyasi topluluğun, sanatın her alanında gerçekleştirmiş olduğu atılım, kısa varlık süresiyle bağdaştırılamayacak ölçüdedir. Öncelikle Semerkant ve Horasan'da etkili olan Timurlular, Hüseyin Baykara döneminde Herat'ta etkili olmuş, O'nun döneminde Timurlu devleti en gelişmiş dönemini yaşamıştır. Bu gelişmişlikten maden sanatı da payına düşeni almıştır. Herat'ta üretilen maden eşyalar o gün dünyada o kadar ilgi görmüştür ki, benzerleri Kuzey İtalya'da özellikle Venedik'te de üretilmiştir (Atıl vd. 1985: 178, res.24, 63, Grube 1974: 247). Bir başka deyişle 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başlarında İtalya'da, aynı malzeme, teknik ve biçimde maden işleri yapılmış, İslam süslemeciliğine benzer süslenmiş ve doğrudan Timurlu maden eserlerinden esinlenilmiştir.

Bu noktada, Timurlular döneminde Timur ile başlayan ve sonraki yöneticiler tarafından sürdürülen ticaret politikalarının da kalkınmaya ve sanata etkisinden söz etmek gerekir. Devlet için en büyük gelir kaynağının ticaret olduğunu bilen Timur, tüccarlara zorluk çıkartmayarak onları koruyan bir siyaset izlemiştir. Ceneviz ve Venedikliler, İlhanlı yönetimindeki ülkelerle ticari ilişkileri sonucunda, Tebriz ve Sultaniye'de ticaret kolonileri kurmuşlardır. Bu iki ticaret merkezi Timurlular döneminde de önemini korumuştur. Ancak Moğol saldırıları sırasında kimi şehirlerin tahrip edilmesi, Ceneviz ve Venediklilerin Çin, Doğu Türkistan, Hindistan, Karadeniz ve Akdeniz'deki diğer ticaret kolonileri ile ulaşımını sağlamada, Tebriz ve Sultaniye yanında Herat'ı da kullanmalarını beraberinde getirmiştir (Aka 1991: 123-133). Bu da Ceneviz ve Venediklilerin Herat'la ilişkisini doğurmuştur. Herat'ta üretilen maden eşyaların benzerlerinin Venedik'te üretilmiş olmasının açıklaması bu süreç olabilir. Çünkü, tarihin her döneminde ticaret, eserlerin, üslupların ve beğenilerin dolaşımında önemli etkenlerden biri olmuştur.

Maden sanatı yanında mimari ve tüm el sanatı ürünlerinde ortaklık gösteren bu üslubun yaratılmasında sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik bazı etkenler rol oynamıştır. Timurlu sultanlarının bizzat sanatın herhangi bir dalıyla ilgilenmeleri, sanatı desteklemeleri ve kontrol etmeleri üretimin kaliteli olmasını beraberinde getirmiştir. Sarayda bir kitabhanenin varlığı, burada çalışan sanatçıların saraya bağlı birer memur olması ve üretimin genellikle devletin ileri gelenleri ya da soylu ve zenginler için yapılması kalitenin ve ince beğenin nedenlerindedir. Var olan ekonomik güç de önemli bir belirleyendir.

Maden sanatı açısından, kendinden önce İran'da ve diğer bölgelerde var olmayan örnekler veren Timurlular günümüze bıraktıkları tüm eserlerle, İslam

sanatı içinde “Timurlu üslubu” ya da “Timurlu beğenisi” olarak adlandırılan bir üsluba imza atmışlardır. Bu o kadar yeni ve önemlidir ki, batılı araştırmacılar tarafından “Timurlu rönesansı” olarak da adlandırılmaktadır.

15. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkarak 16. yüzyıl başlarında sona eren bu kısa dönem üslup izlerini kendinden sonraki Safavi ve Osmanlı sanatlarında bulmak mümkündür.

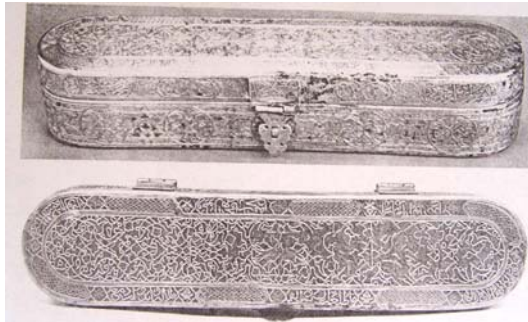
Kaynakça

- Aka, İsmail (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Allan, James (1982). *Islamic Metalwork. The Nuhad Es-Said Collection*. London. London Sothebys Publications.
- Allan, J. ve Julian Raby (1982). “Metalwork”. *Tulips. Arabesques and Turbans Decorative Arts From the Otoman Empire*. 17-21.
- Atıl, Esin (1972). “Two Il-Hanid Candlesticks at the University of Michigan”. *Kunst Des Orient* VIII. 1-33.
- Atıl, E. W.T. Chase ve P. Jett (1985). *Islamic Metalwork in the Freer Gallery of Art*. Washington.
- Barrett, Daugles (1949). *Islamic Metalwork in the British Museum*. London.
- Denny, J. (1957). “Un Soyurgical Du Timuride Sahruh”. *Journal Asiatique* XLV. Paris.
- Erginsoy, Ülker (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*. İstanbul. Milli Eğitim Basımevi.
- Ettinghausen, Richard (1970). “The Flowering of Seljuq Art”. *Metropolitan Museum Journal* 3. 113-131.
- Fehervari, Geza (1976). *Islamic Metalwork of the Eighth to the Fifteenth Century in the Keir Collection*. London.
- Fragner, Bert (1993). “Social and Internal Economic Affairs”. *The Cambridge History of Iran* VI. Cambridge.
- Glück, H. Ve E. Diez (1906). *Die Kunst des Islam*. Berlin.
- Golombek, L. ve Wilber D. (1988). *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. 1. New Jersey.
- Göktaş Kaya, Lütfiye (2001). “13.-14. Yüzyıllara Ait Çan Gövdeli Şamdanların İncelenmesi”. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- _____ Kaya, Lütfiye (2005). “Taht ve Eğlence Sahneli Anadolu Şamdanları”. *Sanat Tarihi Dergisi* XIV/1. 157-191.
- Grube, Ernst (1966). *The World of Islam*. New York and Toronto. Mc. Graw-Hill Book Company.

- _____ (1974). "Notes on Decorative Arts of the Timurid Period". *Gururajamanjrika. Studi in Onore di Guiseppe Tucci Naples*. 233-269.
- _____ (1988). "Notes on Decorative Arts of the Timurid Period II". *Islamic Art III*. 175-208.
- Harari, Ralph (1967). "Metalwork After the Early Islamic Period". *A Survey of Persian Art* 6. 2466-2529. 12. 1276-1396.
- Hartman, Joan (1976). "Islamic Galleries at the Metropolitan Museum of Art". *Oriental Art* 22. 104-105.
- Komaroff, Linda (1992a). "Persian Verses of Gold and Silver. The Inscriptions on Timurid Metalwork". *Timurid Art and Culture. Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*. Leiden-New York-Köln. 144-157.
- Komaroff, Linda (1992b). *The Golden Disk of Heaven: Metalwork of Timurid Iran*. New York.
- Lentz, T.W. ve G.D. Lowry (1989). *Timur and the Pricely Vision. Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Los Angeles.
- Mayer, L.A. (1959). *Islamic Metalworkers and Their Works*. Geneva Albert Kunding.
- Melikian-Chirvani. A.S. (1987). "The Lights of Sufi Shrines". *Islamic Art II*. 117-147.
- O'kane, Bernard (1987). *Timurid Architecture in Khurasan*. California.
- Özergin, M.K. (1976). "Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge. Tebrizli Cafer'in Bir Arzi". *Sanat Tarihi Yıllığı VI*. 471-520.
- Paydaş, Kazım (2006). "Moğol ve Türk-İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması". *bilig* 39: 195-218.
- Rice, D.S. (1954). "The Seasons and the Labors of the Months in Islamic Art". *Ars Orientalis I*. 1-39.
- Romer, H.R. (1993). "Timur and Iran". *The Cambridge History of Iran VI*. Cambridge.
- Subtelyn, Maria Eva (1988). "Socioeconomic Bases of Cultural Patronage Under Later Timurids". *International Journal of Middle East Studies* 20. 479-505.
- Ward, Rachel (1993). *Islamic Metalwork*. London.

Resim 1. Üstünde Timur'un adının yazılı olduğu şamdanlardan bir örnek
Leningrad St. Petersburg Müzesi (Lentz vd. 1989)

Resim 2. Kalem kutusu örneği. New York Metropolitan Sanat Müzesi
(Komaroff 1992b)

Resim 3. Şamdan örneği. Şu an yeri bilinmiyor (Harari 1967)

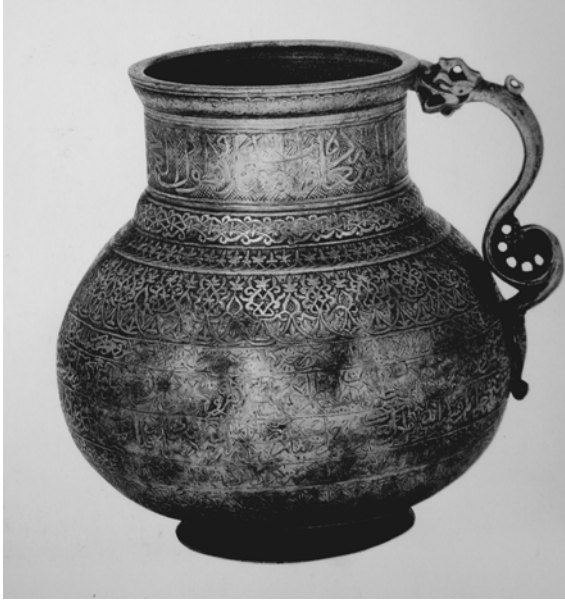
Resim 4. Kase örneği. New York Metropolitan Müzesi (Harari 1967)

Resim 5. Keşkül örneği. Paris Baron M. de Rothschild Koleksiyonu (Harari 1967)

Resim 6. 1456-57 tarihli maşrapa. Berlin İslam Eserleri Müzesi (Lentz vd. 1989)

Resim 7 a-b. 1461-62 tarihli maşrapa. Londra Victoria ve Albert Müzesi
(Lentz vd. 1989)

b. (Harari 1967)

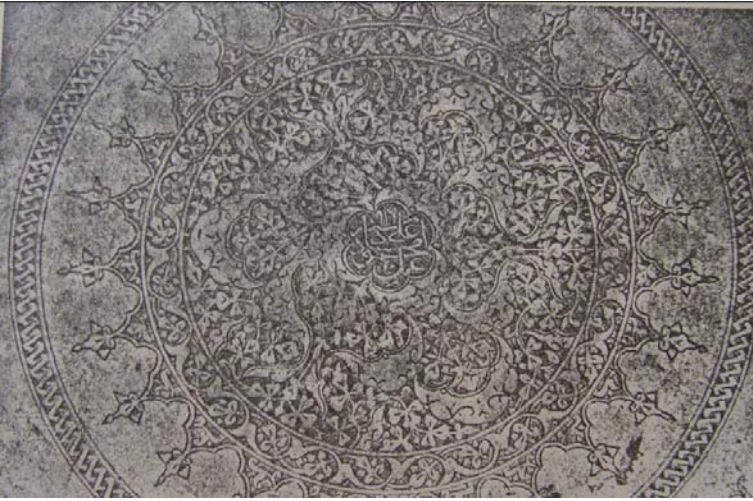
Resim 8. Üstünde Kasım el Envar'a ait beyit yazılı 1484 tarihli maşrapa. Nuhad Es-Said Koleksiyonu (Komaroff 1992b).

Resim 9. Üstünde Salihi'nin beyiti yazılı şamdan. Kahire İslam Müzesi (Harari 1967)

Resim 10 a-b. 1510-11 tarihli kase. Londra Victoria ve Albert Müzesi
(Komaroff 1992b)

b. (Komaroff 1992b)

Resim 11. Ejderli şamdanlara bir örnek. Leningrad St. Petersburg Müzesi (Harari 1967)

The Contribution of the Timurids to Islamic Metalwork

Lütfiye Göktaş Kaya*

Abstract: From a historical perspective, the Timurid rule in Persia from the late 14th to the early 16th century may be regarded as a short one. In this relatively short time, however, the Timurids have introduced significant economic, social, cultural and artistic changes and developments. The number of extant metalworks belonging to this era is few, but the ones that have remained make it obvious that they are highly different from examples produced earlier in Persia. Except for a few examples dating back to the late 14th and early 16th centuries, the Timurids may be said to have created a new artistic style in Islamic art. This style, which has come to be called the “Timurid taste”, may be observed in all kinds of handicrafts including metalworks. This study evaluates Timurid metalwork through example artifacts and looks into the cultural, political and economic factors causing the emergence of this new and refined artistic taste.

Key Words: Islamic metalwork, the Timurids, Persia, Heart.

* Karabük University, Faculty of Science and Letters, Department of the History of Art / KARABÜK lgoktaskaya@hotmail.com

Вклад Тимуридов в исламское искусство бронзы и металлов

Лютфийе Гёкташ Кая*

Резюме: Тимуриды возглавляли Иран с конца XIV-го века до начала XVI-го века. Несмотря на то, что этот период с исторической точки зрения очень невелик, они смогли внести значительный вклад как в искусство так и в экономическую, социальную и культурную сферу. Небольшое количество изделий из бронзы и металла этого периода, которые смогли сохраниться до наших дней, свидетельствуют о том, что эти экземпляры резко отличаются от тех, что были произведены в Иране ранее. Таким образом, Тимуриды создали свой новый стиль, который вылился в отдельное течение в исламском искусстве и назывался как «Тимурские фавориты». В работе анализируется искусство Тимуридов, раскрываются культурные, политические и экономические факторы становления и развития этого нового течения.

Ключевые Слова: Исламское искусство, Тимуриды, Иран, Герат.

* Карабюкский Университет, факультет естествознания и литературы, кафедра истории искусств / г. Карабюк
lgoktaskaya@hotmail.com

Divânü Lugâti't-Türk'te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler

Galip Güner*

Özet: *Divânü Lugâti't-Türk*, Türk dili Türk kültürünün en önemli eserlerinden biridir. Onu ayrıcalıklı kılan temel özelliği, araştırmacılara üzerinde hassasiyetle durulması, ayrıntılı olarak incelenip gözden geçirilmesi gereken pek çok bilgiyi ortaya koymasındır. Bu bilgilerin en değerlilerinden biri de Kâşgarlı Mahmud'un çeşitli Türk toplulukları hakkında derlediği verilerdir. Bu topluluklardan biri de adlarına sadece *Divân*'da rastlanan Kençeklerdir. Makalede Kençeklerin kökenleri ve tarihleri hakkında ortaya atılan görüşlere kısaca değinildikten sonra Kâşgarlı'nın Kençekçe olarak zikrettiği kendük, togrıl, yudug, kenpe, körke, çaha, çulıman, çawlı, çowlı, çeşkel, şenbuy, kewli ve dünüşge kelimelerinin etimolojileri üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Türkçe, *Divânü Lugâti't-Türk*, Kençekler, Kençekçe, etimoloji.

Divânü Lugâti't-Türk'te Kençekler

Divânü Lugâti't-Türk, Türk dilinin olduğu kadar edebiyatının, tarihinin, sanatının; kısacası Türk kültürünün en kıymetli eserlerinden biridir. Onu değerli kılan en önemli yönü, bizlere üzerinde durulması, ayrıntılı olarak incelenmesi gereken pek çok veriyi sunuyor olmasıdır. Bunu yaparken Kâşgarlı Mahmud bazı konulara ayrıntılı olarak eğilip onlar hakkında geniş malumat verir. Bazılarına da fazla değinmeden yüzeysel bir biçimde aktarma yolunu seçer. Ancak onun sunduğu bu veriler kısmi bile olsa çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. İşte Kençekler ve Kençekçe de adına ilk defa *Divân*'da rastlanılan ve Kâşgarlı'nın Türk boylarını anlatırken üzerinde durduğu bir topluluktur. Bu topluluk ve dilleri hakkında Türkiye'de yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Yakın zamanda Bilgehan Atsız Gökdağ tarafından yayımlanan çalışma, denilebilir ki Kençeklerin tarihi ve dilleri hakkında ortaya konulmuş önemli bir araştırmadır (Gökdağ 2007). Gökdağ, bu çalışmasında, kaynaklarda zikredilen *Kang-chü*, *Kao-çe*, *Kengü*, *Kenger* gibi yer ve boy adlarını Kençek kelimesiyle ilişkilendirmeye çalışmış ve bu kelimeye Türk dünyasının değişik bölgelerinde rastlanıldığını belirterek kelimenin köken olarak "genç,

* Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / KAYSERİ
gunerg@erciyes.edu.tr

küçük” anlamındaki *kence* ile topluluk isimleri yapan -(A)k ekinden oluştuğu sonucuna varmıştır (2007: 106).

Biz, bu çalışmanın esasını oluşturan ve *Divân*’da Kençekçe olarak zikredilen *kendük, togrıl, yudug, kenpe, körke, çaha, çulıman, çawlı, çowlı, çeşkel, şenbuy, kewli* ve *dünüşge* kelimelerinin kökenleri hakkındaki görüşlerimize geçmeden önce, başta Kâşgarlı Mahmud olmak üzere araştırmacıların Kençekler ve Kençekçe ile ilgili ortaya koydukları bilgilerin gözden geçirilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kâşgarlı *Divân*’da Kençekler hakkında şu bilgileri verir: “En açık ve doğru dil ancak bir dil bilip Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirliyle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur. İki dil bilenler Soğdak, Kençek, Argu boylarıdır. Gezgin olarak yabancılarla karışanlar Xotan ve Tübüt halkı ile Tangutların bir kısmıdır (DLT I-29). Kâşgar’ın Kençekçe konuşan köyleri vardır. Şehrin içindeki halk Hakanlı Türkçesiyle konuşurlar (DLT I-30). Xotanlılarla Kençekliler kelimenin önünde bulunan *elifleri he*’ye çevirirler. Türk dilinde bulunmayan bir harfi kattıkları için biz onları Türk saymıyoruz. Türkler ‘baba’ya *ata*, Xotanlılarla Kençekliler *hata*, Türkler ‘ana’ya *ana*, onlar *hana* derler (DLT I-32). Aslı olan *he* harfine gelince, o öz Türk dilinde bulunmaz. Yalnız *er ahladı* sözü vardır; ‘adamcağız göğsünü geçirdi, ah dedi, ahladı.’ demektir. Bu söz, göğüsten bir sesin çıkmasını anlatır. Baykuş için *ühi* denirse de öz Türkler buna *ügi* derler. Xotan ve Kençek dillerinde *he* bulunursa da bunlar asıl Türk ilinden olmayıp Türk ülkesine göç etmiş kimselerdir (DLT III-119). Bundan başka *he* harfi duraklamak için kullanılan kelimelerin sonuna gelir; nitekim şahini çağırarak için *tah tah*, tayı çağırarak için *kurrıh kurrıh* derler; fakat bir şey anlatmak için söylenen sözlerde (*he*) yoktur. Xotan dilinde bu harf bulunur; çünkü bu dilde Hint dillerinin izi görülmektedir. Kençek dilinde dahi *he* harfi bulunursa da bu dil iyi bir Türkçe değildir (DLT I-9).”

Bu veriler başta Barthold (2004: 75) olmak üzere Genç (1997: 40), İzgi (1974), Golden (2002: 134) ve son olarak da Tremblay’ın (2007: 63-65) Kençeklerin aslında Türk olmayıp ya sonradan Türk illerine göç ettikleri veya başlangıçtan beri burada yaşayıp sonradan Türkleştikleri, zamanla da kendi İrani dillerini unutup Türkçe konuşmaya başladıkları; ancak eski dillerinin kalıntılarını da korudukları yönünde görüşler ileri sürmelerine sebep olmuştur.

Bailey de Kâşgarlı’nın *Divân*’da verdiği Kençekçe kelimelerden yola çıkarak Kâşgar adını Tibet kaynaklarıyla karşılaştırmıştır. Buradan hareketle Kençekçe bu kelimelerin yerli Kâşgar dilinin kalıntıları olduğu yönünde görüş

belirtmiştir. Ayrıca Kâşgar'ın Hotan ve Tumşuk bölgelerine olan coğrafi yakınlığından ve eski Çin raporlarında buranın *Say* (**Sek* < *Saka*) halkının yaşadığı bölge olarak gösterilmesinden hareketle Kençekçenin İran dil ailesinden Sakacanın bir kolu olduğu sonucunu çıkarmıştır (Bailey 1939: 89, 1950: 404; Tremblay 2007: 64).

Kafesoğlu, Kâşgar-Balasağun-Talas-Fergane arasında yaşayan Argu, Yabaku, Çomul, İğrak, Çaruk, Ezgiş, Kençek gibi toplulukların hep “Doğu Türk” kolları olduğunu ve Gök-Türklerle bağlantılı bulduklarını ifade etmektedir (1996: 147).

Togan, eski Başkurt rivayetlerinde Başkurtların atalarının eskiden Buhara taraflarında yaşadıklarını ve kavmî isimlerinin de “Kence” olduğunu belirterek bu rivayetin kenara atılmayacağını, zira Aral Gölü etrafında “Kence” ve “Kencek” isminde kabilelerin yaşadığını, Başkurtlar arasında da “Kencek” şeklinde aile isimleri görüldüğünü belirtir. Bu rivayetlere dayanarak Togan, Başkurtlar'ın Orta Asya'dan ve Aral Gölü mıntikasından gelmiş olabileceklerini, Kâşgarlı'nın bugünkü Talas civarında “Kencek Sinizi” isminde bir yer zikrettiğini söyler. Buradan hareketle Kenceklerin Kanglı ve Gurlarla da akraba kavim, Halaç ve Karluklarla birlikte ise Eftalit birliğine dahil olduklarını ifade eder ki, bu görüşler kanaatimizce son derece önemlidir (Togan 2003: 4-5).

“Kençek” kelimesinin, bölgenin tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar dikkate alındığında esasında bir yer adı olduğu görülmektedir. *The Cambridge History of Iran* adlı eserde Maralbaşı bölgesinin yakınında ve Murtuk'un doğusunda bulunan Tumşuk belgelerinde *kāñcako* şeklinde bir kelimenin tespit edildiği belirtilmekte ve bu kelimenin Kâşgarlı'nın daha sonraları sözünü ettiği “Kençekî” olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca “Kençek” kelimesinin Tibetçe kitaplarda “Ga-hjag” (okunuşu *Ganjag*) biçiminde bulunduğu da ortaya konulmaktadır (Shater, Fisher, Gershevitch 1983: 1232). Bu veriler ışığında diyebiliriz ki, “Kençek” kelimesi zaman içerisinde yer adı olarak o bölgede yaşayan insanlar için de kullanılmış ve bu durum onların dillerinin de adını belirlemiştir. Bu sonuç aynı zamanda Kençeklerin kimliği meselesini de zorlaştırmaktadır; zira yer adından hareketle bir topluluğun kimliğini tam olarak ortaya koyabilmek güçtür. Bölgenin adı hangi dilden gelirse gelsin o bölgenin insanının da bölgenin adını aldığı dile ait topluluktan olduğunu söylemek onlara karşı yapılabilecek en büyük haksızlıktır. Bu bağlamda yer adı olarak “Kençek” kelimesinin kökeninin, ancak ve ancak eski Asya dillerinin ayrıntılı olarak incelenmesiyle ortaya çıkarılabileceğini düşünüyoruz.

Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler

(1) *kendük* “küp gibi, topraktan yapılan büyükçe bir kaptır. İçerisine un ve una benzer şeyler konulur” (DLT I-480, II-129). Clauson, kelimenin Farsça (Orta Farsça *kandīg*) “tahıl depolamaya yarayan topraktan yapılmış büyük kap” anlamına gelen *kandu*’dan alıntı olduğunu belirtir ve tarihî Türk lehçelerindeki *kendü:g* ve *kündük* biçimlerini örnek gösterir (1972: 729a).

Tremblay de Clauson gibi düşünür ve kelimenin Orta Farsça *kndwg* veya Yeni Farsça *kandū* biçimlerinden alıntı veya bu kelimelerle bağlantılı olduğunu ifade eder (2007: 73).

Gökdağ, kelimenin Azeri ve Türkmen Türkçelerinde de DLT’deki anlamıyla bulunduğunu belirtmekle yetinmiştir (2007: 105).

Starostin vd., Clauson’un görüşlerinin aksine kelimenin Altay dillerindeki biçimlerini ortaya koyarlar: Proto-Türkçe **kendük* (**kentük*) 1. ‘un depolamak için kullanılan (topraktan yapılmış) büyük küp’; 2. ‘kap; tahıl veya un ambarı’; Karahanlıca *kendük*; 1; Azerî Türkçesi *kändi* 2; Halaçça *kändi* “sepet”; Orta Türkçe *kündüg* ‘testi, sürahi’; Özbekçe *kandik* 2; Kırgızca *kendik* “yağ veya tahıl konulan oda’; Çuvaşça *kandi* “yuvarlak ahşap kâse”. Proto-Moğolca **kundaga* ‘küçük kap, tas’; Yazılı Moğolca *qundaya(n)*; Halha *xundaga*; Buryat *xundaga*; Ordos *xundaga*. Moğolcadan Mançucaya kelime *xuntaxa* olarak geçmiştir. Proto-Tunguzca **kondi* ‘büyük kepçe; kutu’; Negidal *konžaxan*; Olça *konžoko*; Oroki *xondoqqo*; Nanay *kunži*, *kunžučë*; Oroçi *kōndi*; Udehe *konži*. Proto-Japonca **küntá* ‘boru’; Eski Japonca *kuda*; Orta Japonca *kudá*; Tokyo *kuda*; Kyoto *kudá*; Kagoşima *kudá*. Bütün bu veriler ışığında Starostin vd. kelimenin Altay dillerindeki türevlerinin Proto-Altayca **kiántú-kV* ‘bir çeşit kap’ ortak biçiminden türemiş olduğunu ileri sürerler (2003-I: 688-689).

Usmanova ise *kendük* kelimesi hakkında ortaya konulan görüşleri ve kelimenin Altay dillerindeki biçimlerini göstererek onun Altayca < / *kiàn* / ‘delik, oyuk’tan gelişmiş olabileceğini söyler. Kelimenin yapısındaki /*tük*/ ögesinin ise Altay döneminde ‘topraktan yapılmış’ anlamını ifade ettiğine inandığını belirterek bu bağlantıyı şu unsurlarla karşılaştırarak desteklemeye çalışır: Korece ‘soya sosu, pirinç şarabı, kimçi [Kore turşusu] vs. saklamaya yarayan toprak kap’ anlamında *tok* (< *tök*) kelimesi. Bundan başka Kâşgarî’nin ‘çanak yapılan çamur’ olarak açıkladığı Türkçe *toy* kelimesi [gibi]. Bu [kelimelerin] benzerleri olarak: Evenki *tāksa*; Even *tāk*; Negidal *tāksa*; Udehe *takeæ*, Ulça *toaqsa*, Oroki *tōqso*, Nanay *toaqsa* ‘topraktan yapılmış’; ayrıca Yazılı Moğolca *toyusu(n)*, Moğolca *tooso(n)*, Buryat *tooho(n)* ‘toz’. Bu değerlendirmelerin ardında *kentük* kelimesinin etimolojisi hakkında şöyle bir varsa-

yımda bulunur: *kentük* < *ken* < *kiàn* ‘delik, oyuk’ ve + *tük* (*tāk* ~ *tok*~ *toj*~ *toy*) < *túk* ‘topraktan yapılmış kap’ ki bu kap ‘topraktan yapılmış oyuk, derin bir kaptır’ (Usmanova 2008: 125).

kendük kelimesinin yapısında bulunduğunu düşündüğümüz *ken* ögesiyle ilgili olarak Hamilton’un da ilgi çekici tespitleri vardır. O, **ki/*ke*’den türetilmiş kelimelerde “içte, içerde, içerlek” anlamlarının ön plana çıktığını söyler. Örnek olarak da *kiz* “kutu, misk kutusu, kasa”, *kizle-* “saklamak, gizlemek”, *ki-ş/ke-ş* “sadak, okluk”, *kin* “göbek, misk kesesi” ve Moğolca *küi* “göbek, göbekbağı, akrabalık” kelimelerini gösterir. *ki-n* kelimesindeki sözsonu –*n*’sinin büyük olasılıkla *boyun*, *beyin*, *karn*, *egin*, *burun*, *erin*, *alın*, *yağrın* gibi birçok vücut bölümünde ve organ adında rastlanan ve Moğolca –*n* ünsüzüne tekabül eden sesbirim olduğunu vurgular. Ayrıca *kin* “göbek”ten de *kentü/kendü* “kindi, kendisi” kelimelerinin türemiş olabileceğini, bu kelimelerin sonundaki –*tü/-dü* eklerinin de Poppe’nin *Introduction Comparative Altaic Studies* (s. 196-197) de betimlediği ortak Altayca bulunma/yaklaşma hâli eki –*du/-tu* ile karşılaştırılabileceğini ifade eder (Hamilton 1998: 92).

Kelime, Altay dillerinin yanı sıra başka dillerde de görülmektedir: Pehlevce *kndwg* (> Ermenice *k’andouk*); Farsça *kandü*, *kandük* ‘tahıl depolamaya yarayan topraktan yapılmış büyük kap’ (> Suriye Arapçası *kndwk-* ve Arapça *kandūž*); Osetçe *xaendyg* ‘salamura peynir saklamaya yarayan kap’ (Starostin vd. 2003-I: 689).

Rekonstrüksiyona tâbi tutulmuş bütün bu veriler (bilhassa Altay dillerindeki ve onların alt kollarındaki biçimlerinin zenginliği, yaygınlığı, ses ve anlam bakımından birbirleriyle uyumluluğu) dikkate alındığında kelimenin Altay dil ailesine ait olduğunu söylemek bizce yanlış olmaz. Bu duruma bağlı olarak kelimenin Türkçe veya Türkçenin ilişkili olduğu başka bir dil aracılığıyla Farsçaya, buradan da diğer Hint-Avrupa dillerine geçtiğini söyleyebiliriz. Ancak yine de sanılanın aksine diller arasında devlet sınırlarına benzeyen kesin sınırların olmadığı, farklı ailelerden dillerin birbirlerinin içine geçmiş durumda varlıklarını sürdürebildikleri, geçiş bölgelerinde yaşayan insanların bir kısmının iki, hatta çok dilli olabileceği ve dillerin sadece bu bölgelere özgü varyantlarının gelişebileceği gerçeklerinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmekte fayda olduğunu düşünüyoruz (Demir-Yılmaz 2003: 19).

(2) *togrıl* “et ve baharatla doldurulan bağırsak” (DLT I-482). Clauson, Kençekçe bu kelimenin okunuşunun net olmadığını söylemekle yetinir; alıntı olup olmadığı veya kökeni üzerinde herhangi bir açıklama yapmaz (1972: 472a).

Gökdağ, 'et ve baharatla doldurulan bağırsak'ın doğrulması anlamına gelen *togrıl*'ın *togru-* fiili ile anlam yakınlığının dikkat çektiğini ayrıca kelimenin *tok* 'aç olmayan' kelimesiyle bağlantısının da düşünülebileceğini belirtir (2007: 105).

Biz, kelimenin ifade ettiği kavramın ortaya çıkması için yapılan eylemi de dikkate alarak *togra-* fiiliyle ilişkili olduğu kanaatini taşıyoruz. *togrıl* bugünkü 'bumbar dolması'dır. Bumbar dolmasının içi baharatlı etle doldurulur. Bu etin doldurulmadan önce iyice doğranması ya da kıyılması gerekmektedir. Bu durumdan hareketle *togrıl* kelimesi için *togra-l+* biçiminde bir açılım yapabiliriz. $a > ı$ değişmesi için de Kâşgarlı'nın; "Kençek dilinde kelimeler çok kere esreye uyarlar; esre olur. Çünkü onların dili kötüdür. Yukarı Çin'e dek Çiğil, Yağma, Toxsı dillerinde ötre olur. Rum ülkesine dek Oğuzlar, Suvarlar ve Kıpçaklar üstün kullanırlar. Bu, Türklerin *te* harfinin esresiyle *tiwi*, Oğuzların *te* harfinin üstünüyle *teve* demeleri gibidir" (DLT III-139) izahıyla açıklanabileceği fikrindeyiz.

(3) *yuduğ* "çocuklara sövmek için kullanılan bir kelime" (DLT III-13): Kelimeyi bu şekilde veren Gökdağ, onun *yod-* "oymak, silmek, bozmak, mahvetmek" fiilinden geldiğini söylemektedir (2007: 106). Onun bu açıklaması doğrudur; ancak kelimenin *yuduğ* biçimi bir okuma hatasıdır. Atalay yanlış okumuştur. Kelimenin doğru biçimi *yoduğ*'tur (Dankoff, Kelly 1985-III: 228). Kökeni Gökdağ'ın da belirttiği gibi **yo-* 'yok olmak' anlamında bir fiildir (krş. *yod-* 'yok olmak', *yok* 'kaybolmuş şey', **yo-z* 'yoz'; Gökdağ 2007: 106). *yoduğ* < **yo-d-u-g+*. Kelime "iftira, iftira edilen" anlamlarıyla *Kutadgu Bilig*'de de geçmektedir (KB 408, 1400 vd.) ve bu yönüyle anlam bakımından DLT'deki kullanımıyla da örtüşmektedir.

(4) *kenpe* "bir ot adı" (DLT I-416). Clauson kelimenin İran kökenli olma ihtimalini belirtmekle yetinmiştir (1972: 727b). Hotanca *kumbā*, Soğutça *kymp'* "keten" (Tremblay 2007: 73). Bu duruma göre kelimenin Soğutçadan geçtiği anlaşılıyor.

(5) *körke* "ağaçtan yapılmış tabak" (DLT I-430). Kençekçe olduğunu ifade ettiği bu kelime hakkında Clauson daha temkinlidir. Kelimenin alıntı olduğunu söyler, fakat İran kökenli olup olmadığının tam olarak kanıtlanmadığını belirtir (1972: 741b).

Tremblay, kelimenin Kırım Türkçesindeki *körege* "ağaç tabak" ile bağlantılı olduğunu söylemesine rağmen Pasto *kāra* "büyük ağaç kap" ve *yidga kārgá* "ağaç tabaklar yapan kimse" ile karşılaştırmayı ihmal etmez; ancak açıklamalarının sonuna soru işareti koyarak tereddüdünü de belli eder (2007: 73). Oysa bu kelime hakkında Starostin ve arkadaşlarının ortaya koyduğu veriler,

kelimenin Altay dillerine ait ortak bir kök olduğunu açıkça göstermektedir: Proto-Tunguzca **kurke* “huş ağacının kabuğundan yapılmış kap”: Evenki *kurken*, Olça *kurke*, Oroki *kurke*, Nanay *kurke*, Oroçi *kukke*, Udehe *kuku*; Proto-Moğolca **korgu* “bir çeşit kap”: Yazılı Moğolca *qoryu*, Halha *xorgo*, Dagur *xorgo*; Proto-Türkçe **körke* “ağaç tabak, kâse”: Karahanlı Türkçesi *körge*, Orta Türkçe *körge*, *körege*, Kırım Türkçesi *körege*, Oyrot *kürgü* “huş ağacından yapılmış fiç”ı, Çuvaş Türkçesi *korga* “kepçe”; Proto-Korece **kúki* “kap, kepçe, bir ağırlık ölçüsü birimi”: Orta Korece *kúki*, Modern Korece *kugi* < Altayca *körke* “bir çeşit kap” (Starostin vd. 2003-I: 725).

(6) *çaha* “çakmak” (DLT I-9). Clauson, kelimenin *çaha* veya *çehe* biçimlerinde okunup okunamayacağı konusunda şüphe duymaktadır. Gereğesi de Kençekçe kelimelerin çoğunun alıntı olmasıdır. Ona göre kelime eğer art ünlülüysen Türkçe *çak-* fiilinden bozulmuştur; zira Türkçe kelimeler *h* sesini ihtiva etmezler (1972: 406b).

Gökdağ, bu kelimedeki *h*'nin *k*'den dönüştüğünün anlaşıldığını belirterek Kâşgarlı'nın bunu *güzel he* ile izah etmesinin bir yanılığı olabileceği düşüncesindedir (2007: 104). Bize göre bu bir yanılığı değil, tespittir.

Tremblay ise *çaha* kelimesinin Türkçe *çak-* “ateş yakmak”ın yöresel telaffuz biçimi olma durumunun Eski İnanca *çaş-* “görmek”ten daha muhtemel olduğunu söylemektedir (2007: 72).

Clauson'un kelimenin Kençekçe olmasından duyduğu şüphe bizce yersizdir. Kâşgarlı'nın ifade ettiği üzere Kençeklerin *güzel he* hakkındaki tutumları göz önüne alındığında *çaha* kelimesinin yapısının *çak-* “ateş yakmak” *a+* biçiminde olduğunu söylemekte fazla tereddüt etmemek gerektiği kanaatindeyiz. Tek sıkıntı kelimenin *güzel he* ile yazılmış olmasıdır. Bu durum ise bize göre Kâşgarlı'nın özel tercihidir; zira o, Kençekler hakkında verdiği bilgilerin arkasında durabilmek için bu kelimenin yazımında *güzel he*'yi tercih etmiş olabilir. Böyle bir tercih kelimenin *h(a)* veya *h(i)/x* ile telaffuz edilmediği anlamına gelmez. Hakeza biz kelimenin *çaxa* olarak telaffuz edildiği düşüncesindeyiz. Art damak *k* ünsüzünün sızıcılışarak *x (hi)*'ya dönüşmesi olayına, *Divân*'da başka örneklerde de rastlamak mümkündür (Güner 2003: 40-41): *axsak* “aksak” (DLT I-262), *axtar-* “aktarmak” (DLT I-219), krş. *aktar-* (EUTS 6), *oxşagi* “benzeri” (DLT I-118), krş. *okşagu* (EUTS 94), *sıxtaş-* “ağlaşmak” (DLT II-211), krş. *sıktaş-* (EUTS 133).

(7) *çulıman* “1. su birikintisi 2. içinden çıkılmayan iş, çepreşik iş” (DLT I-448). Clauson, Kençekçe bu kelimenin kesinlikle alıntı olduğunu düşünmektedir; ancak hangi dilden geçtiği yönünde hiçbir fikir beyan etmemektedir (1972: 420b).

Gökdağ, kelimeyi *çum* ‘insanın suya dalması ve Türkiye Türkçesinde kullanılan *cıvık* kelimesinin *suwık* > *sıwık* > *cıvık* şeklinde geliştiği yönündeki düşünceleri (Kara 2003) de dikkate alarak kökeninde su anlamı taşıyan bir kelimenin olduğunu varsaymaktadır (2007: 105-106).

Tremblay, bu kelimenin bir batı İran diyalektinden İslam fetihleri sonucunda doğu İran’a geçmiş *çâl* ‘çamurlu su’ kelimesine dayandığını söyler ve diğer İrani dillerdeki *çal* “çamur”, *çal-ōva* “bulanık su”, *çl* “idrar”, *çil*, *çilik*, *çirk* “kir” ve *c^hil* “su” biçimlerini de kanıt olarak getirerek *çulman* kelimesinin yapısını bir < **çalmān* “çamurlu su birikintisi” biçimine bağlar; *-mān* eki için de Yeni Farsçanın *kišt mān* “ekili arazi” kelimesini tanık gösterir (2007: 72).

Bizce, kelimenin kökeninde “sulu olma” anlamını ifade eden yansıma bir Türkçe **çul* mevcuttur. Hakeza, Tremblay’ın İran kökenine dayandırdığı ve “sulu olma” anlamı taşıyan pek çok kökün Türkçede de bulunduğu görülmektedir: *çıl* “su ve benzeri akışkan maddelerin dökülüşünü anlatan kök” (ÖTS I-962), *çılçılan* “çağlayan” (ÖTS I-963), *çıld* “suyun azar azar akışını anlatan kök” (ÖTS I-963), *çilk*, *çilk*, *çılx* “bozuk, çürümüş, kokmuş” (ÖTS I-964, 965), *çılık* “evlerden pis suları dışarı akıtmak için yapılmış uzun oluk” (ÖTS I-964), *çılmık* “süzülmeden yenen peynir” (ÖTS I-965), *çil* “ıslatılmış tütün tohumu” (ÖTS I-993), *çulb* “su vb. sıvı maddeler içinde, sallanma ve çalkalanma gibi hareketler sonucunda oluşan, ya da el ve ayakla oluşturulan hareketleri ve bu biçimde çabalamayı anlatan kök” (ÖTS I 1057), *çullama* (< *çul+la-ma*)“toprağın altı don iken üstünün çözülmesi ile meydana gelen yapışkan ve kaygan çamur” (ÖTS I-1057) vs. Bu örneklerden hareketle *çulman* kelimesinin **çul*+ kökünün üzerine +*man* ekinin getirilmesiyle kurulmuş olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca kelimenin Tataristan’ın güneyinde akan *Çulman* (Kama) ve Altay bölgesinin kuzeyinde yer alan *Çulım* ırmağının adıyla da karşılaştırılması gerektiğini düşünüyoruz.

(8) *çawlı* “kendisiyle ateş yakılan kayısı ve ceviz kabukları” (DLT III-442)
(9) *çowlı* “taze dallardan kepeç gibi örülerek yapılan tutmaç süzgeci” (DLT III-442). Clauson, *çawlı* kelimesinin kesinlikle İrani bir dilden alıntı olduğunu söylemektedir (1972: 397a). Steingass’ta *çâvli* (*çâvli*) “yelpazelemeye yarayan kemiş, saz” anlamında Farsça bir kelime bulunmaktadır (1975: 387). Clauson, *ço:wlı* “taze dallardan kepeç gibi örülerek yapılan tutmaç süzgeci” maddesini açıklarken DLT’de geçen *çawlı* kelimesinin kökünü de buna bağlamakta ve büyük ihtimalle iki kelimenin aynı ya da *çâvli* ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir (1972: 397a).

Gökdağ, *çawlı*'nın *çawar* “ateş yakmaya yarayacak nesne”, *çıbık* “çubuk”, *çıp* “ince ve yumuşak dal”, Türkmence *çavla-* “çubukla vurmak; ütmek” ile ilişkili olduğunu düşünmekte, fakat ayrıntıya girmemektedir (2007: 105).

Doerfer, *çavlı* kelimesinin Türkçeden Yeni Farsçaya geçtiğini söylemekte ve *çowlı* ile birleştirmektedir (1967-III: 38). ‘erişte kesen alet’ anlamıyla *çavlı* Kıpçak Türkçesinde de bulunmaktadır (Toparlı vd. 2003: 47).

Tremblay, *ça'wβly* olarak okuduğu kelimenin muhtemelen “yanmak” anlamındaki **āf-* kökünden türediğini belirttiğinden sonra kelimenin son şekline gelinceye kadar şu aşamaları geçirmiş olabileceğini ifade etmektedir: **ḍāf-ta-la(ka)-* ya da *-līka-* > Geç Hotanca **ttaudalīka-*, Kâşgarca **ḍauḍ(a)li*. *ça'wβly* kelimesinde *ḍ* ünsüzünün bulunmayışını ise Türkçede bir kelimenin ortasındaki bir ya da birkaç sesin atlanması kuralına bağlayarak *-ly*'nin da *ḍau-* köküne doğrudan eklenmiş bir küçültme eki olduğunu iddia eder; ancak küçültme ekinin bir fiil köküne nasıl geldiğini izah etmez (Tremblay 2007: 71-72). *çuwβly* olarak okuduğu *çowlı* kelimesinin de (muhtemelen Steingass'ın görüşlerine dayanarak) Yeni Farsça *çāwli*'den “yelpazelemeye yarayan kamış, saz” geldiğini söylemektedir (Tremblay 2007: 72).

Bize göre her iki kelime de Türkçe çoğ “eşya konan heybe, bohça” (DLT III-128/4) ile ilgilidir. Bu ilgiyi sağlayan da kelimeler arasındaki anlam bağlantısıdır. Zira her iki kelime de kavram alanı temelinde “taze dal, ağaç kabuğu” anlamlarını ihtiva etmektedir. *çawlı* kelimesini *çowlı*'yla anlamca ilişkilendiren de kanaatimizce bu durumdur. Tietze, Anadolu ağızlarında (sadece Erciş-Van) “ottan örülmüş organ” anlamındaki *çav*'ın Kürtçeden geçtiğini söylemektedir (2002: 484). Oysa *çowlı* ve *çawlı* kelimelerinin Anadolu ağızlarında (sadece Doğu Anadolu ağızlarında değil) yaşayan biçimleri, bu kelimelerin Türkçe dışında bir dille ilişkilendirilemeyeceğini apaçık ortaya koymaktadır. Şöyle ki: *çavlu* “meyve toplamak için bezden yapılmış sepet” (Elazığ-Malatya, DS III-1094), *çavın* “baston” (Polatlı-Ankara, DS III-1094), *çoğlu* ve *çolu* (ğ erimesiyle) “1. Kepçe şeklinde balık ağı (Ayaş-Ankara; Fethiye-Muğla); 2. Uzun saplı süzgeç (Tosya-Kastamonu; Çankırı)” (DS III-1257). Bütün bu verilerden hareketle *çowlı* ve *çawlı* kelimeleri için şöyle bir etimolojik açılım yapabiliriz: *çoğlıg* > *çowlıg* > *çowlı/çawlı*. *ğ*'nin sızıcılışarak *w* olması ve birden çok heceli kelimelerin sonundaki *ğ*'ların düşmesi Türkçede görülen ses olaylarındandır. Karahanlı Türkçesinde birden çok heceli kelimelerin sonundaki *-ğ*'ların düşmesi meselesi üzerinde itirazlar olabilir. Ancak az da olsa KB ve DLT'de görülen *yıparlı biligli* (KB 311), *etli tırnaklı* (DLT I-177) vb. kelimeler bizde bu olayın Türkçede henüz başlamış olduğu kanaatini doğurmaktadır.

(10) *çeşkel* “çanak, çömlek; çanak, çömlek parçaları” (DLT I-482). Clauson, Jarring’e dayanarak kelimenin Afgan Türkistanı’nda *çaşxal* “çömlek, tava” anlamında yaşadığını ve Kençekçe *çeşkel* biçiminin de İrani bir dilden alıntı olduğunu söylemektedir (1972: 431a).

Tremblay ise Clauson’a ek olarak kelimenin, Ermenice *çaşak* “kap” ve Sanskritçe *casaka* “kap” ile karşılaştırılabileceğini ve Kençekçe biçiminin İran kökenli bir dilden alıntı olduğunu ifade etmektedir (2007: 72). Bu görüşlere ek olarak biz, Slav dillerinde görülen şu biçimlerin de dikkate alınması gerektiği kanaatini taşıyoruz: Rusça *čáša* “tabak, kadeh, bardak” (*čaška* “fincan, bardak”), Ukraynca *čáša*, Bulgarca *čáša*, Slovence *čáša*, Sırpça *čaša*, Çekçe *číše*, Slovakça *čaša*, Lehçe *czasza* “bardak” (Alinei 2003: 46).

(11) *şenbuy* “başka bir davetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti” (DLT II-239). Clauson, bu kelimenin muhtemelen İrani bir dilden alındığını, *şenbuy* okunmasına rağmen büyük ihtimalle de **şabnuuy* kelimesinin metatezli biçimi olduğunu savunmakta ve Farsça *şabnişin* “akşam sefası” ile de eş anlamlı olduğunu dile getirmektedir (1972 868a). Ancak değerlendirmenin de izaha ihtiyacı vardır. Bu konuda Steingass’ın yaptığı bir açıklamanın dikkate alınabileceğini düşünüyoruz. O *şab-noy* biçiminin muhtemelen bir okuma hatası olduğunu kelimenin orijinal şeklinin “yavaş yavaş yürürken ayağın çıkardığı ses” anlamına gelen *şab-pūy* olabileceğini söylemektedir (Steingass 1975: 730-732). Bu ikinci anlam aslında geceleyin gizlice gidilen içki ziyafetleri düşünüldüğünde uygun düşüyor gibi görünmektedir.

Tremblay ise *şenbuy* kelimesinin düzeltilerek +*şbbwy* **şββō*’i < **çava-bāhi* “gece kalınacak yer” okunması gerektiğini Brockelmann’ın bahsettiği *şabpui* kelimesine ise Yeni Farsçada rastlamadığını ifade etmektedir (2007: 73). Ancak *Burhân-ı Katı*’daki şu bilgiler *şab-pūy/şeb-pūy* kelimesinin, hatta onun *şeb-nūy* biçiminin Farsçada bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır: “*şeb-pūy*: Pâ-yı Fârisîyle aheste meşi halinde zuhur eden ayak sedasına denir ki ayak tavışı tabir olunur. Şeb-rev ve mukâbir bi’l-leyl manasınadır. Pâ-yı Fârisî yerine nun’la da reside-i nazardır. Lâkin mushaf olmak galiptir” (Öztürk/Örs 2000: 715).

(12) *kewli* “ırmak ağzı” (DLT III-442-10). Clauson, muhtemelen İrani bir dilden alındığını belirtmektedir (1972 689a).

Gökdağ, *kewli*’nin *kapçak* “su kollarının birbirine kavuştuğu yer” ve *kavuz* “şaraptaki çör çöp, tortu” ile karşılaştırılabileceğini savunmaktadır (2007: 106).

Tremblay da kelimenin kesin bir etimolojik açılımının olmadığını söyledikten sonra şu ihtimal üzerinde durur: Hotanca **ui^ouaz*- > *guays*- “bölünmek” ve bu fiilin türemiş biçimi olan *ui^ouazdra*- > **gveila*’nın daha sonra Türkçede

**käv*^o biçimini aldığını belirtir. *k'βly* (*kewli*)'nin ise muhtemelen **ɯi*^o*baxš-* "dağıtmak, gruplara ayırmak" > Hotanca **gväss-* 'tan türeyerek **ɯi*^o*baxšōra-* > **gvāl-* biçimini aldığını söyler (Tremblay 2007: 73).

Bize göre kelimenin Dravid kökenli bir dilden Kençekçeye geçmiş olma ihtimali yüksektir (Türkçe-Dravidce ilişkileri için bk. Ercilasun 2007: 41-63). Şöyle ki: Proto-Güney Dravidce: **kāl* "kanal"; Tamil: *kāl*, *kāl-vāy*, *vāy-kkāl* "sulama kanalı"; Malayalam: *kāl-vā(y)* "ırmak ağzı, sulama kanalı"; Malayalamcadan türemiş biçimleri: *vāy-kkāl* "küçük veya dar kanal"; Kannada: *kāl*, *kālīve*, *kālīve*, *kālve*, *kāvale* "su kanalı, dere"; Tulu: *kālīve* "sulama kanalı" (<http://starling.rinet.ru>). Bu verilerden hareketle *kewli* kelimesinin *kāl-vā(y)* "ırmak ağzı, sulama kanalı", *kālīve*, *kālīve*, *kālve*, *kāvale*, "su kanalı, dere", *kālīve* "sulama kanalı" biçimlerinin birinden metatez yoluyla oluşmuş olduğu yönünde bir çıkarımda bulunabiliriz. Örneğin *kālve* > **kāvle* > **kāvli* > *kēwli* > *kewli*.

(13) *dünüşge* "sülüklü pancar denilen sebze" (DLT I-490). Clauson *dünüşge* kelimesinin de diğer Kençekçe kelimeler gibi muhtemelen İrani bir dilden alındığını ifade eder (1972: 527a).

Tremblay, birleşik bir isim olabileceği ihtimali üzerinde durarak şu iki değerlendirmeyi ortaya koyar: 1. Yeni Farsça *wuš-k-dāna* "ardıç çileği"; 2. **dāna-huska* "kuru tohum" (2007: 72). Ancak Türkçede kök morformların araştırılmasında – GA yapım ekinin kullanım sıklığı gözden geçirildiğinde *dünüşge* < *dünüş+ge* (Karasoy 2001: 216) biçiminde bir açılımın yapılması da bizce muhtemeldir.

Sonuç

Köken yapılarını incelediğimiz bu kelimelerin dışında *Divân*'da Kâşgarlı'nın Kençekçe olarak gösterdiği birkaç kelime daha vardır. Bunlar: *büşinçek* "üzüm salkımı" (I-506), *banzı* "bağ bozulduktan sonra asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları, nefername" (I-422), *lüçnüt* "imece" (I-451), *rapçat* "angarya, beyin halkın gölüklerini alıp üzerine parasız olarak yük yükletmesi gibi" (I-451), *buldunı* "içerisine yaş ya da kuru üzüm konan hoşmerim" (I-492), *sin* "sen" (III-139), *hana* "anne" (I-32), *hata* "baba" (I-32).

Bu kelimelerden *sin* "sen", *hana* "anne" ve *hata* "baba"nın Türkçe kelimelerin değişik telaffuz biçimleri olduğu aşikârdır. Diğer kelimeler hakkında Clauson, Tremblay ve Gökdağ gibi araştırmacıların görüşleri mevcuttur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu araştırmacıların kelimelere bakış açıları farklıdır. Clauson ve Tremblay onları İrani bir köke dayandırmayı tercih ederken Gökdağ, Türkçe kökenli oldukları yönünde bir arayış içerisinde.

Biz bu kelimelerin kökenlerini aydınlatacak tatmin edici bilgilere ulaşamadığımız için onları şimdilik çalışmamızın dışında bırakmayı uygun gördük.

Ortaya konulan bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki Kençekler ve Kençekçe hakkında hâlâ söylenecek çok şey vardır. Sırf Kâşgarlı'nın ifadelerinden yola çıkarak onların Türk olmadıklarını belirtmek doğru olmaz. Zira Kençekleri “Türklerden bir bölük” olarak tanımlayan da Kâşgarlı'nın bizzat kendisidir (DLT I-480). Ayrıca bu kadar az söz varlığıyla bir topluluğun etnik kökeni hakkında kesin bilgiler ortaya koymak da doğru değildir. Bize göre Kençeklerin yaşadıkları bölge onların dilini de doğrudan etkilemiştir. Soğutlarla, Hotanlılarla iç içe yaşayan Kençekler ister istemez onların dillerinden de etkilenmişlerdir. Bu etkilenme hem kelime alışverişini beraberinde getirmiş hem de Türkçelerinde kimi bozulmalara yol açarak Kâşgarlı'yı onların dili hakkında yanıltmıştır. Unutulmamalıdır ki Kâşgarlı'nın Kençeklerle beraber dilleri bozuk dediği Arguların, Halaçlar olduğu yüzyıllar sonra ispatlanabilmiştir (Doerfer 1987).

Kısaltmalar

- DLT:** Divânü Lugâti't-Türk
DS: Derleme Sözlüğü
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
KB: Kutadgu Bilig
krş.: karşılaştırınız
ÖTS: Ötüken Türkçe Sözlük
vd.: ve diğerleri.

Kaynakça

- Alinei, Mario (2003). *Interdisciplinary and linguistic evidence for Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia, with an excursus on Slavic ethnogenesis*. Conference Ancient Settlers in Europe. Kobarid. 29-30 May. (<http://www.continuitas.com/interdisciplinary.pdf>).
- Arat, R. Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig-Yusuf Has Hacib*. Metin-Çeviri-Dizin. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Atalay, Besim (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk-Kâşgarlı Mahmud*. IV c. Ankara: TDK Yay.
- Bailey, H. W. (1939). “Turks in Khotanese texts”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)* 1. 85-91.
- _____ (1950). “Irano-Indica III”. *Bulletin of thi School of Oriental (and African) Studies (BSOAS)* 13. 389-409.

- Barthold, V. V (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. (Yay. haz.) Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar Yay.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Yay.
- Clauson, S. Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: University Press.
- Çağbayır, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük-5 Cilt*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Dankoff, R., James Kelly (1982, 1984, 1985). *Mahmūd al-Kāşgarī- Compendium of the Turkic Dialects (Djwān Luğāt at-Turk)*. III part. Harvard University Printing Office.
- Demir, Nurettin, Emine Yılmaz (2003). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay
- Derleme Sözlüğü* (1963-1982). C. I-XII. Ankara: TDK Yay.
- Doerfer, Gerhard (1987). "Mahmūd al-Kāşgarī, Arğu, Chaladsch". *Ural-Altische Jahrbücher (UAJB)*. *Neue Folge*. Band 7. 105-114.
- _____ (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen-Band III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Ercilasun, A. Bican (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları". *Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)*. Ankara: Akçağ Yay. 41-63.
- Genç, Reşat (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Golden, Peter B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Ankara: Karam Yay.
- Gökdağ, Bilgehan A. (2007). "Kençekler ve Kençekçe". *Dil Araştırmaları* 1/1, Ankara. 97-108.
- Güner, Galip (2003). *Türk Dilinde Ünsüz Değişmeleri*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.
- Hamilton, James Russell (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası-Kalyanamkara ve Papamkara*. Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan. Ankara: Simurg Yay.
- İzgi, Özkan (1974). "Central Asia After the Mongol Invasion-Islam and Sedentary Life as a Consequence". *Hacettepe Bulletin of Social Sciences and Humanities*. Vol. 5/1. Ankara.
- (<http://www.history.hacettepe.edu.tr/archive/oimakale.html>)
- Kafesoğlu, İbrahim (1996). *Türk Millî Kültürü*. 14. baskı. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Kara, Mehmet (2003). "Mızıkçı Kelimesinin Kökeni Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 13. Konya. 381-388.
- Karasoy, Yakup (2001). "Türkçede Kök Morfemlerin Araştırılmasında –GA Yapım Ekinin Yeri". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2. Bışkek. 210-220.

- Öztürk, Mürsel, Derya Örs (2000). *Burhân-ı Katı-Mütercim Âsım Efendi*. Ankara: TDK Yay.
- Yar-Shater, Ehsan, William Bayne Fisher, Ilya Gershevitch (1983). "Khotanese Saka Literature". *The Cambridge History of Iran. Volume 3(2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* Cambridge University Press.
- Starostin, Sergei, Anna Dybo, Oleg Mudrak (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Part One (A-K). Part Two (L-Z). Part Three (Indices)*. Leiden-Boston: Brill.
- Steingass, F. (1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut.
- Togan, Zeki Velidi (2003). *Başkurtların Tarihi*. Ankara: Türksoy Yay.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Tremblay, Xavier (2007). "Kanjaki and Kāšyarian Sakan Contributions towards a Comparative Grammar of Iranian Languages XI". *Central Asiatic Journal (CAJ)* 51/1. 63-77.
- Usmanova, Shoira (2008). "Notes on Some Altaic Household Words". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19. 123-128.
- <http://starling.rinet.ru>

Känčäks in *Divân Lugât At-Turk* and Notes On Some Känčäkian Words

Galip Güner*

Abstract: *Divân Lugât at-Turk* is one of the most important works of the whole Turkish culture in general and of Turkish language in specific. What distinguishes this work is its presentation of a lot of information that requires meticulous research, analysis, and evaluation. A most valuable aspect of the work, for instance, is the information collected by Mahmûd al-Kâşgarî about various Turkish communities. One of these communities is the Känčäks, who are mentioned only in *Divân*. This article briefly dwells on the opinions about the origins and history of the Känčäks. It then makes evaluations about the etymology of Känčäk words such as *kendük, togrıl, yudug, kenpe, körke, çaha, çulıman, çawlı, çowlı, çeşkel, şenbuy, kewli* and *dünüşge*, which are cited by Mahmûd al-Kâşgarî in his *Divân*.

Key Words: Middle Turkic, *Divân Lugât at-Turk*, Känčäks, Känčäkian, etymology.

* Erciyes University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / KAYSERİ
gunerg@erciyes.edu.tr

Кенджеки в «Диван Лугат ат-Тюрке» и размышления по поводу некоторых слов в кенджекском языке

Галип Гюнер*

Резюме: «Диван Лугат ат-Тюрк» - имеет важное значение для тюркской культуры в целом, и турецкого языка в частности. Особенность этого произведения состоит в том что, оно содержит огромное количество различной информации, которая представляет интерес для огромного круга исследователей. Самая ценная информация в настоящем произведении, это – данные собранные Махмудом Кашгари о различных тюркских племенах. Одним их этих древнетюркских племён, которое упоминается только в «Диван Лугат ат-Тюрк» являются кенджеки. В данной статье после краткого обзора корней происхождения и истории кенджеков, анализируется этимология кенджекских слов: *кендюк, тогрыл, юдуг, кенне, кёрке, чаха, чульман, чавлы, чешкел, шенбуй, кевли и дюнюшге*, о которых упоминает Махмуд Кашгари.

Ключевые Слова: средневековый турецкий язык, «Диван Лугат ат-Тюрк», кенджеки, кенджекский язык, этимология.

* Эрджиекский университет, факультет естествознания и литературы, кафедра турецкого языка и литературы / г. Кайсери
gunerg@erciyes.edu.tr

Köktürkçenin Sıfat Fiilli Yapı Tipolojisi

Ferhat Karabulut*

Özet: Dünyada konuşulan dillerin temelde *tek bir sisteme* dayandığını, söz dizimindeki farklılıkların dönüşümler sonucunda meydana geldiğini ileri süren Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky, *Derin Yapı* ve *Yüzey Yapı* kavramları ile dillerin gizli kalan yönlerini aydınlatmaya çalışmıştır. Bu makalede, Chomsky'nin 1950'lerde geliştirdiği *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı* ve 1980'lerde geliştirdiği *Yönetim ve Bağlama Kuramı* ana hatlarıyla tanıtılacak ve sıfat fiil tipolojisi Köktürkçe bağlamında analiz edilecektir.

Bilindiği üzere, Türkiye'de, *sıfat fiil* konusu genelde bir morfolojik olgu olarak değerlendirilmekte ve şekil bilgisi başlığı altında incelenmektedir. Bu çalışmada sıfat fiil bir *yapı* olarak ele alınacak ve *şekil-söz dizimi-anlam* (morfosentaktik-semantik) boyutuyla incelenecektir. Yani sıfat fiil, sadece bir kelime olarak değil, hem kendi yönetim alanında (alt cümle) hem de üst cümlenin yönetim alanında rol üstlenen *morfolojik-söz dizimsel* bir unsur olarak ele alınacaktır. Derin yapıdan yüzey yapıya taşınan *başadın* (nitelenen ad), alt cümledeki görevi ve taşınma sonucunda geride bıraktığı boşluğun pozisyonu tespit edilecek ve ortaya çıkan sıfat fiilli yapının çeşidi belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sıfat fiilli yapı, Köktürkçe, derin yapı, yüzey yapı, dönüşüm, Türkçe, yönetim, bağlama.

Giriş

Bu çalışmada, Türk dilini pek çok dilden ayıran ve kendine has kuralları ile özgün bir oluşum gösteren *sıfat fiilli¹ yapılar* incelenecektir. Bunu yaparken de Noam Chomsky tarafından geliştirilen ve *Evrensel Dilbilgisi* (Uzun 2000) adı altında toplanan dilbilimsel kuramlar, değişik yönleri ile Köktürkçedeki sıfat fiilli yapılar üzerinde uygulanacaktır. Türk dili araştırmacıları tarafından, genellikle *şekil bilgisi* başlığı altında ele alınan ve cümledeki görevi bakımından sınıflandırılan bu önemli yapı, bu çalışmada, söz dizimindeki diğer unsurlarla kurduğu ilişkiler yönünden, *yönetim* ve *bağlama* ekseninde değerlendirilecektir. *Başadın*, derin yapıdaki görevinden hareketle, sıfat fiilli yapının çeşitleri tespit edilecek ve bir sınıflama yapılacaktır.

* Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü / MANİSA
ferhatkarabulut@yahoo.com

Bugüne kadar, Türkiye Türkçesindeki ve tarihi/çağdaş Türk lehçelerindeki fiilimsilerle ilgili pek çok çalışma yapılmış, sıfat fiillerin tanımı, yapısı ve işlevleri üzerinde önemli tespitlerde bulunulmuştur. Köktürkçedeki isim fiiller konusunda ilk ve en önemli çalışmayı Kemal Eraslan yapmıştır. Eraslan, sıfat fiilleri daha çok bir morfolojik unsur olarak ele almış ve öge olarak cümledeki görevleri üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Eraslan, sıfat fiili, fiilden isim yapan eklerle türediği için *isim fiil* olarak değerlendirmiştir. Gökdağ (1993), doktora çalışmasında, Oğuz Türkçesindeki sıfat fiilleri, kelime ve kelime grupları bakımından ele almıştır. Gökdağ da Eraslan gibi, salt morfolojik bir unsur olarak değerlendirdiği sıfat fiilleri, cümledeki işlevlerine göre incelemiş, taşıdıkları zaman ve aldıkları ekler bağlamında bir sınıflama yapmıştır. Fiilden türediği için zaman eklerini, isim özelliği taşıdığı için isim çekim eklerini alabilen sıfat fiiller, bu özellikleri ile hem Eraslan'ın hem de Gökdağ'ın çalışmalarında ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Bu çalışmanın asıl amacı, sıfat fiilleri yeniden tanımlamak ve aldıkları eklerle yüklendikleri zamanlar üzerinde yorumlar yapmak değildir. Ancak bir fikir vermesi ve açıklayıcı olması noktasında, Gencan ve Ergin'in tanımları ile Haig ve Mosel & Hovdhaugen'in konuya bakışlarını ele almakta yarar olduğu kanısındayız. Gencan'a göre, sıfat fiiller, "varlıkları niteledikleri veya belirttikleri için sıfat; nesne, tümleç olarak yan önerme kurdukları için de eylem sayılan sözcüklerdir" (1979: 380). Sıfat fiilin niteliğinin belirlenmesinde ve işlevinin tespitinde Muharrem Ergin'in ileri sürdüğü görüşler daha sonraki çalışmalara da yol göstermiştir. Ergin'e göre, sıfat fiiller, "nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir... Partisiplerin asıl isimlerden farkı, nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile, şu veya bu kalıcı vasfı ile değil, hareketi ile ifade etmesidir. Partisipler zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesnelere karşılayan fiil şekilleridir. Demek ki, partisiplerin bir tarafı isim, bir tarafı fiildir. Onun için bunlara isim-fiil adını veriyoruz. Partisip zaman ve hareket mazmununu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekilen fiil şeklidir" (1972: 570). Morfolojik düzeyde yapılan bu iki tanımlamaya karşın, Haig ve Mosel & Hovdhaugen, sıfat fiili, bir yapının önemli bir parçası olarak görürler. Onlara göre, tek başına bir morfoloji söz konusu değildir. Sıfat fiil, diğer unsurlarla birlikte sıfat fiilli bir yapı oluşturur. Böylece, sıfat fiilin içinde bulunduğu ad öbeği (kelime grubu) ve bu öbeğin alt ve üst cümledeki diğer unsurlarla kurduğu ilişki ve yerine getirdiği işlev öne çıkmış olur. Bu iki araştırmacı sırasıyla şu tespitleri yaparlar: "sıfat fiilli yapı, *başad*ı içeren bir ad öbeğidir ve bir niteleyicidir. Niteleyici unsur bir önermeyi ifade eder ve bir cümlecik olarak kabul edilebilir. Ben bu cümlesel niteleyiciyi, sıfat fiilli yapı olarak adlandırıyorum" (Haig 1998: 10). Haig'in tespitlerine temel teşkil edecek şekilde bir tanımlama yapan Mosel ve Hovdhaugen'a göre, "Sıfat fiilli yapı, *başada* iki çeşit cümlesel ilişki ile bağlanır: bir yandan sıfat

fiilli yapı *başadı* nitelerken; diğer yandan, *başad*, her ne kadar gerçekte içinde yer almasa da, sıfat fiilli yapı içinde cümlesel bir rol oynar (1992: 631).

Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerini sıfat fiiller açısından inceleyen Nesrin Bayraktar ise, artzamanlı ve eşzamanlı karşılaştırmalı bir çalışma yapmış, sıfat fiil eklerinin zaman işlevi yüklenmeleri ve isim yapma özellikleri üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Sıfat fiili yapısal (söz dizimsel) bağlamda da değerlendiren Bayraktar, karşılaştırmalı bir yöntemle çalışmış, Eraslan ve Gökdağ'a yakın önermelerde bulunmuştur. Türkçe sıfat fiilli yapılarını inceleyen bir diğer önemli araştırmacı da Goeffry Haig'dır. Haig, konuyu, Christian Lehmann tarafından geliştirilen *işlevsel-tipolojik çerçevede* ele alır ve onun gibi sıfat fiilli yapıyı üç boyutta değerlendirir: *isimleşme, nitelendirme ve boşluk oluşumu* (1998: 3). Türkçedeki *sıfat fiilli yan cümleleri* dilbilimsel metotlarla ele alan önemli bir çalışma da Erkman-Akerson ve Ozil (1998) tarafından yapılmıştır. Sıfat fiilli yapının *yan cümle* olarak kabul edildiği bu çalışmada, *İşlevsel Dilbilgisi Kuramı* verilerinden de faydalanılarak özgün bir bakış açısı geliştirilmiştir. Alman dili ve edebiyatı alanında çalışmalar yapan Erman-Akerson ve Ozil, kitabın 1. bölümünde Türkçenin sıfat fiilli üzerinde yapılan geleneksel, yapısal, işlevsel ve karşılaştırmalı çalışmalar hakkında özet niteliğinde bilgiler verirler. Böylece onlar, klasik ve kuramsal bakış arasındaki farkı da ortaya koymuş olurlar. Sıfat fiil konusundaki bir diğer çalışma ise Ulutaş'ın basılmamış doktora tezidir (2002). Tarafımızdan Wisconsin Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanan ve Kazak Türkçesinin sıfat fiilli yapılarını Chomsky kuramı ışığında inceleyen çalışmadan da (2003) burada bahsedelim.

Bu makalede, özellikle sınıflama konusunda, Chomsky'nin kuramlarından büyük ölçüde etkilenmiş olan ve Türk dilindeki *Sıfat Fiilli Yapıları* yapısal çerçevede ele alan Robert Underhill'in (1972) görüşleri de yol gösterici olacaktır. Underhill, söz konusu çalışmasında, *Sıfat Fiilli Yapıları, başadın, derin yapıdaki* yerine ve işlevine göre sınıflar ve iki ana gruba ayırır. Bu sınıflama üzerinde aşağıda ayrıntılı olarak durulacaktır. Benzer şekilde, Türkçenin sıfat fiillerini inceleyen Hovdhaugen de (1975), Underhill'in görüşlerine benzer saptamalarda bulunur. Batıda, Underhill ile başlayan Türkçe sıfat fiil çalışmaları, onun takipçileri ve karşıtları tarafından uzun yıllar devam ettirilir ve birbirini takip eden kabuller ve itirazlarla sıfat fiil konusu (bu çalışmaların çoğu çevrilmediği için Türkiye'de bilinmemektedir) etraflıca işlenir. Bu arada, Éva Csató'nun (1996), Türk lehçelerindeki sıfat fiilli yapıları tipolojik olarak inceleyen ve lehçeleri sıfat fiilli yapılara göre sınıflayan makalesini anmak gerekir. Csató, bu çalışmasında, Claus Schönig'in Türkçe tipi sıfat fiil konusunda yazdığı makaleyi (1992/93) temel almıştır. Schönig de sıfat fiilli salt bir morfoloji olarak değil, diğer öğelerle kurduğu ilişki ve bu ilişkiden doğan cümlesel

oluşumlar bağlamında değerlendirmiştir. Sıfat fiilli yapılar konusunda şu isimler de önemli çalışmalar yapmışlardır: Dede (1978), Knecht (1979), Ardalı (1981), Csató (1985), Zimmer (1987, 1996).

Çalışma konumuz Köktürkçe olduğu için, Köktürkçenin grameri üzerinde kapsamlı bir çalışma yapmış olan Talat Tekin'i ve Muharrem Ergin'i de burada zikretmeliyiz. Köktürkçedeki sıfat fiilli yapıların tespitinde Talat Tekin'in çalışması (2000), cümlelerin Türkiye Türkçesi'ne aktarılmasında Muharrem Ergin'in çalışması (1988) esas alınmıştır.

Evrensel Gramer ve Teorik Yaklaşımlar

Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky, 1957'de dilin yapısı üzerinde durmuş, *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi* (*generative-transformational grammar*) adıyla geliştirdiği teori ile Saussure'den sonra dil incelemelerinde bir devrim yapmıştır (bk. Radford 1986, 1992). Daha sonra bu anlayışı biraz değiştirerek geliştirmiş, cümle incelemelerine yeni bir boyut kazandırmıştır (1965). Chomsky, 1981'de *Pizza dersleri* adıyla verdiği bir dizi dersler sonucunda geliştirdiği *Yönetim ve Bağlama Kuramı* (*Government and Binding Theory*)¹ ile dilbiliminde yeni bir devrim daha yapmıştır. O, bu son kuramı, sonradan *Minimalist Program* (1995) adıyla yenilemiş, kavram ve bakış açısında yeni açılımlar da yapmıştır. Elbette biz burada Chomsky ve onun kuramlarını enine boyuna tartışmayacağız, ancak Köktürkçe *sıfat fiilli yapıların* daha iyi anlaşılabilmesi ve açıklanabilmesi için bazı kavram ve kuralların ana hatları ile sözkonusu edilmesi gerekmektedir.

Chomsky'nin *evrensel gramer* anlayışına göre, yeryüzünde konuşulan bütün dillerin belli bir sistemi vardır. Gerçekte ise bütün diller, tek bir sisteme dayanmaktadır.² Sistemden kasıt en basit hali ile *yapıdır ve yapı* ile de söz dizimi kastedilmektedir. Bu, şu demektir. Bugün, farklı ailelere mensup diller, yüzeyde birbirlerinden çok uzak olsalar da temelde aynı yapılara sahiptirler. Birtakım sosyo-psikolojik ve ekonomik etkenler nedeniyle topluluklar, benzer dilleri, sadece sözlüksel olarak değil, yapısal olarak da farklı hale getirmiş, karşılıklı anlaşılabilirlik oranını düşürmüşlerdir. Bu farklılaşmayı Chomsky, 1957'de yazdığı kitaptan itibaren, dillerin iç yapılarında (söz dizimi ve kelime gruplarında) meydana gelen birtakım dönüşümler ile açıklamıştır. Bu dönüşümlerin ne olduğu ve nasıl gerçekleştiği üzerinde daha sonra duracağız.

Dillerdeki farklılıkların ve benzerliklerin ortaya konması bazı soruları da gündeme getirmiştir. Kafaları meşgul eden bu sorulardan bazıları şunlar olmuştur: Bugün yeryüzünde neden bu kadar çok dil vardır ve neden bu dillerin doğal konuşurları birbirini anlamamaktadır? Neden diller birbirinden farklı söz dizimlerine sahiptir? Bu farklılıklar, dilin doğuşunda mı yoksa daha sonra mı ortaya çıkmıştır? Eğer dünyada sınırlı sayıda dil ailesi (8 kadar büyük, yaklaşık 150 kadar küçük aile) mevcut ise, neden bugün üç-beş bin civarında

dil konuşulmaktadır? Herhangi bir dilin bütün kelimelerini bilmek, o dili anlamak veya konuşmak için yeterli midir? Chomsky, bütün bu soruları, cümle yapıdaki *temsil seviyeleri* (Levels of Representation) ve *ilkeler ve parametreler* (principles and parameters) ile açıklar (Chomsky 1986: Chapter 3). Yani yeryüzündeki bütün diller soyut olarak algılanan bir *Derin Yapı*'ya ve konuşma sırasında gerçekleşen bir de *Yüzey Yapı*'ya sahiptir. Bu iki seviye arasında ise bir taşınım-dönüşüm (ad öbeği taşınımı) söz konusudur. Yani, *yüzey yapı*, *derin yapı*daki bir unsurun taşınması sonucu oluşur. Chomsky, bunu daha sonra *alfa taşınımı* (move α) olarak adlandıracaktır. Yani alfa taşınımı kuralına göre, bir yüzey yapıyı elde etmek için sadece *ad öbeği* değil herhangi bir öge de taşınabilir/taşınmalıdır (Haegeman 1995: 306, 487, 492). Eğer her hangi bir dilin derin yapı ve yüzey yapı gibi birden fazla temsil seviyesi varsa, Türk dilinin de olabilir mi? Türk dilinin bazı yapılarını bu bağlamda inceleyebilir miyiz? Yaptığımız çalışmalar sonucunda Türk dilinin de taşınım ve dönüşüm sonucunda yeni yapılar türettiğini gördük. Bu yapıların başında ise sıfat fiilli yapılar ve edilgen çatılı yapılar gelmektedir.

Sıfat Fiilli Yapı Tipolojisi ve Köktürkçedeki Oluşumu

Yukarıda, *evrensel dilbilgisi*'ne göre temelde bütün dillerin tek bir yapıya sahip olduğunu vurgulamıştık. Yani hem kelime grupları (phrases) oluşturmada, hem de cümle yapılarında bütün dünya dilleri için ortak bir yapı söz konusudur. Bugün, her dilin kendine ait farklı yapılara sahip olması, Taşınım-Dönüşüm (transformation) ile açıklanabilir. Dönüşüm ne demektir? *Dönüşüm*, cümle öğelerinin zaman içerisinde hem kalıcı yer değiştirmelerini, hem de geçici yer değiştirmelerini ifade etmektedir. Yani her dil, temelde ortak bir yapıya sahipken, ihtiyaçlara göre yeni yapılar oluşturur, bu yeni oluşumlar bir dönüşüm ve taşınım sonucunda gerçekleşir. Bu da her dilin iki seviyeli bir yapıya sahip olduğu varsayımını güçlendirir.

Türk dilinde, basit yapı ve yüklemi çekimli bir cümle iken, öge taşınımı ve dönüşümü sonucunda yeni bir yapıya kavuşan sıfat fiilli cümlecikler (relative clauses) dünya dilleri arasında özgün bir nitelik taşır. Bu nedenle dilbilimciler ve Türk dili araştırmacıları, bu yapıya *türkçe tipi sıfat fiilli yapılar* (turkic type relative clauses) adını vermektedirler. Köktürkçe, *isimleştirme* (bk. Lehmann 1986: 675) (nominalization) ve *başad* (bk. Crystal 1992: 162-163, Trask 1999: 116-117) taşınımı olayını gerçekleştirdikten sonra sıfat fiilli nitelemeli yapıyı tamamlar. Bu durumda sıfat fiiller, şekil, söz dizimi ve semantik üçgeni içerisinde incelenmeli ve değerlendirilmelidir. Bu üç boyutlu bakış açısı çok önemlidir, çünkü sıfat fiiller kullanım esnasında, kelime düzeyinden cümle düzeyine çıkar, sonra da anlamsal açıdan değer kazanır. Soyut *derin yapı*dan, ad öbeği taşınımı sonucu türeyen sıfat fiilli yüzey yapı, başadın taşınmadan önceki işlevine göre adlandırılır. İngilizce, Arapça ve Farsça gibi dillerin aksine, Köktürkçedeki sıfat fiilli bir yapı, bitimli (çekimli) bir fiile sahip bir cümlecik değil, sıfat fiil yapan eklerden birini almış bitimsiz (çekimsiz) yüklemli bir alt cümleciktir.

Bilindiği gibi İngilizce, *relative pronoun* (who, which, that) olarak adlandırılan ve öznenin veya nesnenin yerine geçen kelimelerin yardımıyla ve çekimli fiilli olan bir yan cümle ile yapıyı oluşturur. Farsça sıfat fiilli yapılar ise Türkçeye de geçmiş olan “ki”li yapı ile çekimli fiilli cümleden oluşur. Örnek (1) ve (2)’de İngilizcenin *relative clause* olarak adlandırılan yapıyı nasıl oluşturduğunu görebiliriz. Örnekleri incelerken *italik* yazdığımız unsurların, yan cümlede (derin yapı) hangi unsuru karşıladıklarına dikkat etmek gerekir.

(1) I saw the man [*who* _____ was coming] “gelen adamı gördüm”
Özne

(2) I saw the book [*which* you wrote _____] “yazdığın kitabı gördüm”
Nesne

Bu iki örnekte görüldüğü üzere, *italik* yazılmış olan kelimeler, sıfat fiilli yapılarda görev alan ve nitelenen ögeyi başada bağlayan unsurlardır. Cümle (1)’de köşeli parantez içinde yer alan alt cümlelerin öznesi durumunda olan unsur, *who* ile karşılanmış ve alt cümle bitimli bir fiille (was coming), sahip olmuştur. Cümle (2)’de ise, derin yapıda köşeli parantez içinde yer alan alt cümlelerin nesnesi olan unsur (the book), *which* ile karşılanmış ve cümle sonunda olması gerekirken (yerini çizgi ile gösterdik) alt cümlelerin başında yer almıştır. Bu cümle I saw the book you wrote *which*’ten türeyerek I saw the book *which* you wrote _____ şekline dönmüştür. Ayrıca üst cümle çekimli bir fiil olarak yönetici görevini üstlenmiştir. Taşınım ve dönüşüm sonucunda meydana gelen bu yapının temel özellikleri, çalışma alanımıza girmediği için tartışılmayacaktır, ancak dönüşümden önce derin yapıda yer alan alt cümlelerin nasıl olduğunu sırasıyla cümle (3) ve (4)’te gösterebiliriz.

(3)a. I saw the man (üst cümle- matrix sentence)

nesne

b. The man was coming (alt cümle-subordinate clause)

özne

(4)a. I saw the book (üst cümle- matrix sentence)

nesne

b. You wrote the book (alt cümle- subordinate clause)

nesne

Burada görüldüğü üzere, cümle (3)’te yer alan ve *italik* yazılmış olan unsurlar ortaktır ve sıfat fiilli cümlecüğün yüzey yapıda nitelendiği unsur olan *the man*, cümle (3b)’de, yani derin yapıda, *özne* görevinde kullanılmıştır. Yine cümle (4)’te *italik* yazılmış olan ve sıfat fiilli yapı tarafından nitelenen unsurlar ortaktır

ve *başad* olarak taşınan-dönüşen unsur olan *the book*, derin yapıda alt cümlelerin *nesnesi* konumundadır. Taşınan ve dönüşen *başad*ın derin yapıdaki işlevi, oluşturulan sıfat fiilli yapıların çeşidini belirlemektedir. Türkçede Robert Underhill tarafından *özne partisipler* (Subject Participles) ve özne dışındaki ögeler anlamında kullanacağımız *Tümleç*¹¹ *Partisipler* (Object Participles) olarak adlandırılan bu çeşit bir sınıflamaya, Köktürkçeden örneklerle aşağıda değineceğiz.

İngilizcenin, Arapçanın ve Fransızcının tersine, Köktürkçede nitelenen *başad*, sıfat fiile dönüşmüş olan unsurun *sağında* yer alır. Örneğin, *adam geldi* > *gelen adam* şekline dönüşür. Yani taşınım sonucunda *Derin Yapının öznesi, nesnesi veya tümleci* görevinde bulunan unsur, derin yapıda bitimli bir yönetici fiil olan kendi yüklemine de aşar ve onun *sağına* yerleşir. İngilizce ve diğer benzer dillerde ise durum tersine doğru gerçekleşir. Yani cümle (5)'te görüldüğü gibi, *başad* olarak nitelenen unsur (sırasıyla *the man* ve *the book*) *relative pronouna* dönüşerek *sağdan sola doğru* taşınır ve aslında cümle niteliği taşıyan çekimli bir yapıyı da isme veya ad öbeğine (AÖ) (İngilizce NP = noun phrase) dönüştürür.

5 a. I saw [_{AÖ} *the man* [_T *who* [_{ÇÖ} *was coming*]]]

5 b. I saw [_{AÖ} *the book* [_T *which* [_{ÇÖ} *you wrote*]]]

Burada AÖ ile gösterilen ve köşeli parantez içerisinde yer alan *italik* yazılmış unsur, sıfat fiilli yapıyı (relative clause) oluşturur ve ad öbeği olarak üst cümlede (matrix sentence) işlev görür. T ile tamlama yığı (complementizer), ÇÖ (çekim öbeği) ile çekimli fiil olan alt cümle kastedilmiş ve İngilizcedeki *Inflectinal Pharse* (IP) yerine kullanılmıştır.

Her ne kadar ad öbeği (noun phrase) taşınımının yönü İngilizcenin aksine soldan sağa doğru olsa da, Köktürkçede de oluşum benzer şekilde gerçekleşir. Ad veya Ad Öbeği (derin yapının öznesi veya herhangi bir unsuru), sıfat fiilli yapıyı oluştururken, asıl yerini (kaynağını) terkederek sıfat fiilin *sağına* (hedef nokta) yerleşir. Bunu yaparken asıl yerinde mutlak surette bir iz (trace) ve bir *boşluk* (gap/empty position) bırakır. Bu taşınım sonucunda, taşınan unsurun izi veya bıraktığı boşluk ile taşınan unsurun bizzat kendisi (*başad*) arasında bir *zincir* oluşur. Bu zincir, *eş-dizinleme* (co-indexation) ile *boşluğu* ve *ad öbeğini* birbirine bağlar. Köktürkçeye geçmeden önce, konunun daha iyi anlaşılması için, Türkiye Türkçesinden de örnekler verebiliriz. Yukarıda İngilizceden verdiğimiz cümlelerin Türkçe karşılıkları şöyledir.

- (6) a. Ben gelen adamı gördüm
 b. Ben senin yazdığın kitabı gördüm.

Cümle (6a) ve (6b)'de verilen örnekler gerçekte ikişer cümleden oluşmaktadır. Bir üst cümle (matrix sentence) ve bir de alt cümle (subordinate clause)'den oluşan sıfat fiilli yapılar, taşınım-dönüşüm sonucunda yüzey yapıda kullanıma girmişlerdir. Buna göre cümle (6a) ve (6b)'nin sıfat fiilli yapıyı oluşturmadan önceki durumları sırasıyla şöyledir.

- (7) a. Ben *adamı* gördüm. (üst cümle- matrix sentence)
 b. *Adam* geldi. (alt cümle-subordinate clause)
 (8) a. Ben *kitabı* gördüm. (üst cümle- matrix sentence)
 b. Sen *kitabı* yazdın. (alt cümle- subordinate clause)

Görüldüğü gibi (7a) ve (7b)'deki cümlelerde ortak ögeler yer almıştır. Üst cümlelerin *nesnesi* konumunda olan *adam* kelimesi, alt cümlelerin *öznesi* konumundadır ve (6a)'daki sıfat fiilli yapıda bu öge *başad* pozisyonuna yükselerek sıfat fiil tarafından nitelenmiştir. Cümle (8a) ve (8b)'de yer alan cümlelerde ise nesnelere (*kitap*) ortaktır ve sıfat fiilli yapıda bu nesnelere (8b)'deki *başad* olmuş ve sıfat fiil tarafından nitelenmiştir. Peki bu durum nasıl gerçekleşmiştir? Yukarıda değindiğimiz ve İngilizce örneklerinde gösterdiğimiz gibi, cümle (7b)'nin öznesi ile cümle (8b)'nin nesnesi taşınarak sıfat fiile dönüşmüş olan unsurun (sırasıyla *gelen* ve *yazdığın*) sağına yerleşmiş ve bunu yaparken de derin yapıda bir *boşluk/iz* bırakmışlardır. Böyle olunca da taşınan unsur ile geride bıraktığı boşluk arasında *eş-dizinleme* (co-indexation) meydana gelmiştir. Şimdi bu durumu, özne taşınımı yaparak yüzey yapıdaki haliyle yeniden görelim.

- (9) a. Ben adamı gördüm, adam geldi
 (9) b. Ben adamı gördüm > [_{SF} ___ (iz)_i ___ gelen adamı_i]
 (9) c. Ben [_{SF} ___ (iz)_i ___ gelen adamı_i] gördüm.
 (9) d. [_C Ben [_{SF} [_C ___ (adam)_i ___ gel_{di} en] adamı] gördüm.]

Yukarıdaki örneklerde gösterilen taşınım ve dönüşüm ve ortaya çıkan sıfat fiilli yapının izahı ise şöyledir. Gerçekte en az iki ortak öğeye sahip iki cümlelerin ortak öğelerinden birinin nitelenmesi ile oluşan sıfat fiilli yapılar, derin yapıdan yüzey yapıya doğru yönelen bir taşınımın ve dönüşümün sonucudur. Taşınım ve dönüşüm sürecinde öncelikle ortak unsurlar kavramsal olarak beyinde tespit edilmekte ve aynı iki öğeden biri silinmektedir. Çekimli bir fiil iken çekimsiz (veya yarı çekimli) bir fiile dönüşen derin yapının yüklemi,

gerekli olan sıfat fiil ekini aldıktan sonra sağına yerleşen *başad* bir sıfat gibi nitelemekte veya tanımlamaktadır. Bu süreçte, ad taşınımından sonra → meydana gelen ikinci önemli taşınım da derin yapıda çekimli bir basit cümle iken, sıfat fiile dönüşen alt cümledir (embedded sentence). (9b)'de _{SF} ile sembolize edilen ve köşeli parantez içerisinde gösterilen unsur, üst cümlede bir öge olarak görev alan sıfat fiilli cümleciktir, *iz* ile kastedilen ise *başad*ın taşınım sonucunda geride bıraktığı boşluktur. Yön gösteren ok (→) işareti ile taşınım olayı ve taşınımın yönü sembolize edilmektedir. Okun başlangıç noktası taşınımın kaynağı ve *başad*ın asıl yeridir, okun ucunun gösterdiği unsur başad'dır ve bulunduğu yer *hedef noktadır* (target position). *İz* ve *başad*ın (adam) yanında yer alan küçük *i*'ler ise *işaret* kelimesinin baş harfidir (aynı zamanda İngilizce *index*'in baş harfi) ve bizim eş-dizinleme olarak tanımladığımız bağa işaret eder. Tek bir söz diziminde her iki unsurun *i* ile gösterilmiş olması, boşluğun (gap) ve *başad*ın aynı varlık olmasından dolayıdır. Yani sıfat fiilli yapıda *başad* olan isim *adam*, hem derin yapıda *özne* olarak yer almış, hem de yüzey yapıda sıfat fiilli yapının bir parçası olarak üst cümlelerin bir unsuru gibi görev yapmıştır. Bu da bize sıfat fiilli yapıların iki seviyeli bir düzlemde oluştuğunu göstermektedir. Cümle (9)'da gösterilen ve derin yapının *öznesinin* taşınımı sonucunda oluşan sıfat fiilli yapının bir benzeri de, derin yapının *nesnesinin* taşınımı sonucunda gerçekleşir. Bunu da cümle (10) ile gösterebiliriz.

- (10) a. Ben *kitabı*_i gördüm, [_C sen *kitabı*_i yazdın _{_____}].
- b. Ben [_{SF} sen-in _{_____} (iz)_i _{_____} yazdığın *kitabı*_i] gördüm

Görüldüğü gibi örnek (10a)'da köşeli parantez içerisinde yer alan cümle, alt cümledir ve italik ile yazılmış olan unsur da (*kitap*) yaz- fiilinin nesnesi konumundadır. Örnek b'de gösterildiği gibi alt cümlelerin nesnesi olan *kitap* arkasında bir *iz* bırakarak yaz- fiilinin sağına yerleşmiştir. Bu arada yaz- fiilli, sen öznesinin tamlama eki olan *-nın* ilgi ekini almasından dolayı, Tümleç Sıfat Fiilli yapan *-dık* ekini ve *-ı* iyelik ekini yüzey yapıya taşımıştır. Başka bir deyişle tümleç sıfat fiilli yapıda *-dık* sıfat fiil eki ve onu takip eden *-ı* iyelik eki yer almaktadır. Bu durum elbette sıfat fiilin nitelediği *başad*ın, açıkça ifade edildiği durumlar için geçerlidir. Aksi halde eğer *başad* hedef noktadan da (sıfat fiilin sağından) silinirse ortaya çıkan yapı Başsız Sıfat Fiilli Yapı (Headless Relative Clause Constructions) veya Serbest Sıfat Fiilli Yapı (Free Relative Clause Constructions) olur (bk. Haig 1998) Türkçede, başsız kullanılan sıfat fiil için adlaşmış sıfat fiil kavramı kullanılmaktadır. Böyle kabul edilmesinin nedeni, *başad* yüzey yapıdan silinirken, onun bütün işlevlerini sıfat fiilin yüklenbilmesi ve bu sıfat fiilin isim gibi çekimlenebilmesidir. Sıfat

Fiilli Yapıların tipolojilerini ve Türk dilindeki oluşumlarını genel bir şekilde verdikten sonra, şimdi Köktürkçedeki yapılanışı üzerinde durabiliriz.

Taşınım ve dönüşüm, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Köktürkçe için de geçerlidir ve Türkçe Tipi sıfat fiili yapı'nın özgün örneklerini o dönemden bugüne takip edebiliriz. Köktürkçede de başad, kendi yüklemine yönetim bölgesinden çıkarak alt cümlenin (AC) dışına yerleşir ve şahıs, iyelik, hal ve çokluk eklerini alarak üst fiilin (matriks fiil) yönetimi altına girer.

(11)_{[SF [AC (iz) bödke körü-gme] begler]} 'Bu zamanda (tahta) itaat eden beyler' (KT, G-11)
özne

Yukarıda görüldüğü üzere, örnek (11)'de de, derin yapıda alt cümlenin öznesi olan unsur *begler*, taşınım sonucunda körügme sıfat fiilinin sağına yerleşerek başad olmuştur. Köşeli parantez ile gösterdiğimiz ve AC ile işaretlediğimiz kısım alt cümledir ve içindeki (iz) ile sembolize ettiğimiz pozisyon da *begler* kelimesinin geride bıraktığı boşluktur. Boşluğun ve taşınan unsur olan başadın aynı varlık olduğunu göstermek için de *i* eş-dizinleme işaretini kullandık. Bu durumda boşluk ve onun öncülü (antecedent) bir zincir ile birbirine bağlanmaktadır. Örnek (11)'de, *ok* işareti ile bu zinciri ve okun yönü ile de taşınımın sağa (cümlenin sonuna) doğru olduğunu gösterdiğimizizi bir kez daha vurgulayalım

Sıfat fiilli yapı olarak Köktürkçede kullanılan bu cümlecığı çekimli bir fiil ile yeniden kurarsak ortaya şöyle bir önerme çıkacaktır.

(12) _[AC] *begler bödke körüdi.* 'beyler bu zamanda (tahta) itaat etti'

Görüldüğü gibi *begler* kelimesi çekimli yükleme sahip olan cümlenin öznesi durumundadır ve örnek (11)'deki sıfat fiil olan *kör-ü-gme* fiili, *-gme* ekini almadan çekimli halde (*körüdi*) kullanılmıştır.

Bu arada, Köktürkçede sıfat fiil yapımında kullanılan eklere bir göz atalım. Bunlar sırasıyla *-(X)gmA*, *-r/ -Ar/ -Ur/ -Ir* (geniş zaman olumlu), *-mAz* (geniş zaman olumsuz), *-DIK*, *-mIS*, *-DAÇI*, *-erkli ve -gUÇI'*dir. Dönüşüm ve isimleşme sonucunda meydana geldiği için sıfat fiil, tam çekimli fiil gibi kabul edilmez. Bu nedenle sıfat fiil, asıl fiilin aldığı ekleri değil, ismin aldığı ekleri alarak kullanılır. Az da olsa zaman özelliği taşıdıkları için *yarı çekimli fiil* olarak adlandırılabilirler. Yine de fiilden çok isme yakın olup *başadsız* kullanıldığı zaman isim gibi çekimlenebilirler. Fiil olma özelliğini kaybettiği için isme yakındır, zaman özelliği taşıdığı için ise fiile yakındır, bu nedenle Türk dili araştırmacıları, sıfat fiilleri fiil ile isim arasında bir yere koyarlar ve geçici hareket adı olarak nitelerler.

Zaman, kişi ve kip açısından *-DİK* ve *-r /-Ar/-Ur/-Ir* gibi bazı ekler daha genel bir kullanıma sahiptir. Örneğin *Kör-ür* [köz] ve *bar-duq* [yir] yüklemle-
rinde olduğu gibi, anlam, kullanım yerine göre değişebilir: ‘gö-
rür/gören/görmüş [göz]’ ve ‘gideceğin/gittiğin/gitmiş olduğun [yer]’ gibi. Eğer
sıfat fiilleşen/isimleşen unsur, iyelik-kişi ekini almazsa, *başad* (hal eki olma-
dan), sıfat fiilli yapının öznesi ile eş-dizinleme ilişkisi içerisinde bulunur. Ör-
neğin:

a. [_(iz)_ *bilig bilmez*] *kişi*, ‘bilgi bilmez kişi’.

b. [*Kişi bilig bilmez*] ‘kişi bilgi bilmez.’ (bu önermeyi yeniden oluşturduk)

Örnek (a)’da, *bil-mez* sıfat fiilinin sağında yer alan *başad* (kişi), örnek
(b)’deki gibi bir yapıda iken özne pozisyonundadır. Yani (b)’de *bilmez* çe-
kimli fiilinin öznesi olan *kişi*, taşınım ve dönüşüm sonucu (a)’da *bilmez* sıfat
fiilinin öznesi olmaktan çıkmış ve üst cümlenin fiilinin yönetimi altına girerek
onun nesnesi veya öznesi olmuştur. Böylece, eş-dizinleme ile boşluk ve kişi
arasında bir bağ oluşmuştur.

Yukarıda, Robert Underhill’den bahsetmiş ve Türkçe tipi sıfat fiilli yapıların
incelenmesinde her ne kadar taşınım ve dönüşümden bahsetmese de özgün
bir terminoloji geliştirdiğini, özne sıfat fiilli yapı ve nesne sıfat fiilli yapı olmak
üzere, sıfat fiilli yapıları iki gruba ayırdığını belirtmiştik. Onun sıfat fiilli yapıları
sınıflamadaki görüşlerini benimseyen fakat adlandırmada ve sınıflamada
farklı kriterler geliştiren Hankhamer ve Knecht de önemli çalışmalar yapmış-
lardır (1973). Türk dilindeki sıfat fiilli yapıları en detaylı tartışan Türkolog ise
Goeffry Haig olmuştur (1998). O da ilk iki Türkolog gibi sıfat fiilli yapıları
sınıflama yolunu seçerek temelde benzer noktalardan bahsetmiştir. Buna
göre Köktürkçedeki sıfat fiilli yapılar da iki şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Özne Sıfat Fiilli Yapı ve Tümleç Sıfat Fiilli Yapı

Yukarıda belirttiğimiz gibi, genel olarak, Köktürkçe sıfat fiilli yapıları da a)
Özne sıfat fiilli yapılar, b) tümleç sıfat fiilli yapılar olmak üzere öncelikle ikiye
ayırabiliriz. Underhill, Türkiye Türkçesi (dolayısıyla Türk dili) için yaptığı
çalışmada şu şekilde bir tanımlamaya ve sınıflamaya gitmişti: “Başad, derin
yapının öznesi olduğu zaman, *-En* tipi sıfat fiilli yapı oluşur; başadın derin
yapıda özne olmadığı durumlarda ise *-DİK* tipi sıfat fiilli yapı ortaya çıkar.”
Underhill’in *-En* ile kastettiği yapı özne sıfat fiiller ve *-DİK* ile kastettiği yapı
da nesne (tümleç) sıfat fiillerdir (1972, bk. Hanghamel 1976).

Köktürkçede de, *-gmA* ve *-Ar/-Ur/-Ir* ekleri ile oluşturulan yapıları, özne sıfat
fiilli yapı olarak kabul ederken, *-DİK* eki ile oluşturulan yapıyı ise tümleç sıfat
fiilli yapı olarak kabul edebiliriz. Sıfat fiil yapan *-mIS* ekini almış olan yapılar
iki durumda da kullanılmaktadır. Yani *-mIS*, kullanım yerine ve kullanım
amacına göre, hem özne sıfat fiilli yapılarda hem de tümleç sıfat fiilli yapılar-

da kullanılmaktadır (bk. Gabain 1988: 51-58). Bir bakıma bu eki, nötrleşmiş çift işlevli sıfat fiil eki olarak adlandırabiliriz.³

(13). Eçümüz apamız tut-muş yir sub idisiz bolmazun tiyin.....(KT, D-19)

Burada geçmiş zaman sıfat fiil eki olan *-muş*, Türkiye Türkçesindeki *-DİK* ekinin işlevini üstlenmiştir. Eğer bu cümle Türkiye Türkçesinde söylenmiş olsaydı önerme şöyle olurdu:

(13)a. Babamız-ın ve amcamız-ın tut-tuğ-u yer su sahipsiz olmasın diye.....

Bu Sıfat fiilin işlevini tartışmadan önce, Köktürkçede *-gmA* ve *-DİK* ekleri yardımıyla nitelenen başadları, derin yapının öznesi ve nesnesi olmaları yönünden tartışıp bir ayırma gitmemiz gerekmektedir.

Köktürkçedeki sıfat fiilli alt cümlede-*DİK*'lı yapının öznesi, ilgi hal ekini almadan kullanılırken, (*Türk Bodun-Ø ille-dük ilin*) Türkiye Türkçesinde sıfat fiilli yapının öznesi ilgi hal ekini alarak kullanılır. İkinci olarak, Köktürkçede sıfat fiil, iyelik ekini almazken (Eraslan 1980: 83), Türkiye Türkçesinde özne ilgi ekini aldığı için sıfat fiili yönetir ve ona iyelik ekini alma görevini verir. Böylece Tümleç Partisipli Yapılarda, özne, ilgi ekini alarak iyelik eki almış olan sıfat fiil ile yöneten-yönetilen ilişkisine girer. Bu durumu daha açık bir şekilde aşağıdaki cümlelerde görebiliriz. Cümle (14)'de Türkiye Türkçesinden bir tümleç sıfat fiilli yapı örneği verilmiştir.

(14) [_{SF} ___ (iz)_i ___ kedi-nin ye-dik-i] fare_i < fare kediyi yedi

özne

Burada görüldüğü gibi başad olan fare sıfat fiilli yapının yönetim alanı dışına çıkarak sıfat fiilin sağına yerleşir ve geride bıraktığı boşluk ile eş-dizinleme yaparak bağlanır. Derin yapının öznesi olan kedi kelimesi *-nin* ilgi hal ekini alırken, sıfat fiile dönüşen *ye-* fiili *-dik* sıfat ekini ve *-i* iyelik ekini almıştır. Köktürkçede ise oluşum böyle değildir. Cümle (15)'te tümleç sıfat fiilli yapıdaki bu farklı oluşumu görebiliriz.

(15) [_{AÖ} [_{SF} (Türük bodun (kentü-Ø) ___ (iz)_i ille-dük-Ø] il-in_i] ıçgınu ıdmiş.
 [_{AÖ} [_{SF} (Türük bodun) (kentü-Ø) ___ (iz)_i qaganla-duq-Ø] kagan-m_i]⁴ yitirü itmiş.
 (K, D-6)

Nesne

Görüldüğü gibi derin yapının nesnesi olan il ve kagan kelimeleri başad olarak sıfat fiilin sağına taşınmıştır. Ancak bugün kullandığımızın aksine, sıfat fiilli yapının öznesi, ilgi hal ekini, sıfat fiilin kendisi de iyelik ekini almamıştır.

Tümleş sıfat fiilli yapının aksine, bu bitig biti-gme atisi Yollug Tigin (K, G-13) cümlesinde görüldüğü gibi *-gmA* ile kurulan özne sıfat fiilli yapılarda derin yapıdaki alt cümlenin öznesi, başad olarak taşındığı için, sıfat fiilin oluşumunda ilgi hal ekini alan bir unsur bulunmaz, ilgi hal ekini almış olan bir yönetici olmadığı için de sıfat fiilin kendisi iyelik ekini almadan kullanılır. Bu durum *-An* yapıları Türkiye Türkçesi için de benzer şekilde gerçekleşir.

Cümle (15)'in derin yapısı, taşınım-dönüşümden önce, cümle (16)'daki gibi olmalıdır. Aşağıdaki örneği biz, basit yapı ve çekimli yüklemi olan bir cümle olarak yeniden oluşturduk.

(16). TÜRÜK bodun ilin(-i) illedi, (TÜRÜK bodun) qağanın(-ı) qağanladı.

“Türk halkı kendi öz devletini kurdu, Türk halkı kendi öz kağanını taçlandırdı”

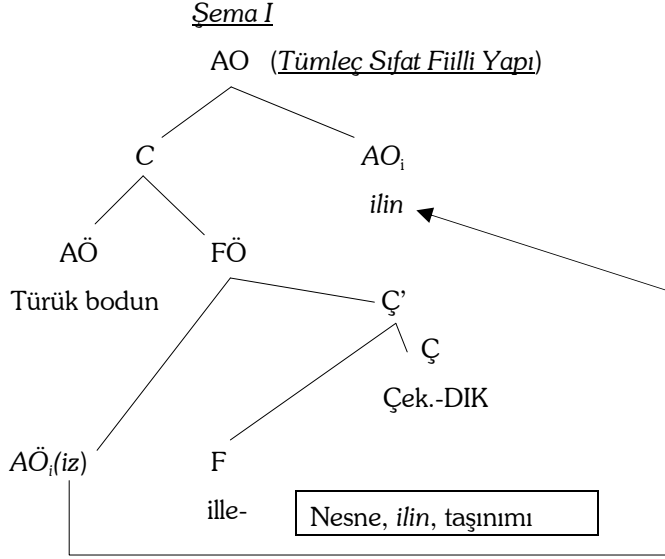
Derin yapıda nesne olarak görev alan isim, taşınarak yüzey yapıda başad pozisyonuna yükselir demiştik. Burada, nesne olan ad öbekleri il ve kagan yan cümlenin sonuna doğru kaymıştır. Böylece basit yapı ve yüklemi çekimli olan bu cümleler, aşağıdaki gibi bir yüzey yapıda kullanıma sunulmuştur.

(17) [YY [DY TÜRÜK bodun ___ (nesne) ___ ille-dik] il-in]. (*il* derin yapıda nesne)

(18) [YY [DY TÜRÜK bodun ___ (nesne) ___ qağanla-dık] qağan-ın]. (*qağan* derin yapıda nesne)

Yukarıda köşeli parantez sistemi ile verdiğimiz sıfat fiilli yapıların daha iyi anlaşılabilmesi için Chomsky'nin de sık sık başvurduğu bir yöntem olan ağaç modeline başvurmakta fayda vardır. Bu yöntemle hem taşınım ve dönüşüm stratejilerini daha net görebiliriz, hem de yönetim bağlama ilişkisini daha açık tespit edebiliriz. Cümle (19)'da verilmiş olan sıfat fiilli yapının, ağaç modelinde nasıl gözüktüğüne bir bakalım.

(19) a. [_{AO} [_C T_{ür}ük bodun __ (iz)_i __ ille-dik] ilin_i] ıçğını idmiş (K, D-6)

(19) b. T_{ür}ük budun illedik ilin_i < (önerme: [_C T_{ür}ük budunu ilin_i illedi])

Görüldüğü gibi, sıfat fiil eki *-dik*, zaman (geçmiş) ifade etmesi nedeniyle çekimin (Ç) altında yer almaktadır. Bu durumda, sıfat fiilli yapı (alt cümle) bir özneye sahiptir (*Türk Bodun* veya *kentü*) ve boşluk (*iz*) de, fiil öbeğinin (FÖ) altında yer almaktadır. Yani, tümleç sıfat fiilli yapılar alt cümlede öznesi olan yapılardır. Bu nedenle buarada özne, *Türk bodun* olarak açıkça ifade edilmiştir.

Aşağıdaki örnek de ilgi hal eki ve iyelik ekini alma konusunda benzer bir yapı ortaya koyar.

(20) Bar-duq-ø yir-de edgüg ol erinç.

İlgi hal ekinin ve iyelik ekinin eksikliğinden dolayı, bu ve benzeri örneklerdeki alt cümlenin öznesini tespit etmek güç olur. Türkiye Türkçesinde aynı yapı bir önerme olarak sunulmuş olsaydı “var-dığ-ın yer” şeklinde olurdu. Burada görüldüğü gibi fiil *-dik* ekini aldıktan sonra iyelik ve şahıs ifade eden *-ın* ekini de almıştır. Köktürkçede özneyi *sen* olarak tespit etmek için metin tami-ri yapmak veya bir çıkarımda bulunmak gerekmektedir. Örneğin; ?(*senin*) *vardığın yerde kazancın şuydu*. Önermesi, örnek (20) için doğru bir önerme mi olur üzerinde düşünmek gerekir.

Bir diğer sıfat fiilli yapı olan özne sıfat fiilli yapıya örnek, aşağıda cümle (21)'de verilmiştir.

(21) Qańım qaǵanıǵ öǵım qatunug kötür-ü-gme Teńri. (BK, D- 20-21)

“Babam Kaǵanı annem hatunu yükselten Tanrı”

Bu yüzey yapının derin yapıdaki soyut oluşumu cümle (22)'de olduğu gibi önerilebilir.

(22)Teńri, qańım kaǵanıǵ öǵım qatunug kötürdi. (Derin Yapı)

“Tanrı, babam kaǵanı annem hatunu yükseltti.”

Cümle (21)'i incelemiden önce, cümle (22)'ye bakılırsa derin yapının öznesinin (dış unsur =external argument) *Teńri* olduğu görülür. Cümle (21)'de nitelenen unsur olan *Teńri*, taşınım-dönüşüm sonucunda asli yerinde bir *iz* bırakarak sıfat fiilin sağına yerleşmiştir. Derin yapının çekimli fiili (*kötür-di*) özne sıfat fiilli yapının eki olan *-gmA'*yı alarak dönüşmüş ve *başadı* nitelemeye başlamıştır. *-DIK* sıfat fiil eki alan bir yapının aksine, *-gmA* sıfat fiilli bir yapıda zaman kavramı belirsizleşmektedir. Underhill'in bakış açısından olay tahlil edilirse, özne taşındığı ve *başada* dönüştüğü için burada *-gmA'*lı yapı tercih edilmiştir denebilir. Köktürkçede dikkati çeken noktalardan biri de *-gmA'*lı yapıların tamamı “işaretsizdir” (unmarked), yani çekim eki almaz, iyelik ilişkisi ile başka bir isme bağlanmazlar. Eğer *-gmA* ile oluşturulmuş bir sıfat fiilli yapının içi incelenirse derin yapının öznesinin yerinin boş olduğu ve bu boşluğun bir zincirle *başada* bağlandığı görülür.

[A_Ö [C __ (boş)_i __ kötürü-gme] *Teńri*_i].

Köşeli parantezin içinde özne, zaman ve görünüş yoktur, ancak özne olan *Teńri*, sıfat fiilin sağında ve derin yapının dışında ortaya çıkmıştır. Eğer *-gmA'*lı sıfat fiillerde bir zaman sözkonusu ise bu zaman, gelecek zaman olmayan başka bir zamandır diyebiliriz. Ancak, sıfat fiilli yapılarda cümlenin asıl zamanını, zaman zarflarının ve/veya üst fiilin zamanının belirlediğini de burada vurgulamakta fayda vardır (bk. Alyılmaz 1994: 85-96).

Özne taşınımı

(23) [C_{[SF} ____ (iz)_i ____ qańım qaǵanıǵ öǵım qatunug kötür-(ü)gme] *Teńri*_i]

Başad, taşınarak kendi yönetim alanını terk ettiği ve üst cümlenin bir ögesi haline geldiği için, yüzey yapıda üst cümlenin fiilinin emri ile gerekli isim çekim eklerini alabilir. Bu eklerden biri de çokluk ekidir.

(24) ____ *bödke kör-ü-gme beg-ler*. [?keldiler] (KT, G-11) “Bu zamanda (tahta) itaat eden beyler” [?geldiler]

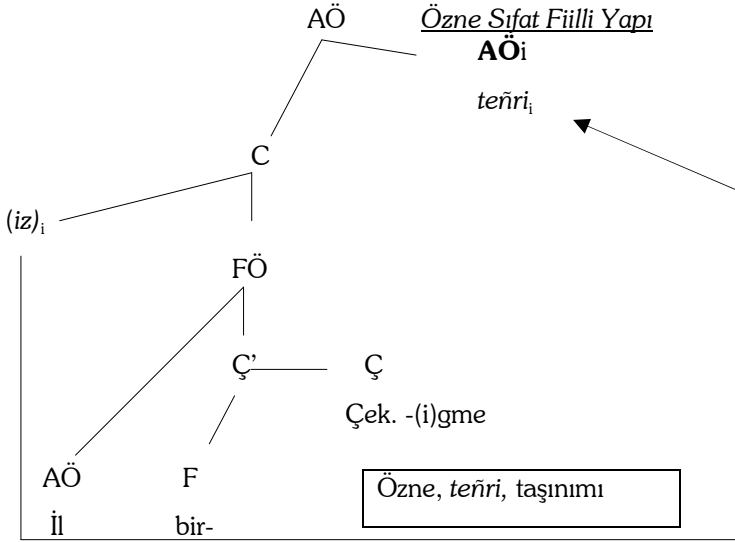
Özne sıfat fiilli yapıların meydana gelişini daha açık görebilmek için ağaç modelini burada da uygulayabiliriz ve bağlama metodunun işleyişini daha net görebiliriz. Şimdi de ağaç modelini cümle (26) için çizelim. Bu cümle derin yapıda, öznesi ve diğer unsurları yerinde olan bir yapıdadır ve aşağıdaki gibi önerilebilir.

(25) [_CTeñri il birdi.]

Şimdi ağaç modeliyle, bu derin yapıdan taşınım ve dönüşüm sonucunda yüzey yapının nasıl türediğini görelim.

(26) [_{AÖ} [_C ____ İl bir-igme] Teñri.]

Sema II

Yukarıda görüldüğü gibi derin yapının öznesi olan *teñri*, kendi yöneticisi olan *bir-* fiilini geride bırakarak yükselmiş ve başad olarak üst cümlede ad öbeğine dönüşen sıfat fiilli yapı ile kullanıma girmiştir. Başad olarak geride bir *iz* bırakan *teñri*, sıfat fiilli yapının dışına çıkarak bir zincir ile alt cümlede bulunan boşluğa bağlanmış ve eş-dizlenme ile aynı varlık olduğunun işaretini vermiştir. Bu nedenle *boşluğun yönetim alanı*, taşınımdan önce çekimli bir fiile sahip olan derin yapıdaki cümledir.

Özne sıfat fiilli yapı kuran bir diğer Köktürkçe sıfat fiil eki de *-DAÇI'*dir. İncelemelerimiz sonucu, bu ekin, tümleş sıfat fiilli yapı kurmadığını gördük. Her ne kadar bir gelecek zaman eki olarak fiilleri çekime soksa da, sıfat fiil sözkonusu olunca, asıl zaman bu eke değil, cümlede bulunan zarflara ve üst

cümlelerin sahip olduğu zamana bağlı olarak değişmektedir. Bu bağlamda gelecek zaman sıfat fiili, iki farklı zaman aralığını karşılamak üzere kullanılabilir. Birisi, geçmişte sözkonusu olan ve üst cümlelerin zamanına bağlı olarak geleceği ifade eden zaman; ikincisi, konuşmanın geçtiği zamana göre gelecekte gerçekleşecek hareketi ifade eden zamandır. Bu bir ölçüde görünüş (aspect) ile ilgilidir ve başka bir çalışmanın konusuna girer. Bu bağlamda aşağıdaki örneklerle yetinebiliriz.

(27) [_{SF} Öl-teçi bodunug] tırgürü igit-ti-m (ÖSF).(KT, D-29) (?DerinYapı:
Bodun öl-teçi boltı)

“öl-ecek olan kavmi hayata yükselt-ti-m”

Görüldüğü gibi asli görevi gelecek zaman yapmak olan *-teçi* eki, üst cümlelerin görülen geçmiş zaman ekine bağlı olarak gelecekte olacak bir olayı değil, geçmişte olma ihtimali bulunan bir olayı ifade etmektedir.

(28) Öküş öl-teçi (?*başad*) anta tirilti. (BK, D-31)

“Ölecek olanın (ölmek üzere olan) pek çoğu (pek çok insan) orada hayat buldu.”

Burada da birleşik cümlelerin asıl zamanı, görülen geçmiş zamandır ve sıfat fiilli yapının zamanı asıl zamana bir görünüş kazandırmıştır.

Başka bir örnekte ise *-DAÇI* asıl işlevi olan gelecek zaman yapma işlevini üstlenir ve üst cümlelerin zamanı da bu yönde şekillenir. Konuşucu, gelecek zamanda olacak veya gerçekleşecek bir olay hakkında tahmin yürütebilir. Konuşucu sahip olduğu ön bilgi, düşünce veya kanısına göre bir tahminde bulunabilir. Aşağıdaki örnekte böyle bir durum sözkonusudur.

(29) Eki üç biñ sümiz kel-teçimiz bar mu ne. (ÖSF) (TO, G-7)

“iki üç bin askerimiz geleceğimiz var mı acaba?”

Burada konuşucu ne kadar askerin geleceğini bilmemekte, fakat kendi bilgisi ve tahmini doğrultusunda sonraki bir zamanda bir miktar askerin ya da insanın geleceğini ifade etmektedir. Olay henüz gerçekleşmemiştir. Bu yapıyı *başad*ın durumunu sözkonusu ettiğimiz aşağıdaki bölümde (başsız yapılarda) yeniden ele alacağız.

Başsız Sıfat Fiilli Yapılar

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere sıfat fiilli yapının (cümlecik) meydana gelmesi için özne sıfat fiilli yapılarda en az iki unsura (ör: *öl-teçi*₍₁₎ *bodun*₍₂₎ = ölecek halk), tümleş sıfat fiilli yapılarda ise en az üç unsura (*Türük budun*₍₁₎ *illedük*₍₂₎ *ilin*₍₃₎) = Türk halkının illediği ilini) ihtiyaç vardır. Sıfat fiil yapımında *adlaşma* (nominization) sözkonusu olduğu için ve adlaşan sıfat fiil, bir adın

sahip olduğu özellik ve işlevlere sahip olabildiği için, bazı durumlarda (başadın önemli olmadığı veya geneli ifade ettiği durumlarda) başad sıfat fiilin sağından silinir ve yerini bir *iz* bırakarak boşalır. Bu, bir bakıma sıfat fiilin adlaşması olayıdır ve bu şekilde oluşmuş sıfat fiile *adlaşmış sıfat* kavramından hareketle *adlaşmış sıfat fiil* denilmektedir. Biz burada *başsız sıfat fiilli yapı* terimini kullanacağız. Bu yapıya *serbest sıfat fiilli yapı* adını verenler de vardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Haig'ın ve Akerson-Özil'in çalışmalarına bakılabilir. *Başlı (başadlı) ve başsız sıfat fiilli yapıları* şema ile gösterirsek aşağıdaki gibi bir durum ortaya çıkar. Şemalarda gösterilen yapının yer aldığı başlı ve başsız sıfat fiilli cümleler sırasıyla (30) ve (31)'de gösterildiği gibidir.

(30) [_{AÖ}Körür közüm] körmez teg [_{AÖ}bilir biliğim] bilmez teg boltı (K, K-10)
Sıfatfiil başad sıfatfiil başad

(31) Ida taşda [_{AÖ}kalmış] (iz) kubranıp yiti yüz boltı. (TO, B-4)
adlaşmışsıfatfiil başad

Şema III

AÖ (Başlı Ad Öbeği)

A (SF) A (*başad*)
Körür közüm
Başlı sıfat fiilli yapı

Şema IV

AÖ (Başsız Ad Öbeği)

A (SF) A (*iz*)
kalmış (boş)
Başsız sıfat fiilli yapı

Şema IV'de görüldüğü gibi başadın yeri boştur ve geride bir *iz* bırakmıştır. Yüzey yapıda bu şekilde iken gerçekte derin yapıda bu boşluk her zaman doludur ve başad sıfat fiil tarafından nitelenir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi başadın önemsiz olduğu durumlarda dil en az çaba yasasını benimsediği için başadı yüzey yapıdan siler. Bu durumda üst cümlenin fiilli tarafından başada yüklenen görevler doğrudan sıfat fiilin kendisine yöneldiği için sıfat fiil, çokluk ekini, hal ekini, kişi ekini alabilir ve kendisi doğrudan üst fiilin bir ögesi (yönetileni) olur. Bu durumda dış unsur özne (external argument) veya iç unsur tümleç (internal argument) olup olmamasına göre hal eklerinden uygun olan birini alır. Yönetim ve Bağlama Kuramı'nın Hal Süzgeci (Case Filter) kuralına göre, yönetici unsur, her bir ögeye bir hal eki yükler, böylece her ad bir hal ekine sahip olur. Cümlede yer alan "her ad (ad öbeği) hal ekini alarak kullanılmak zorundadır" (Valin 2001: 196). Eğer başsız sıfat fiil, üst (matriks) cümlenin öznesi konumuna yükselirse, matriks fiilin zamanı tarafından yalın hal eki almakla görevlendirilir. Eğer üst cümlenin iç unsuru (tümleç) olursa, matriks fiil tarafından yalın halin dışında kalan diğer hal eklerinden uygun olanı almakla görevlendirilir. *Yönetim ve Bağlama Kura-*

mı'nın hal eki kuralına göre⁵ cümlelerin dış unsuru (external argument= özne) *yüklem*in zamanı tarafından yalın hal eki almak üzere görevlendirilir. Ayrıca, dış unsur, fiilin bizzat kendisi tarafından (theta role) ile görevlendirilir. Cümlelerin özne haricindeki unsurları, fiil öbeğinin altında kaldıkları için, bizzat *fiilin kendisi* tarafından yalın hal dışında kalan diğer hal eklerinden uygun olanları görevlendirilirler (Haegman 1995: 159-164 vd.). Aynı yüklem, bu iç unsurlara yapan/eden rolü (theta role) olarak nesne veya tümleş (patient veya theme) görevlerinden birini de yükler.

Kısaca söylemek gerekirse, eğer *başad*, taşıyım ve dönüşüm sonucunda meydana gelen *yüzey yapıdan* da silinir ve bunun sonucunda meydana gelen boşluk, *başadın kaynağı* (asıl yeri) ile bir bağ kurarsa ortaya çıkan sıfat fiilli yapıya *başsız sıfat fiilli yapı* denir. Bu durumu Köktürkçeden vereceğimiz diğer önemli yapılarda da açıkça görebiliriz.

İncelememiz sonucunda vardığımız önemli bir sonucu burada zikretmekte fayda var kanısındayız. Elimizdeki veriler doğrultusunda baktığımızda, Köktürkçede, tümleş sıfat fiilli yapıların, başsız sıfat fiilli yapının oluşmasına izin vermediğini görüyoruz. *-DİK* sıfat fiil ekini almış olan tümleş sıfat fiilli yapı, her zaman *başad* ister ve *başadsız* kullanıma girmez. Aynı durum, bir *özne* sıfat fiilli yapı oluşturan geniş zaman olumlu eki *-Ir/ -Ur* ve olumsuzuz *-mAz* için de geçerlidir. Bu istisnalar dışında diğer bütün özne sıfat fiilli yapılarda başsız kullanımlar mümkün olmaktadır. Örneğin özne taşıyım yapılarında, *-GmA* sıfat fiil eki ile kullanıma giren sıfat fiil, başadsız kullanılabilir: *kurıgaru barıgma_ø_ bardıg: Batiya giden__ gittin.* (KT D 24); *içikigme_ø_ içikdi bodun boltı ölügme_ø_ ölti: Teslim olanlar__ teslim oldu; (bizim) halkımız oldu; ölenler__ öldü* (BK, D 37). Türkiye Türkçesinin sıfat fiilli yapıları hususunda Goeffry Haig'in tespitlerini Köktürkçe için de yapabiliriz. Ona göre, özne sıfat fiiller nitelemeli olarak kullanılabilirler gibi, adlaşmış baş (nominal heads) olarak da kullanılabilirler. Nitelemede mutlak surette bir *başadın* bulunması gerekir. *Başadın* olmadığı yerlerde *yüzey yapıda* nitelemeden açıkça bahsetmek biraz zor olmaktadır. Başsız sıfat fiilli yapılarda ise doğrudan bir isimle muhatap olur gibiyizdir. Haig'e göre, "başadsız bir sıfat fiilli yapıda, fiil ilkel isimlerin (prototypical nouns) taşıdığı ortak özellikleri taşımaktadır" (Haig 1998: 39). Yukarıda değindiğimiz gibi başsız sıfat fiiller ilkel bir isim gibi iyelik, kişi veya çokluk ekini alabilmektedir. Aşağıda cümle (32)'de bu duruma uygun bir örnek verilmiştir. Cümlede sıfat fiil *-mız* çokluk birinci şahıs iyelik ekini alarak *başadın* görevini üstlenmiştir.

(32) Eki üç biñ sümiz,[SF [C __(iz)i__kel-teçi-miz] __(iz)i_]bar mu ne. (TO, G-7)
"iki üç bin askerimiz geleceğimiz var mı acaba?"

Görüldüğü gibi, burada derin yapının öznesi iken taşıyım *yüzey yapıda* *başad* olan unsur tekrar silinerek yerini boş bırakmış, alması gereken çoğul birinci

şahıs iyelik ekini sıfat fiilin üzerine bırakmıştır: *kelteçi -miz _____*. Her ne kadar taşınan isim tarafından geride bırakılan iki boşluğun eş-dizinleme (i) ile birbirine bağlandığını kabul etsek de biz, yönetim ve bağlama kuramı'na göre, gerçekte bu bağlamayı yapamayız, çünkü elimizde taşınan unsurun ne olduğu ile ilgili somut deliller yoktur. Aynı zamanda sıfat fiile getirilen iyelik eki *-miz* bizim böyle bir yeniden kurgulama işlemini yapmamıza engel olmaktadır. Yani biz, cümle (33)'te yaptığımız gibi başsız olarak kullanılan cümle (32)'yi yeniden oluşturamayız. Burada matriks (*) işareti bu yapının sorunlu olduğuna işaret etmektedir.

(33) Eki üç biñ sümiz, kelteçimiz (*bodun*) bar mu ne?

Fakat, varsayım yaparak, sıfat fiilden sonra gelen unsurun bir isim olduğunu, gelme işlemini yapacak olanın [+canlı, +insan, +grup] olduğunu kabul ederek, boşluğu cümle (33)'te olduğu gibi *bodun* ad öbeği ile doldurabiliriz. Fakat yine de taşınan asıl unsurun *bodun* olduğundan emin olmayabiliriz. Burada dikkat etmemiz gereken bir diğer nokta ise, cümle yeniden yapılandırılırken (33)'te izlenen yolun Türk dili bağlamında dil bilgisel olmayabileceğidir. Yani bugünkü Türkçe dilbilgisi kuralları noktasından bakıldığında, sıfat fiil *-miz* iyelik-kişi ekini almışken, arkasından yalın hal eki almış bir *başad* gelemez. Bu yapı Köktürkçede belki de mümkündür, ancak elimizde bunu gösterecek bir kanıt şimdilik yoktur. *Başad* konumundan silinen varlık, yüzey yapıda tekrar görünür hale gelince sıfat fiile ödünç olarak verdiği görevleri geri almak zorundadır. Yani burada eğer *-miz* iyelik ekini sözde *başad* tekrar üzerine alabilirse cümle dil bilgisel olur. Bu durum cümle (34)'te bir önerme ile gösterilmiştir.

(34) Eki üç biñ sümiz, kelteçi-Ø *bodun-umuz* bar mu ne?

-GmA ile oluşturulan sıfat fiilli yapılarda, sıfat fiilleşen unsur yukarıdaki örneklerin aksine kişi ve iyelik eklerini almaz. Bu nedenle bu ekle oluşturulan sıfat fiilli yapılar başsız kullanım için çok fazla işlek olamamıştır diyebiliriz. Öyle gözüküyor ki, biz bu ekin üzerine isim çekim eklerinden birini getirsek gereksiz ve yanlış bir iş yapmış oluruz. Gerçekte, özne sıfat fiilli yapılar, sıfat fiilin yönetimi altında özne bırakmadığı için (bizzat özneyi taşıyıp sıfat fiilin yönetimi altından çıkardığı için) sıfatlaşma esnasında ve yüzey yapıda özneye sahip olmazlar. Örneğin:

(35) [_____ qañım qaganıg ögüm qatunug kötürügme] teñri.⁶

“Babam hakanı annem hatunu yükselten tanrı”

Görüldüğü gibi, ismin derin yapıdan silinmesinden sonra, geride bir iz (boşluk) kalmıştır. Derin yapıdaki boşluk yardımıyla biz, burada bir unsurun (is-

min) var olduğunu, sıfatlaşma esnasında bu unsurun taşınarak ve eş-dizilenerek, çekimin (*kötür-* fiilinin etki alanının) dışına çıktığını anlarız. Köşeli parantez içinde çizgi ile gösterdiğimiz yer, *başadın* asıl yeridir ve *başad* bu boşluğa bir zincirle bağlanır, ancak sıfat fiil *-gme* yapılı olduğu için, iyelik-kişî ekini alamaz, böyle olunca da biz derin yapının öznesini tespit etmekte zorlanırız. Bu durum başsız sıfat fiilli yapılar için de söz konusudur. Aşağıdaki örneklere bu bağlamda bakılabilir.

(36) İlgerü barı-*gma* _____ bardıg, qurıgaru barı-*gma* _____ bardıg. (BK, D-19-20)

“Doğuya giden ____, gittin! Batıya giden ____, gittin

İçi-*gme* _____ içigdi, bodun boltı, ölü-*gme* _____ ölti. (BK, D- 37)

“(bana) Teslim olan teslim oldu, millet oldu, ölen öldü”

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, sıfat fiilli yapılar başsadsız (başsız) oluşturulmuşlardır. Derin yapının yapan/edeni (agent) cümlelerin gidişinden çıkarılmaktadır. Kim geldi teslim oldu, kim öldü, tam olarak bilemeyiz, ama bağlamdan sözkonusu edilen kişi ya da kişilerin tekil veya çoğul üçüncü şahıslar olduğu çıkarımında bulunabiliriz. Benzer şekilde, bu örneklerde, yapan/edenin yerini dolduran varlığın, Bilge Kağan’a itaat eden halklar olduğu çıkarımında da bulunabiliriz. Sıfatlaşan fiiller; *barıgma*, *içigme* ve *ölügme*, zaman, kişi ve sayı ifade eden ekleri almamışlardır. Yine sayının tekil mi, çoğul mu olduğu yönünde herhangi bir ipucu da yoktur. Başadın silinmesi nedeniyle, yukarıda, tümleş sıfat fiilli yapılarda değindiğimiz gibi yüzey yapıdaki boşluk ile derin yapıdaki boşluk eş-dizinleme ile birbirine bağlanmaz.

Bir diğer sıfat fiil eki olan *-mIS*’a gelince, görürüz ki, *-gma*’nın tersine, bu ekle kurulan başsız sıfat fiiller iyelik-kişî ekini alabilmektedir. Köktürkçede *-mIS* yapım ekini almış olan sıfat fiiller, çekim ekli veya çekim eksiz kullanılabilir. Görebildiğimiz kadarıyla, *-mIS* eki, özne ve tümleş sıfat fiilli yapıların ikisinde de kullanılan işlek bir ektir.

Makalenin başında da vurguladığımız gibi, bu eki içeren sıfat fiilli yapı hem özne sıfat fiillerde hem de tümleş sıfat fiillerde karşımıza çıkabilmektedir. Bu bağlamda bu ek çift işlevli veya durağan olmayan bir yapıya sahip bir ektir denebilir. Konuşucu bu eki başadlı yapı içerisinde *-DİK* tümleş sıfat fiil eki ile dönüşümlü kullanabilir. Diğer bir deyişle, her ne kadar asıl işlevi özne sıfat fiilli yapılar oluşturmaksa da bazan tümleş sıfat fiilli yapılar da oluşturur. Bu durum şu örnekle gösterilebilir.

(37) [_{sf}Eçimiz *kazgan -mış* bodun] atı küsi yok bolmazun tiyin (BK, D- 22)
“[babamızın *kazan-dığ-ı* halkın] adı sanı yok olmasın diye.”

Burada oluşum tümleş sıfat fiilli yapıda sözkonusu olmuştur. Biz bu cümleyi yeniden kurmak istersek aşağıdaki gibi bir değişim karşımıza çıkabilecektir.

(38) [_{SF}Eçimiz kazan-dık budun.]

Bunun yanında, *-mİS eki*, başsız sıfat fiilli yapı oluşturmada da işlevlik gösterir. Bu durumda, bu eki takip eden bir iyelik-kişi eki *-ı* sözkonusu olabilmektedir. Başsız sıfat fiiller için yukarıda söylediğimiz durumlar bu ekle oluşturulan yapılar için de geçerlidir. Aşağıda, benzer yapılar, başsız sıfat fiilli yapının bu ekle nasıl kurluğunu daha açık göstermektedir.

(39) Anta qal-mış-ı _____ yir sayu qop toru ölü yoriyur ertig. (KT, G- 9)

“geri kalanı(nla) _____ her yere hep zayıflayarak, ölerek yürüyordun.”

(40) yağ-mış-ı _____ ben ertim. (TO, B- 5)

“katılan-ı _____ ben idim.”

Cümle (40)’ı yeniden kurarsak aşağıdaki gibi bir yapı karşımıza çıkar. Bu tür kullanımlarda sıfat fiil ekinden sonra bir iyelik eki kullanımı sözkonusu olduğu için derin yapıda var olan iye yüzey yapıdan silinse de gizli olarak varlığını devam ettirir. Bu yüzden cümle (40)’ın yeniden kurulmasında parantez içinde isim tamlamasının tamlayanı olan ve ilgi ekini almış olan iyeyi göstermeyi uygun gördük. Sıfat fiil ekinden sonra gelen ve silinen *başadın* yeri ise boş olarak gösterilmiştir. Buna göre yapı şöyle oluşur.

(41) (bodun-ug) yağmış-ı (boş)_ben ertim.

Başad tarafından boşaltılan pozisyonu da doldurmak istersek önerme cümle (42)’daki gibi olur.

(42) Bodun-ug yağmış *kişi-si*_ben ertim.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkçe tipi sıfat fiilli yapılar konusunu klasik yaklaşımların dışında, *şekil-söz dizimi-anlam* (morphosyntactic-semantic) ilişkisi içerisinde ele almaya çalıştık. Sıfat fiili, sözdizimsel bir yapı olarak ele alırken, Chomsky tarafından ortaya atılan ve geliştirilen üretken-dönüşümlü dilbilgisi’nden ve yönetim ve bağlama kuramı’ndan faydalandık. Önemli alt kuramlardan oluşan Chomsky’nin *evrensel gramer* kuramı, temelde bütün dillerin tek bir sisteme sahip olduğunu ve bu sistemin soyut olarak derin yapıda yer aldığını, yeni oluşumların taşınım ve dönüşüm sonucunda ortaya çıktığını ve bu ortaya çıkan yapının yüzey yapıyı oluşturduğunu iddia eder. Bu açıdan bakıldığında dünya dilleri yüzeysel olarak birbirinden ayrılır. Ayrıca her dil taşınım ve dönüşümler sonucunda yeni ve sonsuz yapılar üretir. Chomsky, bu du-

rumu, ilkeler ve parametreler adıyla gündeme taşır ve milli olanla evrensel olanı bu açıdan analiz eder. Biz de bu bakış açısını benimseyerek, Köktürkçe sıfat fiilli yapıları (alt cümlecikleri) ele aldık. Taşınım ve dönüşümün, bu tarihi Türk lehçesi için de geçerli olduğunu göstermeye ve açıklamaya çalıştık. Underhill, Hankhamer & Knecht gibi Türkologların, Türkçe sıfat fiilli yapılarla ilgili görüşlerinden hareketle, Köktürkçe sıfat fiilli yapıları, özne Sıfat Fiilli yapılar ve tümleş sıfat fiilli yapılar olmak üzere ikiye ayırdık ve bunlara ilave olarak başsız sıfat fiilli yapıları da inceledik. Ayrıca, partisiplerin, sıfat fiilli yapılardaki yerini/pozisyonunu tespit ederek, dünya dilleri arasındaki tipolojisini analiz ettik. Bu bağlamda, Lehmann tarafından yapılan kapsamlı çalışmalardaki modele uygun olarak, Köktürkçe sıfat fiilli yapıları, isimleşme (nominalization) etrafında şekillenirken gördük. Böylece, sıfat fiilin, nitelediği unsurun solunda yer alması dolayısıyla (sağa dallanan İngilizce, Farsça gibi dillerin aksine), Köktürkçenin sola dallanan bir dil tipolojisine sahip olduğu gerçeğini kuramsal olarak da göstermiş olduk.

Açıklamalar

1. Chomsky bu teoriyi 1981'den 1999'a kadar geçen süreç içerisinde bazı değişikliklerle yeniden yorumlamıştır. Gerçekte ise 1957'de başlayan süreç, zaman zaman bazı önemli değişikliklerle bugüne gelmiştir. Temelde söylemlerini değiştirmeyen Chomsky, yüzeyde bazı modelleri yeniden değerlendirmiş ve yeni modeller geliştirmiştir. Bunların başında Derin Yapı (Deep Structure) ve Yüzey Yapı (Surface Structure) kavramlarını ve bunların kapsam alanlarını değiştirmesi gelir. Buna göre Deep Structure, D-Structure şeklinde, Surface Structure, S-Structure şeklinde kısaltılarak, S-Structure, *Phonetic Form* (sound=ses) ve *Logical Form* (meaning=anlam) olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Ayrıntı için bk, (Maher & Groves, 2001: 5). Yönetim ve Bağlama Kuramı üzerinde en kapsamlı çalışmayı Liliane Haegeman (1991, 1995) yapmıştır. Teorinin ileri sürdüğü modelleri en basit yapıdan en karmaşık yapıya kadar ele alan bu çalışma, bizim bu çalışmamızda temel kaynak olarak kullanılmış, Chomsky kuramlarının Köktürkçeye uyarlanmasında bu çalışmanın ileri sürdüğü görüşlerden büyük ölçüde faydalanılmıştır.
2. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk, (Haegeman, 1995, 12-16), (Trask, 1999: 329-30) ve (Crystal, 1992: 396-97).
3. Bugün özellikle Kıpçak grubu Türk lehçelerinde (Kazak, Kırgız) ve nadiren Özbek, Türkmen ve Yeni Uygur Türkçelerinde –GAN sıfat fiil eki hem özne hem de tümleş sıfat fiilli yapılarda kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ise bu ikisini kesin çizgilerle ayırmış, özne için –An, tümleş için –DIK sıfat fiil ekini kullanmayı seçmiştir. Örneğin Kazak Türkçesi'nde *Kel-gen adam* "gelen adam" cümlesi ile *Sen jaz-ğan kitap* "senin yazdığın kitap" aynı sıfat fiil –ğan eki ile kullanılırken, Türkiye Türkçesi'nde *Gel-en adam* ve *Sen-in yaz-dığ-ın kitap* şeklinde farklı ekler tercih edil-

mektedir. Bu durumda Köktürkçede bulunan bir yapıyı Türkiye Türkçesi değiştirmiş olmaktadır.

4. Bu cümlede eş-dizinlemeyi *j* ile gösterdik. Bunun nedeni eş-dizinleme ile birbirine bağlanan unsurları, farklı eş-kodlamalardan ayırmaktır. Yani eş-dizinleme, *i* ile gösterildiği zaman *i* işaretine sahip olanlar bir zinciri, *j* işaretine sahip olanlar bir diğer zinciri oluşturur. Cümle (15)'te boşluk ile *il* kelimesi eş-dizinleme ile bağlanırken, cümle (16)'da boşluk ile *kagan* eş-dizinleme ile bağlanır. *il* ile *kagan* birbirinden farklı varlıklar oldukları için *il* için *i*'yi, *kagan* için *j*'yi kullanırız.
5. Chomsky, dillerde bulunan hal eki'ni (case) morfolojik hal eki ve soyut hal eki (morphological case and abstract case) olmak üzere ikiye ayırır. Hal eki kuralına göre (Case Theory), özne yalın hal eki ile görevlendirilirken, her öge tek bir hal ekini almak şartıyla uygun olan hal eklerinden birini alır. Hal eki kuralı ve hal eklerinin yönetilmesi konusunda ayrıntılı bilgi için bk, (Haegeman, 1995 :155-200).
6. Bu cümleyi [Teñri qañım qaganıg ögüm qatunug kötürdi] şeklinde yeniden kurarız ve görürüz ki derin yapıdaki bu cümlenin öznesi *Teñri* kelimesidir ve taşınarak cümlenin dışına (yani *kötür-* fiilinin yönetimi dışına) çıkmış, sıfat fiilin yönetimi altındaki öznenin yerinde bir *iz* ve boşluk bırakmıştır. Bu durumda cümle (35)'teki yapıda köşeli parantez ile gösterilen derin yapının içinde özne yer almamıştır.

Kaynakça

- Alyılmaz, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Ardalı, R. (1981). “Çağdaş Dilbilim Açısından Ortaçlar”. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Dergisi* 1. Konya.
- Bayraktar, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: TDK yay.
- Chomsky, Noam (1957). *Syntactic Structure*. London: The Hague. Paris: Mouton & Co.
- ____ (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Massachusetts: M.I.T press.
- ____ (1981). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- ____ (1986). *Knowledge of Language: Its Nature. Origin and Use*. New York: Praeger Publisher.
- ____ (1995). *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press.
- Croft, William (1993). *Typology and Universal*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Crystal, David (1992). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Massachusetts: Blackwell Publish.
- Csató, Éva (1985). “A syntactic Analysis of Participle Constructions in Modern Turkish”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları. 39-56.

- ____ (1996). "A Typological Review of relative clause Constructions in Some Turkic Languages". *Proceedings of 5th International Conference on Turkish Linguistics*. August 15-17 (1990) (ed.). Bengisu Rona. Ankara: Hitit Yayınevi. 28-32.
- Dede, Müşerref (1978). "Why Should Turkish Relativization Distinguish Between Subject and Non-Subject Head Nouns? *Proceedings of the 4th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 4. 67-77.
- Eraslan, Kemal (1980). *Eski Türkçede İsim-Filler*. İstanbul: İÜEF yay.
- Erkman-Akerson, Fatma ve Şeyda Özil (1998). *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1972). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Boğaziçi yay.
- ____ (1988). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi yay.
- Gabain, A.M. (1974). *Altürkische Grammatik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Çev. Mehmet Akalın 1988. *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Gencan, Tahir Necat (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK.
- Göktağ, Bilgehan Atsız (1993). *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Fiiller*, yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi .
- Haegeman, Liliane (1995). *Introduction to Government and Binding Theory*, 2nd Ed., Oxford & Cambridge: Blackwell Publish.
- Haig, Goeffry (1998). *Relative Constructions in Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Hankamer, J. (1973). "Unacceptable Ambiguity". *Linguistic Inquiry* 4. 17-68.
- Hovdhaugen, E. (1975). "Relative Clauses in Turkish". *Bilimsel Bildiriler*. Ankara: TDK.
- Karabulut, Ferhat (2003). *Relative Clause Constructions in Kazakh*. University of Wisconsin, unpublished Ph.D. Dissertation.
- Knecht, Laura and Jorge Hankamer (1979). "The Role of Subject/Non-Subject Distinction in Determining the Choice of relative clause Participle in Turkish". in *Harvard Studies in Syntax and Semantics* V. II, (ed) J. Aissen and J. Hankamer.
- Lehmann, Christian (1984). *Der Relativsatz. Language Universal series III*. Tübingen: Narr
- ____ (1986). "On the Typology of relative clauses". *Linguistics* V. 24.
- Maher, John and Judy Groves (2001). *Introducing Chomsky*. Cambridge: Icon Books & Totem Books.
- Mosel, U. and E.Hovdhaugen. (1992). *Samoan Reference Grammar*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Radford, Andrew (1986). *Transformational Syntax*. London. New York & Sydney: Cambridge University Press.

- ____ (1992). *Transformational Grammar*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Schönig, Claus (1992/93). "Relativsatzbautypen in den Sogenannten Altaischen Sprachen". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus XLVI (2-2).
- Tekin, Talat (2000). *Orhun Türkçesi Grameri*. Sanat Kitabevi. Ankara.
- ____ (1988). *Orhun Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Trask, R.L. (1999). *Key Concepts in Language and Linguistics*. London & New York: Routledge.
- Ulutaş, İsmail (2002), *Relative Clause Constructions in Gagavuz*. unpublished, University of Wisconsin, Ph.D. Dissertation.
- Underhill, Robert (1972). "Turkish Participle". *Linguistic Inquiry*. Vol. III. Çev. Ferhat Karabulut. "Türkçe Sıfat Fiiller" *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 3. Sayı 2. 2005
- Uzun, Nadir Engin (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- Valin, Robert Van(2001). *An Introduction to Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zimmer, Karl (1987). "Turkish Relativization Revisited". *Studies on Modern Turkish Proceeding of the Third Annual Conference on Turkish Linguistics*. Hendrik Boeschoten & Luda Verhoeven. Tilburg: Tilburg University Press.
- ____ (1996). "Overlapping Strategies in Turkish Relativization". *Current Issues in Turkish Linguistics*. Fifth International Conference on Turkish Linguistics 1990, Ankara: Hitit Yayınevi.

The Typology of Relative Clause Constructions in Orkhon Turkic

Ferhat Karabulut*

Abstract: The American linguist, Noam Chomsky, made significant contributions to linguistic research by arguing that all languages in the world derive from a universal grammar and that syntactic differences in languages have emerged through certain transformations. His understanding of deep and surface structures in language has shed light on how languages work. This article first introduces Chomsky's theory of transformational-generative grammar, which he developed in the 1950s as well as his government and binding theory developed in the 1980s. It then analyzes the typology of relative clauses within the context of Orkhon Turkic.

In Turkey studies on relative clauses often employ a morphological approach. This study considers the relative clause as a *structure* instead and analyzes it from a morphosyntactic-semantic perspective. In other words, the study regards the relative clause not only as a word but also as a morphosyntactic element that plays a role both in its own governing domain and in the governing domain of the independent clause. The study looks into the role played by the modified noun transferred from the deep to the surface structure and attempts to determine the typology of the relative clause structure that emerges as a result of this process.

Key Words: Relative clause constructions, Orkhon Turkic, deep structure, surface structure, transformation, Turkish, government, binding, Chomsky.

* Celal Bayar University, Faculty of Science and Letters / MANİSA
ferhatkarabulut@yahoo.com

Типология образования причастий в древнетюркском языке

Ферхат Карабулут*

Резюме: Американский лингвист Ноам Хомский, утверждает что грамматические принципы, лежащие в основе языков, являются неизменными, а различия между синтаксисом могут быть объяснены трансформацией. Он вводит понятия *глубинной и поверхностной грамматических структур* для раскрытия механизма о языке. В настоящей статье, рассматриваются основные принципы теорий Хомского *Теория трансформационных порождающих грамматик (1950)* и *Теория управления и связывания (1980)*, и анализируются типология причастий в древнетюркском языке

Как известно, в Турции тема причастий в основном анализируется как морфологическое явление и рассматривается под разделом морфологии. В настоящей работе, причастие рассматривается как *структура* и будет анализироваться в морфосинтаксическом и семантическом измерении. То есть, причастие будет рассматриваться не только как слово, а как морфологически-синтаксический элемент, который играет роль в матричном и вложенном предложении. Будет рассмотрена функция главного имени в матричном предложении и позиция пустоты, образовавшая в результате перемещения главного имени из глубинной грамматических структуры в поверхностную, и проанализируется тип образовавшегося причастия.

Ключевые Слова: образование причастий, древнетюркский язык, глубинная структура, поверхностная структура, трансформация, турецкий язык, управление, связывание.

* Университет им. Джелала Баяра, факультет естествознания и литературы/ г. Маниса
ferhatkarabulut@yahoo.com

Tarık Buğra'nın Öyküleri ve Öykücülüğü

Turan Karataş*

Özet: Türk romancılarının iyileri arasında yer alan Tarık Buğra (1918-1994), yazarlığının ilk döneminde öykü türündeki eserleriyle de ilgi uyandırmıştır. Yazdıklarından kazandığı parayla hayatını sürdüren yazar, öykü telifine verilen paranın az oluşu nedeniyle, bir süre sonra öykü yazmaktan vazgeçmiştir. Buğra'nın öyküleri, ilkinden sonuncusuna kadar, belli bir edebi kıymeti haiz metinlerdir. Çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan 82 öyküsünden ancak 56'sı kitaplaşabilmiştir. Bugün hâlihazırda okur huzuruna çıkan tek öykü kitabında (Yarın Diye Bir Şey Yoktur) Buğra'nın kendi seçtiği 34 öykü yer almaktadır. Tarık Buğra, daha çok “durum” öyküleri yazmıştır. Hemen bütün öykülerinde değişen ve durmadan yenilenen bir hayatın sıkıntılarını anlatan yazar, her halükârda bu yeni dünyanın dışında kalanları da sevebileceğimizi söyler. Buğra'nın öykü kişileri birbirine benzer. Bu dar kadroda “huzursuz”, “sıkıntılı” ve “yalnız” insanlar çokluktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarık Buğra, öykü, öykü yazarlığı, Buğra'nın öyküleri.

Çıraklığı Olmayan “usta”

Romanları, roman türündeki ünü Tarık Buğra'nın kimi yönlerini ya da uğraşlarını gölgelemiştir denebilir. Edebiyat tarihimizi gözden geçirdiğimizde benzer durumda olan yazar veya şairlerle karşılaşabiliriz. Tarık Buğra çok yönlü bir yazardır. Gazete spor muhabirliği, fıkra muharrirliği, senaristliği, tiyatro yazarlığı ve eleştirmenliği gibi fazlaca bilinmeyen kalem uğraşları ve bunun sonucunda ortaya konan yazı mahsulleri vardır. Ama onu meşhur eden, edebiyatımız içinde ona önemli bir mevki kazandıran yönü, kuşkusuz romancılığıdır. Böyle olunca, Tarık Buğra'nın bilhassa yazarlığının ilk döneminde emek verdiği, çoğu vasatın üstünde, dahası içlerinde iyi örnekler bulunan öyküleri, romanlarının gölgesinde kalmıştır. Bu, çok zaman, öykünün maruz kaldığı bir talihsizliktir.

Tarık Buğra, genel duruma bakıldığında, bilhassa öykü bağlamında, ilk kalem mahsullerini yazmakta ve yayımlamakta geç kalmış, yani edebiyat âlemine gecikmeli olarak dahil olmuştur. Onun öykü yazma serüveni, İstanbul

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / TOKAT
tkaratas@gop.edu.tr

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğrenci olarak kayıtlı bulunduğu yıllarda (1947-1950) başlar. Adını andığımız bölümde çıkmakta olan *Zeytin Dalı* için dergi yöneticisi Doç. Dr. Mehmet Kaplan, evvelden tanıştıkları Buğra'dan bir hikâye ister. "Büyük romanlar hayal eden genç yazar için hikâye yazmaktan kolay ne var" dır (Ayvazoğlu 1995: 44). Bu türdeki ilk ürünün, yazarın kendi tabiriyle "gedik doldurmak için" yazılan ve tuhaf bir yayla hikâyesi olan bu ilk tecrübenin öyküsü şöyledir:

Hikâye yazmak da bir şey mi? Geçiyorum denize bakan bir boş odaya [Edebiyat Fakültesi'nin o zaman Fındıklı'daki binasında]... ve... başlıyorum arpacı kumrusu gibi düşünmeye!/ Anlıyorum ki, daha hikâyenin ne olduğundan bile haberim yok: Eserim meserim bulunmasa da, ben romancıyım... tiyatro yazarıyım ben! Kafamda, hülyalarımda öyleyim ben.. ve, ne kadar vızıltı saysam da hikâye nanay!.. Dan diye anlıyorum bunu; yediremiyorum ama: İkiniyor, sıkınıyor ve üç saat sonra "Kekik Kokusu" diye bir şaheser yumurtluyorum. Güzel mi, çirkin mi, saçma mı sapan mı? Bakmadan.. bitti ya.. koşturuyorum Kaplan beye. Tablo hâla gözümün önündedir:/ Kış ikindisinin loşluğundan, tepedeki ampulle pek kurtulamayan odada, daha o günlerde bana arkadaşıca davranan Kaplan, şaheserimi kendine has sabırla okuyor, bitirince de; "İ'h" diyor ve ekliyor: 'Sen hikâye yazamazsın!' (Buğra 1979: 379-380).

Tanık Buğra'nın, başarısız bu ilk deneyimden sonra, hayal kırıklığı yaşamak yerine, aksine daha bir istekle, biraz da Kaplan'a inat, sanki onun iddiasını yanlış çıkarmak için öykü yazmağa oturduğunu görmekteyiz. 'Hikâyeci Tanık Buğra'nın doğuşu da bu hırslanmak sayesinde olur. Öyküdeki ilk kalem tecrübesi olan Kekik Kokusu'ndan hemen sonra, şüphesiz Kaplan'ın da kışkırtmasıyla yazılan "Oğlum" (sonra "Oğlumuz", Cumhuriyet, 18 Şubat 1948), Cumhuriyet gazetesinin açmış olduğu yarışmada hem yazarına ikincilik ödülü kazandırmış hem de bir iş kapısı aralamıştır ona. Denebilir ki, böylece Buğra, çıraklık/ acemilik dönemi yaşamadan ustalar arasına katılan bir yazar olmuştur.

Tanık Buğra, "Oğlumuz"la tabir yerindeyse büyük bir sükse yapmıştır. Basında geniş yankılar bulmuştur bu yeni imzalı öykü. Yazarın, birdenbire bir öyküyle edebiyatımızdaki yıldızı parlamıştır denebilir. Yusuf Ziya Ortaç, yeneden çıkaracağı *Çınaraltı* dergisi için Buğra'dan her hafta bir hikâye ister. "Oğlumuz" müellifi başlangıçta bu teklife kaçamak cevaplar verir. Çünkü, "Aslında genç yazarın hâlâ hikâyecilikte gözü yoktur" (Ayvazoğlu 1995: 48,49). Ama çarnaçar razı olur. İyi ki olur, edebiyatımız yeni, iyi eserler ka-

zanacak, yazarı da her öykü için o zamanın parasıyla 15 lira telif ücreti alacaktır. Usta yazar Sait Faik'in *Varlık*'tan öykü başına 7,5 lira aldığı bir zamanda, büyük paradır 15 lira.

Bundan böyle (Şubat 1948'den sonra) Tarık Buğra'nın öyküleri *Zeytin Dalı* (3), *Çınaraltı* (6), *Hisar* (14), *Milliyet* (60), *Beş Sanat* (3), *İstanbul* (3), *Nokta* (2), *Küçük Dergi* (2), *Yenilik* (2) gibi yayın organlarında görünür. Yazarın birer öyküsü de *Dost*, *Seçilmiş Hikâyeler*, *Yeditepe*, *Yücel* dergilerinde çıkmıştır.

“Hikâyeden Ekmek Çıkmaz” mı?

Tarik Buğra'nın elimizde bulunan (yayımlanan) toplam 82 öyküsü 1948 ile 1969 yılları arasında dergi ve gazetelerde çıkmıştır. İlk öykü: “Kekik Kokusu” (*Zeytin Dalı*, sy. 2, Şubat 1948), son yayımlanan öykü ise “Bir Genel Müdür” (*Hisar*, sy. 61, Ocak 1969) adını taşır¹. Şurası önemlidir, bu toplamın yaklaşık üçte ikisinden fazlasının 1948, 1949, 1950, 1951 ve 1952 yıllarında yayımlandığı² düşünülürse Tarık Buğra'nın öykü yazarlığı kısa bir döneme münhasır kalmıştır. Bu tarihten 1969'a kadar geçen süre içinde yazarın telif ettiği öykü sayısı toplam on sekizdir. Başka bir deyişle, öykü yazarlığının son 17 yılında da 18 ürün yayımlamıştır. Neredeyse her yıla bir öykü düşmektedir. Bunları bir yere varmak için söylüyoruz; kalemiyle geçinen Tarık Buğra, ilk beş yıldan sonra, tabir yerindeyse hikâyeden kendisine ekmek çıkmaya-çağını anlamış olmalı ki bu türde ısrar etmemiştir. Maişetini yazdıklarıyla sağlamamış olsaydı, durumun farklı olacağını var saymak, Buğra'nın öykü türünde daha da ısrarcı davranacağını ve iyi öykülerinin sayısının çoğalacağını söylemek yanlış olmaz. Yoksa, Selim İleri'nin bakışıyla, Tarık Buğra bireycilikten yana bir yazar olduğu için, “çok erken bir dönem doldurma” mıdır bu diyeceğiz? (1975: 21).

Tarik Buğra'nın 18 öyküsü “Süleyman Yücel”, 3 öyküsü “Jale Baysal” imzasıyla, üç öyküsü ise imzasız yayımlanmıştır (Tuncer 1992: 7). Yazarımızın, daha ziyade, bazı öykülerini yeniden yayımlama gereği duyduğunda müstear bir imza kullandığını görmekteyiz. İkinci kez yayımlanmasında birçok öykünün adı da değiştirilmiştir. Bu arada, Buğra'nın, para kazanmak için öykülerini yeniden yayımladığı kaydını da düşmek gereklidir.

Kitaplara Girenler ve Dışarıda Kalan Öyküler

Tarik Buğra, yayımlanmış olan 82 öyküsünden ancak 56'sını kitaplarına almıştır. 26 öyküsü ise hâlâ dergi ve gazete sayfalarındadır. Buğra'nın kitap-

larına almadığı bu 26 öykünün hangileri olduğu ve hangi mevkutelerde bulunduğu Hüseyin Tuncer'in çalışmasında kayıtlıdır (1992: 7; 2. dipnot). Kolaylıkla bir kitap hacmini dolduracak söz konusu ürünler, bir araya getirilip bir kitapta buluşacakları/ toplanacakları günü beklemektedir. Ortalama, sıradan yazıların, dahası edebî kıymet taşımadıkları aşikâr olan nice yazıların kitaplaşmış okuyucuya sunulduğu, daha doğrusu “pazara” çıkarıldığı günümüzde, değerleri ne olursa olsun Tarık Buğra gibi, birinci sınıf bir yazarın kaleminden çıkmış metinlerin her hâlükârda kitap olarak yayımlanmasında fayda vardır.

İçinde 13 öykü bulunan ilk kitabı *Oğlumuz* (1949), adını aldığı ürünün yayımlanışında gördüğü itibarı kitap olarak çıkınca da görmüş, edebiyat dünyasının ve yazılı basının yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. “*Oğlumuz* kitap olarak 1949’da çıktığı zaman, bütün dergilerde ve bütün günlük gazetelerde, hepsinde, akşam gazeteleri dâhil, hakkında yazılar, büyük övgüler çıktı. Çok beğenildi” (Buğra 2004: 178). Yazar, *Küçük Ağa*’dan sonra, ilk baskısında en fazla parayı *Oğlumuz* kitabından kazanmıştır. Bu küçücük kitaptan elde edilen para, o zamanın şartlarına göre “bir servet”tir.

Diğer kitaplar, ilkinin gördüğü rağbet sebebiyle olmalı, kısa aralıklarla yayımlanır. 15 öykü bulunan ve daha iyi ürünlerin yer aldığı *Yarın Diye Bir Şey Yoktur* (1952) yayımlandığında, ilk kitabın gördüğü ilgiyi görmez. Kitap hakkında “beş övgüye karşı üç de yergi” yazısı çıkmıştır. Üçüncü kitap *İki Uyku Arasında* 1954 yılında yayımlanır ve içinde 13 öykü vardır. Tarık Buğra, bu kitaptaki on öyküyü, sonraki kitaplarına koymayarak adeta unutulmaya terk etmiştir.³ 1964 yılında yayımlanan *Hikâyeler*’de, ilk üç kitaptan yapılmış seçmelerden başka beş yeni öykü vardır. Aynı isimle 1969 yılında yayımlanan beşinci kitapta (*Hikâyeler*) 39 öykü yer almaktadır. Bunların 10’u ilk dört kitapta bulunmayan yeni öykülerdir.

Yazarın Seçtikleri ya da Tek Kitaba Mecburiyet

Bugün elimizde Tarık Buğra’nın öyküler toplamı diye okura takdim edilen bir kitap mevcuttur. Başka bir deyişle Buğra, sonradan beğendiği öykülerini *Yarın Diye Bir Şey Yoktur* adıyla tek kitapta toplamıştır. Ne var ki, bu kitapta yazarın sadece 34 öyküsü bulunmaktadır. Bu sayı, 1969’da yayımlanan *Hikâyeler* seçmesinden de azdır. Bahsettiğimiz bugünkü toplama *Oğlumuz*’dan 8, *Yarın Diye Bir Şey Yoktur*’un ilk basımından 12, ‘sonrakiler’den ise 14 öykü alınmıştır. *Yarın Diye Bir Şey Yoktur*’a alınmayan 48 öykü, bugünün okurunun kolayca ulaşamayacağı yerlerdedir.

Yazarımızın *Yarım Diye Bir Şey Yoktur*'a seçtiği öykülerde ne gibi ölçütleri esas aldığını doğruca bilebilmek güç, ama tahmin edilebilir bazı endişelerden söz etmek mümkündür. Şüphesiz bunların başında öykünün estetik ve edebî değeri gelmektedir. Sonra, yazarın ahlakî bir kaygıyla beğenmedikleri. Yani, konusu “edeb” ve “ahlak” sınırlarını aşan, bu sınırları zorlayan, çağrışımlarla zihni tağış eden öykülerin bilhassa elendiği görülmektedir. Meselâ, “Kel Melâhat” kişilerin başarılı takdimi, tatlı anlatımından doğan edebî kıymetine rağmen içeriğindeki savrukluğ yani bir nevi gayri ahlakîlik nedeniyle yazarının gözüne girememiş olmalıdır. Ayrıca, yazarın sonradan romanlarında “kullandığı” öyküleri var (“Çok Sonra”), onlar da hâliyle elenmiştir.⁴ Buğra, şüphesiz öykü türünde yazdıkları içinden en beğendiklerini söz konusu kitabına almıştır. Böylesi bir durumda okurun tercihi, beğenisi, eser üzerindeki hakkı ne kertede bir kıymet ifade eder? Bu, yıllardır tartışılan bir meseledir. Şurası da var ki, böyle bir seçme daha tarafsız bir bakışla yapılsaydı, Tarık Buğra'nın beğenmeyip söz konusu kitabına almadığı “Ata Binmiş Ali Ağa”, “Kör”, “Piyano ve Keman İçin”, “Mağlûb”, “Kel Melâhat” ve daha başkaları dışarıda bırakılmazdı. Bugünkü okuyucunun da bu ürünleri okumaya hakkı vardır diye düşünülüyordu.

Tarık Buğra, sonradan *Yarım Diye Bir Şey Yoktur*'da bir araya getirdiği öykülerinde bazı değiştirmeler yapmış, kendince bazı tasarruflarda bulunmuştur. Söz gelimi, öykünün yazıldığı yıllarda kullanılır olmasına rağmen bugün fazlaca ortalıkta görünmeyen kelimeler yenileriyle değiştirilmiştir. Bazı öykülerin adı değiştirilmiş; metindeki konuşmalar tırnak işareti içine alınmış, yeni yazım kurallarına uyum sağlanmış, yeni paragraflar teşkil edilmiştir. Yer yer fazladan ya da gereksiz telakki edilen bazı kelimeler, kelime grupları atılmış, bazen yeni tabirler eklenmiştir. Bir fikir vermesi için ilk yayımlandığında adı “Kompartımanda” olan “Beşinci” öyküsünün küçük bir kısmındaki değişimleri gösterelim:

İlk biçimi:

Hikâye bitti. Kürde oynanan oyuna biraz daha güldüler. Sonra rakı şişesi **çıkartıldı**, portakallar soyuldu, beyaz peynirle sucuk da vardı.

Adanalı güzel oğlanın adını artık biliyordum: Celâl'di. Şişeyi önce bana buyur etti, bir yudum al diye. İçmedim. Celâl, başka biri var mı **ikram edecek** diye sağına doğru bakdı ve **şaşalar gibi oldu**.

Gerçekten de şaşılacak şeydi: Beşinci yolcuyu hepimiz de yeni fark ediyorduk. Bununla beraber, Celâl'in **şaşkınlığı pek fazla sürmedi** ve yarım ağızla da olsa, ona da “buyur ağa” dedi.

Adam, **hafif yollu** bir eyvallah çekerek şişeyi aldı ve esaslı bir yudum içti. Bundan sonra şişe **Adana'lıları** dolaştı. Yutkunmalar, geniş getirmeler başlamıştı. **Öbür iki** delikanlı bir şeyler söylüyorlardı; **fakat** sohbet **bir türlü** sardırılamıyordu. Celâl'e bir durgunluk çökmüştü. (Buğra, 1954: 39).

Sonraki biçimi:

Hikaye bitti. Kürde oynanan oyuna biraz daha güldüler. Sonra rakı şişesine **el atıldı**. Portakallar soyuldu. Beyaz peynirle sucuk da vardı.

Adanalı güzel oğlanın adını artık biliyordum: Celâl'di. Şişeyi önce bana buyur etti; “bi yudum al, **bey**” diye. İçmedim. Celâl, başka biri var mı **gibilerden** sağına doğru **bakındı** ve **şaşaladı**.

Gerçekten de şaşılacak şeydi: Beşinci yolcuyu hepimiz de yeni fark ediyorduk. Bununla beraber, Celâl **çabuk toparlandı** ve, yarım ağızla, ona da, “buyur ağa” dedi.

Adam, **pesden** bir “eyvallah” çekerek şişeyi aldı ve esaslı bir yudum içti.. bundan sonra da şişe **elden ele** dolaştı. Yutkunmalar, geniş getirmeler başlamıştı. **Öteki delikanlılar** bir şeyler söylüyordu; **ama** sohbet sardırılamıyordu. Celâl'e bir durgunluk çökmüştü. (YDBY, s. 171)⁵

Öykülerde Anlatılan

Tank Buğra, bir ânın yorumlanması, bir duruşun yahut fotoğrafın yansıtılması, ya da bir durumun anlatımı olan öykülerinin merkezine insanı kor.⁶ İnsanın somut ve soyut bütün hâllerini, moral değerlerini, “sığ yanı”nı değil salt, daha ziyade “yüce ve duygulu” yanını, yapıp etmelerini, kılışlarını, tavırlarını, duygu ve düşünüşünü anlatmayı hedefleyen bir öykü anlayışına sahiptir. Sanatının merkezine insanı koyan, tek birim olarak insanı kabul eden, insanın mutluluğu, özgürlüğü ve problemlerine eğilen, insandan yola çıkarak topluma ulaşmaya çalışan⁷ Buğra'nın tutumunu “öykü insan içindir” ifadeyle özetlemek mümkündür. Ya da yazarın deyişiyle “hikâye insana dair bir şeyler çözmektir.” Bununla birlikte, yazara göre öykü, zaman zaman insana rehberlik de edebilmelidir. Çünkü Buğra törelere, ahlakî değerlere bağlıdır. Bir söyleşisinde, asıl çabasının insanı karartmak, bedbinleştirmek ve ümitsizliğe düşürmek değil, ona büyüklüğünü, yapıcılığını anlatmak olduğunu söylemektedir (Buğra 2004: 21).

Buğra'nın öykülerinde insanın dış dünya ile olan münasebetinden doğan çatışmalar ve durumlar yerine, iç dünyada olup bitenlerin anlatımına doğru

bir eğilim görülmektedir. Başka bir söyleyişle “yaşamının dış görüntülerinden çok” insanın ruh dünyasının yansımalarına daha fazla yer verilir. “Değişen yaşama şartlarının, toplum düzeni alt üst olmuş bir çağın nesiller arasına koyduğu aşılmaz duvarların ruhlara işleyen etkileri, içe oturan yankıları, bir ucu toplumda olan çöküntülerin ailelere doğru yayılmaları” (Alangu 1965: 800) anlatılır öykülerde.⁸

Buğra'nın öyküleri uzun çevre ve eşya tasvirlerine iltifat etmez ve arka arkaya yığılmış olay halkalarıyla ilerlemez. Bazı öykülerde dış olaylarından yola çıkılıp insanın iç derinliklerine inilir. “Kişiler arası ilişkilerin içimizde gelişip dışımıza yansıyan, hareket hâlinde dış çatışmaları yapan oluşumuna” (Alangu 1965: 801) fazlasıyla dikkat çekilmek istenir. “Tarık Buğra, kişinin içinden dışına doğru zayıflayarak, değişerek, terse dönerek yürüyen düşüncelerin ifadesi olan hareketlerin yorumlanması üzerinde” anlatımını yoğunlaştırır. Bir başka söyleyişle, yazar “çağımızın yaşamasında, içle dış davranışlar arasında beliren, gittikçe çoğalıp yayılan uyumsuzluğu, hareketin ruhumuzdan doğarken taşıdığı soylu anlamla aksiyondaki soysuzluğu” üzerinde durur daha çok (Alangu 1965: 801).

Tarık Buğra'nın öykülerinin üç öbekte yoğunlaştığı söylenebilir.⁹ Aşklar ve düş kırıklıkları üzerine kurulanlar ya da şöyle “aşka susamış gençlerin tutkuları”ndan bahsedenler, orta halli ailelerin yaşamalarından yansıyan sıkıntıları anlatanlar, kırsal kesim yaşantısının kimi anlıklarını vermeye çalışırlar. Şurası da var ki, “Tarık Buğra'nın asıl kişiliği, (...) toplumda yerlerini bulamamış, duyuş düşünüş ve yaşamada bir üslup tutturamamış ‘yalnız adam’ı anlatırken belirir” (Alangu 1965: 802). Şunu söylemek yanlış olmaz, Buğra'nın birçok öyküsünde hâkim tema “aşk” ve “yalnızlık”tır.

Tarık Buğra'nın öykülerinin çoğunda genel atmosfere bir hüznün egemendir. Hüzün, tatlı ve dost bir duygudur onun için. Bu his halesinin yer yer kedere ve karamsarlığa dönüştüğü olur. Görünür plandaki karamsarlığın gerisinde ise insandan umudunu kesmeyen, ona güven duygusunu ima eden bir iyimserlik damarı vardır.¹⁰ Her şeye rağmen, insana duyduğu güveni kaybedemeyeceğini anlatmaya çalışır yazarımız. Çünkü çok şey onun yani “zübde-i âlem” olan insanın elindedir. Bu arada, söz konusu hüznü görünür kılan etmenlerden biri de, öykülerde sıkça vurgulanan merhamet duygusudur. Buğra “merhametli” bir anlatıcıdır. İnsanoğlunun önemli sermayelerinden birinin de “merhamet” olduğuna inanır. Onun kaybı, insanın tükenişi olabilir.

“Huzur, saadet ve bütünlük günleri nasıl geri gelir? Derinde, çok derinde, kuytu ve ancak korkunç dönemeçlerden sonra varılabilecek olan irinli bölge nasıl söküp atılabilir?” Tark Buğra, insandaki ya da onun yaşamındaki işte bu bölgeyi söküp atmak, yerine huzuru yerleştirmek için anlatır öykülerini. Ve bu iç âlemi çevreleyen yaşanası, ışıltılı bir dış dünya ikame etmek için. “Koyu lacivert renkli gökyüzünde sakın ışıklı yıldızlar, akasya dallarında yumuşacık fısıltılar, havuzun dallarında ürperişler” bu atmosferi tamamlamalıdır. Bu, bir bakıma, insanın arınışına giden yoldur.

Buğra'nın öykülerine, kendi hayatından epeyce motif, durum, anlık yansıması, başka bir ifadeyle yazar, hayatından süzdüğü birtakım “malzeme”leri anlattıklarının içine katmıştır. Söz gelimi, taşradaki hayatından kimi sahneler, üniversite yıllarında çektiği yoksulluklar (“Piyano ve Keman İçin”), tutkulu gençlik aşkları (“Pazar Nöbetine ve Sınırlara Dair”)¹¹ öykülerine serpilmiş biçimde karşımıza çıkar. “Borç” otobiyografik bir öykü olarak okunabilir. Yine, “087956'nın Sıfırı”, yazarın hayatından mülhemdir. Öykülerde gördüğümüz “çevreden yoksun olduğu için boşlukta kalan” insan, hikâyecinin kendisinden başkası değildir denebilir.¹² Bir de, Buğra'nın yaşarken gördüklerinden zihninde, şuuraltında yer eden hayat anları, gözlenmiş durumlar (“Ata Binmiş Ali Ağa”), şahsen tanıdığı kişiler ya da kişilikler vardır. Bunlar da gerçekçi bir tutumla öykülerde yer alır. Bazı öyküleri okurken, şayet yazarın hayatından haberdarsanız, yaşadıklarını yazıyor, dersiniz. Neredeyse olduğu gibi, yazının perdahını çekip servis yapıyor gibi.

Öykü Kişileri

Tark Buğra'nın öyküleri üzerine şimdiye kadar en kuşatıcı değerlendirmeyi yazan Tahir Alangu, isabetli bir tespitle Buğra'nın öykü kişilerinin sınırlı kaldığını ve hemen birçok hikâyesinde bu belli kadroyu kullandığını söyler. Bunlar çok yerde “bilgi, görgü, düşünüş” itibariyle pek farklılık göstermeyen insanlardır. Bu belirleme, bilhassa yazarın ilk dönem öyküleri için çok daha yerindedir. Şurası da var ki, dar bir çerçevede de olsa öykü kişileri iğreti değildir, dış dünyadan zoraki getirilip hikâyeye konmamıştır. Hiçbiri yerini yadsımaz. İnsanî olan zaaf lar ama daha çok iyilik ve güzellikler bu kişilerde bir şekilde tezahür eder. Şunu da belirtmek gerekir, öykü kişilerinin fiziki özelliklerinden çok ruhi yanları öne çıkarılır. Bilhassa erkeklerin fiziki portresi ihmal edilmiştir. Kadınların dış görünüşleri, daha ziyade güzellikleri okura hissettirilir:

Ona baktım. Sokak fenerinin ışığı altında idi. Hafifçe bana doğru eğilmişti. Simsiyah bir fonda yalnız saçları, siyah bir alev gibi saçları,

güzel alını ile bana ferahlık veren yüzü, omuzları ve göğsü, yalnız bu kadarı görünüyor, masallardaki genç şehzadelerin sihirli aynada görüldükleri dünya güzeli gibi bir hayal şeklinde, fakat net olarak görünüyordu. Sanki bütün dünyada bu portreden başka bir şey yoktu, hatta dünya bile yoktu. (“Sihirli Ayna”, Buğra 1949: 31) .

Bu sınırlı kadroda bilhassa “huzursuz”, “sıkıntılı” ve “yalnız” sıfatlarıyla niteleyebileceğimiz bir insan tipinin görünür planda olduğu ve anlatımın bu tipin etrafında yoğunlaştığı görülmektedir.¹³ Bu vasıflardan bazen biri, bazen ikisi bazen de üçü birden aynı kahraman üzerinde toplanabilmektedir. Genel itibarıyla “aşkta aradığını bulamamış”, düş kırıklığına uğramış, romantik, zaman zaman hırçın ve tedirgin, “duygu, düşünce ve yaşayışına belli bir yön verememiş” (Önertoy 1984: 256) kararsız kişilikler, yazarın özel hayatından alınan karakter özellikleriyle ve davranış kalıplarıyla karşımıza çıkarlar. Umumiyetle iç sıkıntıları olan, toplumda arzu ettikleri yerlerde olamayan, bir nevi “boşlukta olan” bu insanlar, çok yerde yaşadıkları bunalımdan kurtulma gayreti içinde görünürler.¹⁴ Ne olursa olsun, her hâlükârda bu insanların hepsi arkadaşlık nedir, aşk nedir, analık nedir, Allah nedir, bilirler.

İnsanın iç dünyasına yönelen bir bakış hâkim olduğu için Buğra'nın öykülerinde kapalı mekânlar fazladır. Özellikle meyhaneler¹⁵ ya da içki içmeye müsait benzeri yerler dikkati çeker. Dış âlem ve dolayısıyla tabiat öykülerde fazlaca yer tutmaz. Daha ziyade iç mekânda konuşlandırılmıştır öykü kişileri. Tabiat da, diğer dekoratif unsurlar gibi, öykü kişinin yani insanın “hayatına karışan ve ona gizlice tesir eden” bir unsur olarak kullanılır çokluk. Kahramanın ve durumun ruhuna uygun bir atmosferi tamamlamak, bir hareketin, olgunun sebebini ortaya koymak yahut kişinin iç dünyasına yol bulmak için tabiata yer verilir.

İhtimal ilk defa güzel bir Şubat öylesi oturdunuz o çamlıkların altında. Gökyüzü bulutsuzdu ve maviliği işte ancak o kadar güzel olabilirdi. Sanki bu mavilik son değildi; ardında mutlaka, mutlaka bir şeyler olmalıydı, bir şey olmalıydı: Kopup gidenlerin ardından, omuz silkecek kuvveti veren bir şey olmalıydı.

Güneş aylardan beri ilk defa ısıtıyordu. Toprakta ve ağaçlarda bir uyanma vardı ve kolayca seziliyordu. Her şey, yeni bir mevsimin eşliğindeydi, her şey kendi payına düşeni bekliyordu. Bütün mâzi bu geleceği, gelmesi ne olduğu bilinmeden beklenilene hazırlamak için var olmuştu ve artık çok uzaktaydı, çok uzakta ve beyhudeydi. (“Hayat Böyledir İşte”, YDBY, s. 25).

Öykülerde, içki ve sigara bir leitmotif gibi kullanılır. Özellikle içki, fazlasıyla anlatıma giren bir motiftir (“Meçhul Kahraman”, “Şehir Kulübünde” vd.). Yazar, kişilerinin ıstıraplarını dindirmek için içkiyi teskin edici bir unsur olarak kullanır. Boşluktaki insan, aşk kırgınları, hayat küskünleri hemen çok defa içkiye sarılırlar. “Yarın Diye Bir Şey Yoktur” öyküsünden öyle anlaşılıyor ki, yazarın kendisi de müthiş bir sigara tiryakisidir.

Yapı, Atmosfer; Üslup, Dil

Tanık Buğra öykülerinin çoğu “durum öykü” diye nitelenen kümede yer almaktadır. Çünkü çoğunda kayda değer bir olay anlatılmaz, hatta olayın izine de rastlanmaz, bir mekân bir insan resmedilir (“Martı”da olduğu gibi); bir durum anlatılır ya da bir durumun, bir anın muahezesi yapılır, bir pence-renden görülen bir anlık fotoğrafın çağrıştırdıkları anlatılır (“Hayat Böyledir İşte”). Öykülerdeki yapı, “soyut tahlilci öykü” anlayışına uygundur. Buğra’nın bir yerde başlayıp bir yerde tamamen biten ve bir aksiyonun yürüyüşüne bağlı olan öykülerinin sayısı çok azdır. O, yeniden söyleyelim, bilinen tabirle bir “durum öykücüsü”dür. Durumları, anları anlatırken de yer yer olup bitenler üzerinde düşünür, açıklamalar yapar; davranışlar üzerinde durur, sebeplere yönelir, bazen uyarıcı olma gereği duyar. Bu tavır, yazarca, öyküye (daha geniş planda sanatkâra) yüklenen “rehberlik etme” ilkesi gereğidir.

Buğra’nın Sait Faikvari bir içtenliği vardır; onun gibi insana candan, yakından bir bakışı hemen fark edilir. Söz gelimi, “Kuyruklu Yıldız”, “Beşinci” Sait Faik öykülerinin içine konsa hiç ayrıksı durmaz. İlki, kurgusu ve anlatım biçimiyle bilhassa “Tüneldeki Çocuk” öyküsüne çok benzer. Ne var ki, her iki yazarın insanı ele alışlarında ayrımlar da gözlenir. Buğra, insanın yüce tarafına, müspet niteliklerine, olumlu davranışlarına daha ziyade vurgu yapar. Denebilir ki, Buğra, “Allah’a ve ümide” yakındır. İki yazar arasındaki temel fark şöyle ortaya konabilir; Sait Faik bohem, Buğra rinddir. İşte tüm durumları, olay ve olguları, hayat tezahürlerini bu iki farklı kişilik perspektifinden görüp anlatıyorlar. Bir de, Tanık Buğra’nın öykülerinde insan sevgisi aşkla iç içedir.

Öykülerin bir kaçında (“Dostluk”) bir deneme tadı vardır; sorular sorulur ve bilindiği hâlde cevapları verilir. Fikir yazısı yapısına/ karakterine yaklaşan bir iki öykü (“Coğrafya Dersi”, “Yarıda Kalan Aşk”) dikkati çeker. “Üstadla Konuştum”, öyküden ziyade röportaja yakındır. “Sevginin Bedeli”ne ise masalımsı bir atmosfer hâkimdir. “Belediye Başkanımıza Dilekçe” açık mektup

biçiminde yazılmıştır. Bu söylediklerimizden şu yargıya varılabilir; Buğra, zaman zaman öykünün bilinen kurallarına bağlı kalmaz, sınırlarına riayet etmez.

Tarık Buğra kitaplarına aldığı öykülerden 26'sında yazar anlatıcısı ("o" anlatıcı), 29'unda da kahraman anlatıcısı ("ben" anlatıcı) tercih etmiştir. Kahraman anlatıcısının kullanıldığı öykülerde Tarık Buğra'nın "ben"i aşikârdır. "Fal" da ise baştaki ve sondaki iki küçük kısım hariç tutulursa yeni bir teknik olan "sen" anlatma biçimi kullanılmıştır. Öykünün kahramanı "sen" pozisyonundadır ve anlatım onun üzerinde yürür. Bu anlatma formu edebiyatımızda çok nadir başvurulan bir biçimdir.

Tarık Buğra'nın içten, ikna edici, okurda "iğreti" intibayı uyandırmayan bir anlatımı vardır. Söz gelimi, bilhassa ilk öykülerinin bir kısmı ev ve evlilik üzerinedir: "Oğlumuz", "Havuçlu Pilav Meselesi", "Buhran", "Ömer"... Söz konusu öyküler, "Minicik evlerin, meçhul insanların dünyaya bedel mutluluklarını ve dünya kadar ağır dertlerini, meselelerini anlatır" (Buğra 1979: 358). Bu öyküleri yazdığında evli olmayan yazarın, anlattıklarında bu kadar sahici, bu derece gerçekçi ve inandırıcı oluşu, Tanpınar ve Yusuf Ziya'yı oldukça şaşırtmış; bu iki edebiyat adamı, yazarın o yıllarda bekâr olduğunu bir türlü kabul edememişlerdir.

Tarık Buğra'nın öyküleri gücünü ve güzelliğini ziyadesiyle anlatımın gücünden alır.¹⁶ Titiz bir anlatıcıdır Buğra. Yazdıklarına şahsiyetinin mührünü koyabilen bir üslup sahibidir. Bir üslup endişesi tüm öykülerinde hissedilir. Anlatımında savruk değildir. Titizlikle seçer kelimelerini ve cümlelerini aynı özenle kurar.¹⁷ Çokluk, metin kısa cümlelerle ilerler. Ne ki, ilk bakışta "basit" diyebileceğimiz bu cümlelerin sehl-i mümteni tarzında bir sanatkârlıkla inşa edildiğini anlamak güç değildir. "Renksiz, sessiz ve serin kuşluk vakti: Yatağın ılıklığı, belirsiz duygular, düşünceden kaçış..." ("Oğlumuz", YDBY, s. 9) "Ve dışarıda ağaçlar, ay ışığı altında, damarlarında usare yerine nur dolaşmış gibi, pırl pırlıldılar" ("Buhran", YDBY, s. 37). Şu nokta da belirtilmeli, Buğra'nın kendine mahsus "klişe" cümleleri az değildir. Her hâlükârda, o, anlatmanın bütün lezzetini, farklı tatlarını damağımıza bulaştırır. Bunu yaparken herhangi bir olaydan güç ve destek almaz.

Buğra'nın öykülerinde şiirsel bir üslup, yer yer şiire mahsus kapalı bir anlatım dikkati çeker. Onun öykülerinin çoğu "muhtevasıyla olduğu kadar üslubu ile de şiire yaklaşır" (Kaplan 1979: 258). "Şu, her akşam bu saatte gelen ve bir dakika durduktan sonra; deli gibi sevilen, fakat sevmeyen bir erkek gibi,

vahşi, kaba ve kayıtsız; fakat vahşeti, kabalığı, kayıtsızlığı arttıkça daha çok sevilen, bırakıp gittikçe daha çok bağlayan bir erkek gibi çekip giden tren.” (“Hayat Böyledir İşte”, YDBY, s. 23). Bazı ürünlerin anlatımındaki müphemiyet, yani bulutsuluk hâli öyküdeki lirizmi yer yer güçlendirir. Çağrışımlara açık, anlamı zengin kelimelerin tercih edilişi şiiriyeti yoğunlaştırır.

Tanık Buğra, dilde tutucu değildir; kendi kanunları içinde değişen, gelişen canlı bir dilden yanadır. Bu düşünceye gecikerek varmış olsa da, bunda karar kılması önemlidir. Kelime kadrosu geniştir.¹⁸ Yazarımız, öykülerinin sonraki basımlarında, özellikle kelimelerin tercihi hususunda birtakım yeni tasarruflarda bulunmuştur. Bir fikir versin diye, “Yarın Diye Bir Şey Yoktur” öyküsünün son biçiminde hangi kelimelerin (yenileriyle) değiştirildiğini gösterelim: Söyleyiş=>söyleşi, fakat=>ama, ait=>bağlı, farkına varmak=>görmek, ümit=>umut, fena=>kötü, derhal=>hemen, hesap etmek=>gözetmek, taraf=>yan, noksanlık=>eksiklik, usûl=>yöntem, netice=>sonuç, sefer=>denenmiş, hâl=>durum, kaybolmak=>eriyip gitmek, bir kısım=>pek çok, kutu=>paket, ayrılmak=>kalkmak, yeniden=>yine, daha demin=>az önce, rakam=>sayı, devam etmek=>sürdürmek, kafa=>beyin, mektep=>okul, şehir=>il, imtihan=>sınav, nazariye=>teori, her çeşit=>bin bir.

Buğra, “şive taklidi”ne birkaç öyküsünde müracaat eder. Söz gelimi, köyde yaşayan iki bacanağın bir miras işini anlatan “Bacanak”ta, kişiler yöresel ağızlarıyla konuşturulur. Yazar bu uygulamada da başarılıdır.

Son Söz Yerine

İncelememizi bitirirken şunu söyleyebiliriz: “Bitmemiş Senfoni” örneği, büyük ve geniş planda, Tanık Buğra’nın öykülerindeki ana düşünce ve duyguyu, kahramanlarının hayat anlayışını ortaya koymaktadır. Sanata, aşkın gücüne ve saadete inanan bir yazar olarak Buğra, bitmemiş senfoniye yani hayatı yeniden yazmak iktidarını kendinde görece kadar cesurdur; hatta ümide, yani zamana meydan okuyacak kadar... O, aynı inançla hayata atılan, “zamanın zincire vuruluşunu, mutluluğun bulanık suyun üstüne çıkışı”nı gören fakat bir zaman sonra bu ferahlatıcı gücü yitirerek yalgın ve kederli bir insana dönüşen âdemoğlunun her şeye rağmen yedeğindeki umudu unutmaması gerektiğini anlatmaktadır.

Yazarın bir öyküsünde dile getirdiği “karaborsacılık, sosyal yaralar, sefalet, yokluk bir yanda; şehvet, sefalet öte yanda... ilaç parasının bulunmadığı yerlere karşılık, metres sigarasının binlikle yakıldığı yerler... filan falan deme-

ye kalem gücümüz yetmez.” (“Ayakkabı Gıcirtısı, Hoparlör ve Şöhrete Dair”, YDBY, s. 120) düşüncesü, onun yazarlık gayesini ortaya koymaktadır.

Görünen o ki, Tarık Buğra, hemen bütün öykülerinde, her şeyin değişmekte olduğunu ve dahası değişeceğini; insanlarıyla, kelimeleriyle, münasebetleriyle yepyeni bir dünyanın doğmak üzere olduğunu haber veriyor ve her şeye rağmen bu yeni dünyanın dışında kalacak şeyleri de sevebileceğimizi anlatıyor.

Açıklamalar

1. Tarık Buğra'nın öykülerinin kronolojik bibliyografyası (yıllara göre dağılımı, sayımı, dökümü) hususunda Tuncer (1992)'den yararlandık. Verilen rakamların, belirtilen tarihlerin kaynağı adı geçen çalışmadır.
2. Buğra'nın 59 öyküsü 1948, 1950, 1951 ve 1952 yıllarında dergi ve gazetelerde çıkmış, bu yıllarda yazılan beş öyküsü de dergi ve gazetelerde yayımlanmadan doğrudan ilk kitabı *Oğlumuz*'da (1949) yer almıştır.
3. Hâlbuki anılan kitapta iyi öyküler vardır. Bir adım daha ileri giderek Mehmet H. Doğan “bence” der, “Tarık Buğra'nın en iyi öykü örneklerini *İki Uyku Arasında*'da bulabiliriz” (Doğan 1985: 190).
4. Bir de, birkaç öykünün bazı paragraf ve cümleleri, başka bir öyküde küçük bir değişikliklerle tekraren kullanılmıştır. Meselâ, *Oğlumuz* kitabındaki “Sihirli Ayna” öyküsünün “Ona baktım. ... hatta dünya bile yoktu.” paragrafı (s. 31), aynı kitaptaki “Çok Sonra” öyküsünde birkaç kelime değişikliğiyle tekrarlanmıştır (s. 47). Bu tutum, ilk ürünün gözden çıkarıldığı bir işareti gibidir.
5. Metnin bu yeni biçimini, Buğra'nın sağlığında yayımlanan öyküler toplamı olan *Yarın Diye Bir Şey Yoktur* kitabının şu basımından aldık: İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1989. Bundan sonra YDBY kısaltmasıyla gösterilen alıntılar da aynı nüshadan yapılmıştır.
6. Hikâyelerde “Hiddeti, neşesi, korkusu, sevinci, sevgisi, isyanı, alayı, hüznü, kahramanlığı ve bozgunluğu ile insan, canlı insan var. Her şeye rağmen, yaşamak için kendisinde –dışında değil, kendi varlığında- daima gizli bir kuvvet bulan, hayata meydan okuyan insanlar var.” (Kaplın 1953: 5).
7. Öykülerde beliren ekonomik ve sosyal meseleler de insanın psikolojisine bağlı olarak çözümlenir (Tuncer 1992: 123).
8. Tahir Alangu'nun, Tarık Buğra'nın öyküleri dolayımındaki “Toplumdaki büyük sorunlara değil, kişilerinin yaşamalarındaki düzensizliklere, uygunsuzluklardan gelen dertlere, sosyal adaletsizliklere değil, kişiler arasındaki ruhî zıtlıklara, bulunmuş ve yitirilmiş mutlulukların peşine düşeceklerine birbirine karşı horozlanan insanların yarattıkları bir keşmekeşin üzerine eğiliyordu” (1965: 803) tespitinin itelik yazdığımız son cüzü, hikâyelerin bir kısmı için doğru kabul edilebilir.

9. Tarık Buğra'nın kitaplarına giren 56 hikâyeyi “konu ve vaka” bakımından üç başlık altında mütalâa eden Hüseyin Tuncer, izahı güç hatalara düşmüştür. Meselâ, “aile hayatını anlatan” hikâyeler kümesi içine aldığı “Sihirli Ayna”, “Çok Sonra”, “Fal”, “Kel Melahat” gibi öykülerde “aile hayatı” çerçevesine dâhil edilebilecek ne bir vaka, ne bir konu ne de bir durum bulunur. Zaten çoğu vaka üzerine kurulmayan, bir durumu, anlık bir görünüşü, bir duygu yoğunlaşmasını ve bir düşünüşü anlatan öyküleri böyle “sıkıntılı” başlıklar altında (“aile hayatını anlatan hikâyeler”, “sosyal konulu hikâyeler”, “psikolojik hikâyeler”) toplamak ya da kestirmeden bir tasnife tabi tutmak doğru değildir. Öte yandan, hikâyelerin tek tek üzerinde durulurken öykü özetlenmeye çalışılmış ve akıl almaz anlama, algılama hatalarına düşülmüştür. Bir örnek olsun diye “Mavi-Doç” ve “Belediye Başkanımıza Dilekçe” öykülerinin özetine/ inceleme-sine bakılmalıdır (Tuncer 1992: 36, 55).
10. Buğra'daki iyimserliği ve umudu, sisin dağılıp aydınlığa dönüşvermesini başka bir açıdan yorumlayan bir alıntı: “1947-1948 seneleriydi, ortaokulun ilk sınıflarındaydım. Hükümet ve halk arasındaki münasebetin 1940'dan o tarihe kadarki durumunu değişmeleriyle beraber yaşayarak biliyordum ve Sabahattin Ali'nin Kağrı hikâyesini okumuştum. İçimde hayata karşı bir ürküntü çörekleniyordu. Havuçlu Pilav Meselesini ve Karaoğlan'ı o günlerde okudum. Ürmek, nefret etmek benim işim değildi. Hurrem'de, onun 'o körpeçik sesi'nde havuçlu pilavın oluşunda bir takım yersiz ve haksız iç sıkıntılarının çözüldüğünü buluyordum. Karaoğlan yumruğu talihe, kötü şartlara atıyordu. İşyana, kudurganlığa yer yoktu; kâbus dağılınca, bir garsonun (dostun) yumuşak sesiyle insanlaşıveriyordu” (Çavuşoğlu 1981: 131-132).
11. Gerçek yaşantısındaki muallim muavinliği, yukarıda adını zikrettiğimiz öyküsünde şu şekilde yer alır: “İşimden pek memnunum. Muallim muavinliği deyip geçtiğim, hele omuz silktiğim yok: Yiyip içiyorum, yatıyorum, çamaşırlarım yıkıyor, iki kat elbisem olsa ceketim, pantolonum daima ütülü olacak. Daha ne isterim. Kaldı ki, bütün bunlardan sonra, ayda on iki buçuk lira, şu kadar kuruş da ücret alıyorum. Gerçi insan yirmi üç yaşında daha başka şeyler de isteyebilir ve arada sırada kör talihe veya sosyal düzene küfür sallayabilir ama ben kendi hesabıma şikâyeti arkadaşımız şair Recep kadar ileri –hiçbir zaman- götürmemişimdir” (Buğra 1954: 66).
12. Tahir Alangu, bu durumu farklı şekilde yorumluyor: “Günümüz hikâyecileri gibi gerçeğe kendinden geçerek bir yol açmağa çalışıyor. Kişilerinin olsun, toplumun kalabalığının olsun yaşamalarında kendi bahtına bağlı ilintiler buluyor. (...) Hepsi de [dönemin yazarları] kendi kişiliklerine çarpan, taşıyamadıkları çıkmazları, hikâyelerine aktarmak suretiyle boşaldılar” (Alangu 1965: 806).
13. Öykü kişilerinin doktor, eczacı, veteriner, hâkim, savcı, öğretmen, yazar, ressam, müdür, memur, işçi, esnaf, köylü, öğrenci, hayat kadını gibi meslek gruplarına ya da toplumsal statülere mensup olduklarını da belirtmekte fayda var.

14. Çok zaman öykülerinde “huzursuz ve boş” insana yönelen Buğra, “onları kazanmak gayesi taşır.” Onların “yapıcı taraflarını benimser. (...) insanın bir takım kötülüklerine ve aldanışlarına” (Tuncer 1992: 123) fazla ehemmiyet vermez.
15. Buğra'nın öykülerinin değişmez mekânları olan meyhane vb. yerler, bedbin ve hırçın kişilerin boşalmalarına ve huzur bulmalarına vesile olurlar (Tuncer 1992: 98).
16. “Akıcı mı akıcı bir dili, sağlam mı sağlam bir söyleyişi var Tarık Buğra'nın; küçük insanın dünyasına sessiz ama dikkatli bir girişi ve çok sıradan görülen olguları azami sıra dışılıkla sunuşu...” (Lekesiz 1998: 349).
17. İbrahim Erseyrek'in *Yarın Diye Bir Şey Yoktur*'un ilk basımı için söylediği belirlemeyi, Buğra'nın bütün öyküleri için kabullenebiliriz: “Kitap boş yere satır harcıyan tasvirler yerine kesin ve açık hüküm cümleleri ile pırl pırlıdır, yaşayan insanın en zengin duygulanışları ile bir tek mısraı bile atlanılmaması gereken bir şiir kitabı gibi doludur.” (Erseyrek 1953: 6).
18. Öykülerde insan psikolojisine değgin soyut kelimelerin daha çok kullanıldığını görmekteyiz. “Hüzün” başta olmak üzere “hırçın”, “vahşi”, “telaş”, “endişe”, “mağrur”, “baht”, “tedirgin”, “cesur”, “cesaret”, “ferah”, “iç burukluğu”, “buharan”, “heyecan”, “korku”, “endişe”, “müjde” (Tuncer, 1992: 109) yazarın çok sevdiği kelimelerdir.

Kaynakça

- Alangu, Tahir (1965). *Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman*. 3. cilt. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Ayvazoğlu, Beşir (1995). *Tarık Buğra -Güneş Rengi Bir Yığın Yaprak-*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Buğra, Tarık (1949). *Oğlumuz*. İstanbul: Ege Basımevi.
- _____ (1952). *Yarın Diye Bir Şey Yoktur*. İstanbul: Yenilik Yayınevi; [ilavelerle ve yeni bir tertiple yeni basım] 1979.
- _____ (1954). *İki Uyku Arasında*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- _____ (1969). *Hikâyeler*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- _____ (1979). *Düşman Kazanmak Sanatı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- _____ (2004). *Söyleşiler*. Hazırlayan: Mehmet Tekin. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Çavuşoğlu, Mehmet (1981). “Hikâyeler”. *Divanlar Arasında*. Ankara: Umran Yay. s. 130-133.
- Dizdaroğlu, Hikmet (1954). “Tarık Buğra ve Hikâyeciliği”. *Hisar*. sy. 52. Ağustos.
- Doğan, Mehmet H. (1985). “Tarık Buğra”. *Hürriyet Gösteri*. 59.
- Erseyrek, İbrahim (1953). “Yarın Diye Bir Şey Yoktur”. *Yenilik*. 2. 15 Ocak
- İleri, Selim (1975). “Türk Öykücülüğünün Genel Çizgileri”. *Türk Dili*. 286. Temmuz.

- Kaplan, Mehmet (1953). “Yarın Diye Bir Şey Yoktur”. *Hisar*. 35. Mart.
_____ (1979) *Hikâye Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yay.
_____ (1953). “Yarın Diye Bir Şey Yoktur”. *Varlık*. 393. 1 Nisan.
Lekesiz, Ömer (1998). *Yeni Türk Edebiyatında Öykü*. C. 2. İstanbul: Kaknüs Yay.
Oktay, Ahmet (1954). “İki Uyku Arasında”. *Mavi*. 21. 1 Temmuz.
Önertoy, Olcay (1984). *Cumhuriyet Dönemi Türk Roman ve Öyküsü*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
Öztürk, Hasan (2006). “Tanık Buğra’nın Öykülerinde ‘Edebiyat Çevresi’”. *Dergâh*. 201. Kasım.
Sâmanoğlu, Gültekin (1964). “Tanık Buğra’nın Hikâyeleri”. *Hisar*. 6. Haziran.
Tuncer, Hüseyin (1992). *Tanık Buğra’nın Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme*. Milli Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul.
Uzer, Suat (1954). “İki Uyku Arasında ve Türk Klâsikleri”. *Hisar*. 51. Temmuz.

The Short Stories and the Short Story Technique of Tarık Buğra

Turan Karataş*

Abstract: Considered as one of the best Turkish novelists, Tarık Buğra (1918-1994) was also remarkable for the short stories he wrote at the early stages of his writing career. Buğra made his living through writing, and after a while he had to stop writing short stories because of the low income it brought. From the first to the last, Buğra's short stories may be said to have a considerable literary value. Only 56 of his 82 stories published in various journals and newspapers have been compiled and published in book form. Today the only available collection of his short stories is a book titled *There Is Nothing Called Tomorrow*, which includes 34 stories selected by Buğra himself. Tarık Buğra more often wrote short stories about "situations". In almost all of his stories, Buğra deals with the problems of a continuously changing life in constant renewal and suggests that we can also get to love the outsiders of this renewed world. The protagonists of Buğra's stories are often alike, and "restless", "troubled" and "lonely" people constitute the majority of his characters.

Key Words: Tarık Buğra, short story, short story writing, Buğra's short stories.

*Gaziosmanpaşa University, Faculty of Science and Letters / TOKAT
tkaratas@gop.edu.tr

Повести и повествование Тарыка Бугры

Туран Караташ*

Резюме: Тарык Бугра (1918-1994) является одним из лучших турецких романистов. В начале своей карьеры, он также писал повести, которые вызвали значительный интерес. Однако, через некоторое время писатель перестаёт писать повести, так как за них платили очень мало, а он жил на гонорары полученные за свои произведения. Все повести Бугры, от первой до самой последней имеют литературную ценность. Из 86 повестей которые были опубликованы в различных журналах и газетах, только 56 вошли в сборники. В настоящее время имеется только одна книга «Нет такой вещи как завтра» которая содержит 34 повести, отобранные самим автором. Повести Тарыка Бугры чаще всего «ситуативны». Почти во всех своих повестях, писатель пишет о трудностях связанных с изменяющимся и постоянно обновляющимся окружающим миром, и говорит что мы должны любить и тех кто остался за этим миром. Герои повестей Бугры очень похоже друг на друга. В большинстве своем это – «неспокойные», «трудные» и «одинокие» люди.

Ключевые Слова: Тарык Бугра, повести, повествование, повести Бугры.

* Университет Газиосманпаша, факультет естественных наук и литературы / г. Токат
tkaratas@gop.edu.tr

Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye’de Fransız Mandası

Mehmet Akif Okur*

Özet: Bu çalışmada Suriye’nin Fransız manda yönetimi altında yaşadığı tarihsel dönem incelenmektedir. Söz konusu dönem, başta sınırlarının tespiti ve devlet yapısının temellerinin şekillenmesi olmak üzere ülkeyi günümüzde de çok boyutlu olarak etkileyen önemli gelişmelerle tanıklık etmiştir. Makalede bu zaman diliminde yaşanan siyasi gelişmeler analiz edilirken, Türkiye ile Suriye arasındaki tarihi bağların olaylar ve kişiler düzeyinde altı çizilmiş, manda yönetiminin sosyal ve ekonomik hayat üzerindeki etkilerine de işaret edilmeye çalışılmıştır. Makalenin sonuç kısmında da, Fransızların Suriye’de uygulamaya geçirdikleri bazı politika ve stratejilerin, Irak’ta yaşanan güncel gelişmelerin anlamlandırılmasına katkıda bulunabileceğine dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Emperyalizm, Suriye’de Fransız Mandası, Arap milliyetçiliği, Türkiye-Suriye ilişkileri.

Giriş

Irak’ın işgaliyle birlikte Ortadoğu’da meydana gelen gelişmelerin ışığında bakıldığında, Suriye tarihinin Fransız manda yönetimi altında yaşanan bölümüne dair yapılacak değerlendirmeler, düne ait bir siyasi tarih araştırması olmanın ötesinde anlamlar kazanmaktadır.

1946 yılında Suriye’de Fransız manda yönetiminin sona ermesinden yaklaşık altmış yıl sonra Türkiye, benzer bir misyonla bölgede bulunan bir Batılı güçle, ABD ile komşu olmuştur. Amerika’nın Irak’ı işgalinin ardından hız kazanan Türkiye ile Suriye arasındaki bölgesel işbirliği arayışları, iki ülkenin ilişkilerini I. Dünya Savaşı’nın ardından Hatay meselesinin gündeme geldiği tarihe kadar geçen zaman diliminde benzer bir atmosfere taşıma eğilimi içindedir. Nitekim bu dönemde, düşmanlığını ilk önce Osmanlı Devleti’ne yönelten Suriye merkezli ayrılıkçı Arap milliyetçiliği, bölgeye dışardan bir işgalci güç doğrudan müdahil olduğunda ise destek arayışı için yüzünü Ankara’ya çevirmiştir. Çok yakın bir tarihe kadar Türkiye-Suriye ilişkilerinde etkisini hissettiren sorun ve gerilimlerin, Suriyeli karar alıcılar nezdinde bir den önemsizleşmesi üzerinde düşünülürken bu tarihsel dönemde yaşananların incelenmesi, ciddi katkılar sağlayabilecektir.

* Gazi Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü / ANKARA
mehmetakifo@yahoo.com

ABD'nin savaş sonrasında Irak'ta uygulamaya soktuğu "ulus inşâsı projesi", "kalıcı" bir düzen ve anayasa için sarf edilen çabalar, uluslararası toplumla ilişkileri, karşılaştığı direniş ve azınlıklara yaklaşımının anlamlandırılması açısından da ele alınan dönem iyi bir tarihi laboratuvar özelliğine sahiptir. Resmi hedef ve gerekçeleri açısından Manda sisteminin doğasıyla ABD'nin Irak'ta yüklediği misyon arasındaki paralellikler, gelecekte bölgede etkinliğini hissettirecek muhtemel dinamiklere dair bir ölçüde de olsa fikir sahibi olmamıza imkan verecek düzeydedir.

Bu çalışmada, ana hatlarıyla Suriye'deki Fransız manda yönetimi ele alınırken, Türkiye'yi yakından ilgilendiren Hatay meselesi, inceleme sahası dışından bırakılmıştır. Çünkü konunun Türkiye-Suriye ilişkileri açısından önemi, genel bir incelemenin alt başlığı halinde araştırma konusu yapılmasını imkansız kılmaktadır.

Makalede söz konusu dönemde yaşanan siyasi gelişmelerle birlikte, Türkiye ile Suriye arasındaki tarihi bağların olaylar ve kişiler bazında altı çizilirken, manda yönetiminin sosyal ve ekonomik gelişmelerle olan ilişkisine de işaret edilmeye çalışılmıştır.

I. Suriye'de Fransız Manda Yönetimini Hazırlayan Gelişmeler

I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'ten Milletler Cemiyeti'nin Fransa'ya Suriye üzerinde mandaterlik yetkisi verdiği 1922'ye kadar geçen zaman dilimi içerisinde bölge birçok gelişmeye sahne olmuş, Suriyeli Araplar, çok kısa bir süre için de olsa bağımsızlıklarını kazanmışlardır (bk. Longrigg 1972: 109).

Bağımsızlığa giden yolda en önemli itici gücün Arap milliyetçiliğinin uyanışı olduğu görülmektedir. 19. yüzyıldan itibaren Avrupalılar ya da Amerikalılar tarafından idare edilen üniversitelerde eğitimlerini tamamlayan Suriyeli entelektüeller, Arap tarihi, dili ve edebiyatı üzerine yaptıkları çalışmalarla Arap milliyetçiliğinin fikri zemininin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca bazı Suriyeliler açıkça idarî reform isteyip, Osmanlı idaresinin adem-i merkezîyetçi bir yapıya bürünmesini talep ederek siyasi faaliyetlere de girişmişlerdir. Daha sonra bu gurupların bir kısmı yer altına inerek bağımsızlık için çalışmaya başlamışlardır. İlk gizli cemiyetlerden birisi Mekke Şerifi Hüseyin'in oğullarından Faysal'ın da üyesi olduğu el-Cemiyye el-Arabiyye el-Fetâ'tır. İsmi zikredilmesi gereken bir diğer önemli gizli cemiyet ise Osmanlı ordusundaki Arap subaylarının bir araya gelerek kurdukları el-Ahd isimli örgüttür. Ancak uyanış döneminde "öteki"sini Osmanlıların oluşturduğu Arap milliyetçiliği, Suriye'de en keskin ve kitlesel haline Fransız idaresi altında erişmiştir (Khoury 1987: 19).

Daha sonra yaşananlarla birlikte düşünüldüğünde, hem Hristiyan Araplardan müteşekkil olan Lübnan hareketinin, hem de Hristiyanlarla Müslümanların bir arada yer aldıkları Suriye Arap hareketinin, I. Dünya Savaşı öncesinde

Osmanlı Devleti'nden daha fazla özerklik koparmak için sık sık Fransa'nın kapısını çalmaları oldukça anlamlıdır. Cemal Paşa, ayrılıkçı Arap hareketine karşı düzenlenen Âliye Divan-ı Harbi Örfisi üzerine yazdığı kitabında, Fransa'nın Mısır'daki siyasi memurunun ağızından şu cümlelere yer vermektedir: "Şayet Suriye bir gün ecnebi himayesi altına girecek ise Suriyeli Hıristiyanlar hemen müttefikten bu himayenin Fransa himayesi olmasını arzu edeceklerdir. Müslümanlar arasında ise gayet müteneffiz bir kısım İngiltere himayesini tercih, diğer bir kısmı da Fransa himayesini kabul edip mütebâkisi kendilerinin gıyabında takarrür edecek herhangi bir himayeyi lakaydâne kabul ederler" (Cemal Paşa 1993: 13).

Gerçi Araplar, Fransa'nın Suriye üzerindeki emellerinden rahatsızlık duymuyor değillerdi. Ancak Batılıların desteğinin İstanbul'dan taviz koparmakta oldukça yararlı olduğunu düşünüyorlardı (Khalidi 1980: 5-16). Fransızlar da bir yandan bölgeyle olan bağlarını milliyetçilere verdikleri destekle güçlendiriyorlar, diğer yandan da "milliyetçiliğin" dozunu ayarlamaya çalışıyorlardı. Suriye'deki Arap milliyetçiliği ayrılıkçı bir karaktere bürünür, hedeflerine de ulaşırsa, bölgenin İngiltere'nin eline geçeceğinden endişeliydiler. Bu yüzden daha çok idari reform ve adem-i merkezîyet taleplerini teşvik ederken örgütler aracılığıyla halkta Fransa'ya yönelik sempatiyi arttırmaya çalışıyorlardı (Cemal Paşa 1993: 40-41).

Suriye'nin geçici bağımsızlığına imkan verecek gelişmeler ise İngilizler tarafından Arap yarımadasında başlatılmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne karşı Arapların desteğini almak ve Ortadoğu'da Fransızlar karşısındaki konumlarını güçlendirmek isteyen İngilizler, Osmanlılar tarafından Hicaz'ın idaresi kendisine verilen Haşimi sülalesinin lideri Şerif Hüseyin'le irtibata geçmiştiler. Desteği karşısında İngilizler, Şerif Hüseyin'e bazı garantiler verdiler. Temmuz 1915'te Arabistan, Suriye ve Mezopotamya dahil olmak üzere Arap topraklarının hepsinin bağımsızlığını isteyen Şerif Hüseyin'e İngilizler, kendisiyle bütün Arapların temsilcisi olarak ilişki kurduklarını söylemiştiler. Hüseyin'in İngilizlerle yaptığı görüşmeler sonunda vardığı sonuç da kendisinin Arapların kralı olarak kabul edildiği şekildedeydi (bk. Kedourie 2000: 141-158). Araplara, isyan karşılığında bağımsızlık sözü veren İngilizler, savaştan sonra ise "Hüseyin'in kendilerini yanlış anladığını" ileri süreceklerdir (Zeine 1977: 10-11). Araplar, Sykes-Picot Anlaşması'yla Ortadoğu'nun nasıl şekilleneceğinin karara bağlandığını çok daha sonra öğreneceklerdir (bk. Helmreich 1974: 8).

Şerif Hüseyin, İngilizlerin çağrısını kabul edip 5 Haziran 1916'da oğullarının liderliğindeki Hicaz kabileleriyle birlikte Türklere karşı isyan etmiştir. Ekim 1918'de Türk ordusunun şehri boşaltmasının ardından da Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal, emrindeki kuvvetlerle Şam'a girmiştir (Zeine 1977: 25).

Faysal'ın Şam'a girmesiyle birlikte Suriye'de yaklaşık iki yıl sürecek fiilî bağımsızlık dönemi başlamış oluyordu. Askeri bir yönetici olarak Faysal, Fransız birliklerinin bulunduğu sahil şeridi hariç, bütün Suriye'yi kısa zamanda kontrolü altına almış, Temmuz 1919'da Büyük Suriye Kongresi'ni toplayarak Suriye'nin egemen ve özgür bir ülke olduğunu tescil etmiştir. Kongre, 1920 yılı Mart ayında aldığı kararla Faysal'ın Suriye Kralı olduğunu dünyaya duyurmuştur (Zeine 1977: 25-43, 128-129).

Faysal ve Suriyeli destekçileri kısa süreli bağımsızlık döneminde ülkeyi yeniden inşa etmek için ilk adımları atmışlardır. Arapça'yı resmi dil ilan etmişler, aralarında Suriye Üniversitesi'ne bağlı bir Hukuk Fakültesi ile Şam'daki Arap Akademisi'nin de yer aldığı okullar açmışlardır. Ayrıca Faysal, anayasa hazırlanması için bir komite oluşturmuştur (Zeine 1977: 118-137). Faysal yönetimi altında Suriye'de bütün iç ve dış zorluklara rağmen yeni bir idari yapılanmanın inşası için çalışıldığı, değişik seviyelerde birçok memurun kamu hizmetine alındığı görülmektedir. Ancak bağımsız Arap devleti çok fazla yaşamayacaktır (Longrigg 1972: 105).

Bu dönemde başlıca üç kuvvet, Arap milliyetçiliği ve Faysal'ın genç Arap Krallığı'nın aleyhine çalışmıştır. Bunlardan ilki, İngilizlerin hem kuzeydeki Rus nüfuzunun yayılmasını durdurmak, hem de bölgedeki petrol çıkarlarını korumak için Doğu Mezopotamya'yı kontrol altında tutma isteğidir. İkincisini de Siyonizm ve Filistin'deki Yahudi emelleri oluşturmaktadır. Her ne kadar İngiltere, 16 Mayıs 1916'da imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'nda bağımsız bir Arap Devleti ya da Arap Devletleri Federasyonu'nu tanıyacağını ifade etmişse de, 1917'deki Belfour Deklarasyonu'yla Siyonistlere de Filistin'de bir "milli yurt" vadetmişti. Bu iki taahhüt, birbirleriyle çatışmaktaydı. Üçüncü kuvvet ise, Fransızların Ortadoğu'da bir güç olarak kalmaktaki kararlılıklarıydı (Bey 1994: 7-8).

Yukarıda da işaret edilen Sykes-Picot Antlaşması, Fransız mandası yönünde atılan en önemli adımlardan birini teşkil etmektedir. Savaşın başlarında gizlice bir araya gelen Fransızlar, İngilizler, İtalyanlar ve Ruslar, Arap topraklarının kaderiyle ilgili önemli kararlar almışlardır. Dünya kamuoyu, bu gelişmelerden ancak 1917'den sonra haberdar olmuştur. Rus Devrimi'ni takiben Bolşevikler, aralarında Sykes-Picot Antlaşması'nın da yer aldığı gizli diplomatik belgeleri yayınlamışlardır. Bu anlaşma, İngilizlerin Şerif Hüseyin'e belirsiz bir şekilde Arap Krallığı sözü vermelerinden altı ay sonra imzalanmıştı. Böylece İngiltere ile Fransa, Suriye ve Lübnan'ın Fransız, Irak ve Ürdün'ün ise İngiliz nüfuzuna bırakılması hususunda anlaşmış oluyorlardı (Blake 1985: 356-366).

Bir diğer önemli dönüm noktasını I. Dünya Savaşı'nın ardından düzenlenen konferanslar oluşturmuştur. 1919'daki Versay Barış Konferansı sırasında

ABD Başkanı Woodrow Wilson, Arapların bağımsızlık taleplerini gündeme getirmiş ve Faysal Arap tezlerinin dayanaklarını açıklamak için konferansa davet edilmiştir. Ancak Faysal, taleplerine karşılık bulamamıştır. Oysa, aynı dönemde bölgeyi gezen Amerikalı heyet tarafından hazırlanan raporda Suriye'nin Faysal yönetiminde bağımsız olması ya da Amerikan mandasına bırakılması tavsiye ediliyordu. Versay'daki başarısızlığı sebebiyle hayal kırıklığına uğrayan Faysal, Şam'a dönerek her şeye rağmen Suriye'nin bağımsızlığını sürdürebilmek için çalışmalarına devam etmiştir (Zeine 1977: 99-118).

Ancak Fransa ve İngiltere, Suriye'nin bağımsızlığını tanımayı reddetmişlerdir. İtalya'nın San Remo şehrinde 1920 yılı Nisan ayında toplanan Yüksek İttifak Konseyi, Sykes-Picot Antlaşması'na uygun olarak Arap topraklarını manda yönetimlerine bölmüştür (Zeine 1977: 138, Khoury 2003: 8 9-91). Suriye'nin Fransız mandası olarak kabul edilmesinin ardından Fransız orduları Beyrut'tan hareket ederek Şam'a doğru ilerlemeye başlamışlardır. Zaten zayıf olan Arap direnişi kolayca kırılmış ve 25 Temmuz 1920'de Fransızlar Şam'a girmişlerdir. Kral Faysal Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış (Zeine 1977: 153-171) ve İngilizler 1921'de onu Irak Kralı yapana kadar da Ortadoğu'ya geri dönmemiştir. Daha sonra Haşimi ailesinden bir başka prens, Faysal'ın kardeşi Abdullah da İngilizler tarafından Ürdün Kralı olarak tanınmıştır (Haşimi ailesinin İngilizlerle ilişkileri için bk. Monroe, 1963, Kedourie 1987).

II. Suriye'de Fransız Manda Yönetimi

Ortadoğu'nun San Remo Konferansı'yla nüfuz alanlarına bölünüşünün bölge üzerindeki Fransız-İngiliz rekabetini sona erdirmeyeceği görülmektedir. Bazen açıktan açığa, bazen de gizli kapaklı bir şekilde devam eden çekişme, Fransa'nın Suriye'ye ilişkin politikalarında göz önünde bulundurduğu temel bir değişken olma vasfını daima korumuştur. Nitekim, II. Dünya Savaşı'nın ardından Fransızları Suriye'den tamamen çıkararak gücün İngiltere oluşu, bu tedirginliğin haklı gerekçelere dayandığını ispatlamaktadır.

A. Manda Yönetiminin Devlet Modeli

Söz konusu tedirginlik, Fransızların Suriye'de uyguladıkları azınlık politikalarında da kendisini göstermiştir. Fransızlar, Suriye'de dini ve etnik azınlıkları desteklemek suretiyle Arap milliyetçiliğini zayıflatmak ve konumlarını güçlendirmek için gayret sarf etmişlerdir. Zira, bir yandan İngilizlerin Arap milliyetçiliğini kendilerine karşı kullanabileceğinden endişe etmekte, diğer yandan da Suriye'de alevlenebilecek milliyetçilik ateşinin Kuzey Afrika'daki sömürgelerine sıçrayarak bir yangına dönüşmesinden korkmaktaydılar (Khoury 1987: 53-54).

Fransızların bu endişelerle şekillenen Suriye'ye yönelik orijinal planlarında mezheplere dayalı üç tane devlet öngörülmekteydi. Bunlar, kuzeyde bir Alevi devleti, merkezde bir Sünni devleti ve güneyde bir Dürzi devletidir. Bu üç

devlet, federal Suriye çatısı altında birleştirileceklerdi. Ayrıca Fransa, manda idaresi sınırları içerisinde bulunan Lübnan çevresinde bir Hristiyan devleti inşa etmiş, ayrı bir Müslüman devletinin teşekkülüne ise izin vermemiştir. Maruni liderlerle işbirliği yapan Fransızlar, bunun yerine 1926 yılında “Lübnan” devletini kurmak için mevcut Hristiyan devletinin sınırlarını genişletmişlerdir. Doğuda ezici çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Beka ile batıda sahil bölgelerini, Beyrut, Trablusşam, Tire ve Sayda’yı içine alan topraklar Hristiyan devletinin sınırları içine dahil edilmişlerdir (Acar 1989: 26).

Suriye’nin geri kalan kısmı, dini ve bölgesel farklılıklar esasında beş ayrı otonom bölgeye ayrılmıştır. Bunlar, Cebel-i Dürzi, Halep, Lazkiye, Şam ve İskenderun’dur. Böylece Arap birliğini arzulayan milliyetçi duyguların zayıflatılması hedeflenmiştir. Dürzilere yoğun olarak yaşadıkları Cebel-i Dürzi bölgesinin idaresi verilmiş, Suriye’deki en büyük dini azınlık olan Alevi nüfusun toplandığı Kuzey sahili ve Cebel-i Nusayriye bölgesi de Lazkiye devletinin çatısı altında birleştirilmiştir. Büyük bir Türk nüfusu barındıran İskenderun bölgesi de ayrı bir idari yapıya sahipti (Dawisha 1980: 18).

Parçalama siyaseti, sömürgecilerin sınırlar belirlenirken coğrafya üzerinde yaşayan toplumların istek ve beklentilerini değil, kendi hedef ve çıkarlarını önceleyen yaklaşımlarının tipik bir örneğini teşkil etmektedir (Özcan 2003: 47). Manda yönetiminin sonuna kadar da Fransızlar, yerel otonomi taleplerini desteklemeye devam etmişlerdir. Bu politikanın sebepleri arasında yukarıda işaret edilen Suriye milliyetçiliğine dayalı daha büyük arzuların önüne geçilmesi ihtiyacının yanı sıra, bölgenin küçük siyasi birimlere ayrılmasıyla gurupları birbirlerine karşı oynamanın, ödüllendirmenin ya da cezalandırmanın kolaylaşması da yer almaktaydı (Watenpaugh 1996: 367).

B. Ekonomi ve Fransız Mandası

Fransız yönetiminin baskıcı karakteri, ekonomik yapılanmada da kendisini göstermekteydi. Fransız Frank’ı, Suriye ekonomisinin merkezine yerleştirilmiş, para mekanizmasının yönetimi de Suriyelilerin değil, Fransız bankerlerinin ellerine bırakılmıştı. Sömürge idarecileri Kuzey Afrika’da uygulayarak geliştirdikleri yönetim tekniklerini daha yüksek bir hayat seviyesine sahip olan Suriye Arapları üzerinde tatbik etmeye çalışıyorlardı. Suriye’de hayatın neredeyse her cephesi Fransız kontrolü altına alınmıştı (Khoury 1987: 5).

Ekonomik açıdan bölgenin iki önemli merkezi olan Halep ve Şam, Osmanlı devletinin çökmesiyle beraber tabii ekonomik ard alanlarını yitirmişlerdi. Ekonomik parametreler açısından bakıldığında Şam’ın en önemli ticari bağlantıları Filistin ve Beyrut’la iken, Halep’in ekonomik ard alanı kuzeye ve doğuya, Irak ve güneydoğu Anadolu’ya doğru uzanmaktaydı. İskenderun limanı, Halep’in Akdeniz’e açılan kapısı konumundaydı. Ekonomik ard alan-

lar arasındaki farklılık, kullanılan ölçülere, para birimlerine ve fiyatlara kadar yansımaktaydı. Osmanlı Devleti döneminde, ekonomik ve siyasi önemleri dolayısıyla bu iki şehrin İstanbul’la doğrudan kurdukları ilişkiler, kendi aralarındaki bağlantıların zayıf kalmasında da etkili olmuştu (Khoury 1987: 17-18).

Geçmiş yüzyıllara dayanan ekonomik ilişkiler ağı, bölgede Türkiye’nin tesirinin manda yönetiminin kurulmasının ardından da uzun süre devam etmesini sağlamıştır. Örneğin 1930’da Suriye’de Fransız idaresine karşı patlak veren isyanın gerekçesini, maaşların ödenmesinde kullanılan gümüş Osmanlı mecdiyelerinin ayarının düşürülmesi oluşturmuştur (Khoury 1987: 349).

Fransızları Suriye üzerinde hakimiyet kurmaya sevk eden sebepler arasında ekonomik faktörlerin önemli bir yeri bulunmaktaydı. Öncelikle Fransa, bölgede Osmanlı idaresi zamanından kalma yatırımlara sahipti. İpek ve tütün endüstrilerindeki bu yatırımların yanı sıra Beyrut limanını, Beyrut-Şam demiryolu ile Şam ve Halep’i birbirine bağlayan yolu Fransızlar inşa etmişlerdi. Bu yollar üzerinden gerçekleştirilen taşımacılık faaliyeti de Fransızların tekelindeydi. Ayrıca Fransızlar, bölgede üretilen pamuk ve ipek gibi hammaddelele de ilgilenmekteydiler (Khoury 1987: 30-31, Fulton 1996: 160-161).

Fransa’da sömürgeciliği destekleyen guruplar, ekonomik çıkar beklentilerini başka argümanlarla da birleştirerek savunmaktaydılar. Bunların en önemlileri, Kuzey Afrika’nın işgalinin ardından Fransa’nın çıkarları açısından hayati bir önem kazanan Akdeniz’in doğusunda da sömürge edinmenin zorunlu hale geldiğini savunan jeopolitik tezlerdir. Jeopolitik bakış açısı ekonomiyle eklenmekte; Kuzey Afrika’yla yapılan ticaretten sağlanan kârlar, sömürgelerin genişletilmesinin ticari açıdan ne kadar hayati olduğunu göstergesi sayılmaktaydı. Bu yaklaşım, imparatorluğun büyümesinin getireceği milli prestij ya da Fransa’nın “medeniyet götürme misyonu” gibi ideolojik gerekçelerle de desteklenmekteydi (Khoury 1987: 42-43).

C. Manda Yönetimi Döneminde Suriye’deki Siyasi Elitler

Manda yönetimi döneminde iç siyasetin yapısına bakıldığında, yerel düzeyde siyasi gücün kullanımı açısından Osmanlı Devleti zamanıyla Fransız idaresi arasında bir devamlılık bulunduğundan söz etmek mümkündür. Her iki dönemde de gücü ellerinde toplayanlar aynı kişiler ya da aileler olmuşlardır. Osmanlı idaresinde siyasi gücün merkezinde şehirler yer almaktaydı, güç merkezden çevreye doğru yayılıyordu. Bu durum Fransız yönetimi sırasında da devam etmiştir (Khoury 1987: 3).

Devamlılık yapısal özelliklerin yanı sıra kadrolar açısından da söz konusudur. Nitekim, Manda yönetiminin ardından ön plana çıkan siyasi figürler arasında birçok eski Osmanlı idarecisi de yer almaktaydı. Örneğin yeni kurulan Halep

Devleti'nin başına getirilen Kamil Paşa el-Kudsi, eski bir Osmanlı paşasıydı (Longrigg 1972: 127). Fransızlar, kurdukları beş devleti çatısı altında toplanan bir Suriye Federal Konseyi oluşturmuşlardı. Her devletten bir üyenin yer aldığı konseyin ilk toplantısında yapılan seçimde Başkanlık görevine getirilen Subhi Bey Berekat, kökeni, kariyeri ve kullandığı dil itibarıyla "Arap'tan daha çok Türk" olarak tarif edilmekteydi (Longrigg 1972: 129). 1925 yılı Aralık ayına kadar vazifesine devam eden Berekat, devlet makamlarına "Türk" dostlarını getirmekle suçlanmıştı (Longrigg 1972: 173). Berekat'ın ardından geçici devlet başkanı olarak atanan Ahmed Nami Bey de Halife Abdülmecid Efendi'nin damadıydı (Longrigg 1972: 174).

Bu devamlılık başka alanlarda da gözlenmekteydi. Örneğin, Suriye'de Türklerin arkalarında bıraktıkları yargı sistemi, hem Faysal idaresi hem de Manda yönetimi döneminde bazı değişikliklerle kullanılmaya devam edilmiştir (Longrigg 1972: 135).

Suriye'deki Fransız idaresi siyasi hayatın temel karakterini değiştirememiştir, ancak yönetilenlerin nazarında yeni emperyal otoriteyle eskisi arasında çok önemli bir fark bulunmaktaydı. Fransızlar, halife sıfatını taşıyan Osmanlı sultanları gibi meşru bir otorite olarak kabul edilmemişlerdir. Ülkedeki Fransız varlığı, halk tarafından ne olduğu pek fazla anlaşılabilen Manda sistemine dayanmaktaydı. Fransızların tarihi olarak bölgedeki Hristiyanların koruyuculuğu rolünü oynamaları, Müslüman çoğunluğun kendilerine güven duymalarını imkansızlaştırmaktaydı. I. Dünya Savaşı'ndan çok önce Fransızlar tarafından açılan okullar ve Marunilere yönelik misyonerlik faaliyetleri, özellikle Suriye ve Lübnan'a odaklanmıştı (Shorrock 1976: 63-64).

D. Manda Yönetiminin Hukuki Yapısı

Kısmen bu meşruiyet problemleri yüzünden, kısmen de manda sisteminin (Olson 1991: 388-389) getirdiği uluslararası ve ahlaki sınırlamalar ile Fransa'nın savaş sonrasındaki kırılgan ekonomik ve siyasi yapısının neticesi olarak, Fransızların Suriye'deki varlığı başından itibaren "istikrarsız" bir karaktere sahip olmuştur (Khoury 1987: 4-5). Manda idaresi, tanımı itibarıyla "geçici" bir yönetimdi ve mandacı devlete önemli sınırlamalar getirmekteydi. Örneğin, Milletler Cemiyeti'nin Suriye'deki Fransız mandasıyla ilgili kabul ettiği belgede, Fransa'nın kendi çıkarlarını kollamaması talep edilmekteydi. Mandacı devlet, diğer büyük devletlere karşı ayrıcalıklı gümrük tarifeleri uygulayamayacaktı (Hourani 1946: 308-314). Mandacı devlet, üç yıl içerisinde bir anayasa hazırlanması, manda yönetimi altında yaşayanların hakları, çıkarları ve arzularının gözetilmesi, bağımsız bir devlet olma yönünde ilerlemelerinin sağlanması, şartlar elverdiği ölçüde de yerel otonominin teşvik edilmesi gibi sorumlulukları üzerine almaktaydı. Dış ilişkiler ve Suriye'de bulunan yabancı misyonla kurulacak münasebetler tamamen Fransa'nın yetkisi

dahilindeydi. Ülkenin hiçbir parçası bölünerek başka bir devlete verilemeyecekti. Yabancı dini misyonlar, faaliyetleri dini alanla sınırlı kalmak kaydıyla tam bir özgürlüğe sahip olacaklardı. Resmi diller ise Fransızca ve Arapça olarak belirlenmişti (Longrigg 1972: 111).

Suriye ve Lübnan’a ilişkin Manda belgesinin beşinci maddesi, kapitülasyonların manda dönemi boyunca uygulanmayacağını, ancak manda idaresi sona erdiğinde yeniden yürürlüğe konulacağını belirtmekteydi (Bey 1994: 6-7). Her ne kadar kağıt üzerinde yazılanlara harfiyen bağlı kalmak durumunda olmasalar da zamanla hukuki taahhütler büyük devletlerin kendi aralarındaki ilişkilerinde birbirlerine karşı kullandıkları önemli kozlar haline dönüşmüşlerdir. Büyük devletler arasındaki rekabet, söz konusu dönem boyunca bölge politikalarının belirlenmesinde çok önemli roller oynamıştır. “Müttefikler”, aralarındaki rekabet yüzünden zaman zaman birbirlerine karşı bölgesel aktörlerle işbirliği içine girmekten çekinmemişlerdir (Söz konusu çekişmelere örnek olarak bk. Kent, 1993: 110).

E. Milliyetçilik, Muhalefet ve Direniş

Manda yönetiminin hukuki çerçevesinden de yararlanarak şehirli elitler, Osmanlı idaresi zamanında devlet yönetimiyle tebaa arasında yerine getirdikleri “aracılık” görevi yerine, bu kez muhalefet rolünü üstlenmişlerdir. Yeni rejim tarafından ciddiye alınabilmek için de, hem toplumdaki aktif güçleri harekete geçirmek hem de daha önce olmadığı kadar geniş siyasi ittifaklar içine girmek ihtiyacını hissetmişlerdir. Yeni dayanışmayı ifade edecek ideolojik dil olarak milliyetçilik, iki savaş arası dönemde Suriye’deki siyasi hayatın eksenini oluşturmuştur (Khoury 1987: 5).

Milliyetçilik kentli bir ideoloji olarak dört şehirde, Şam, Halep, Hama ve Humus’ta daimi bir taban bulmuş, bağımsızlık hareketinin kırsal kesimle ve diğer bölgelerle olan ilişkileri ise kesintilerle devam etmiştir (Khoury 1987: 10-11). Fransızlar, milliyetçiliğin yaygın olduğu şehir merkezleriyle kırsal kesimler arasındaki ayrılıkları körükleyerek bağımsızlık hareketinin yayılmasının önüne geçmeye çalışmışlardır. Bu amaçla birçok girişimde bulunulduğunu görmekteyiz. Bunlar arasında şüphesiz en önemlisi başarısızlıkla sonuçlanan toprak reformu girişimidir (Khoury 1987: 61-63). Manda dönemi boyunca yapılan seçimlerde Fransız idaresi, şehirlerdeki milliyetçi elitlerle taşralı köylüler arasındaki ilişkinin en alt seviyede kalması için çaba sarf etmiştir. Uygulanacak seçim sistemleri belirlenirken bile bu durum göz önünde bulundurulmuştur (Shambrook 1998: 14-15).

Suriye’deki siyasi mücadele, her zaman mandacı devletin çizdiği hukuki yapı içerisinde cereyan etmemiştir. Bölgesel ayaklanmalar, 1925’le 1927 arasın-

daki büyük isyan, Fransızlar karşısındaki direnişin önemli dönüm noktaları arasında yer almaktadır.

Ayakanmalar sırasında Türk-Fransız ilişkilerinin seyrine göre ağırlığı değişmekle birlikte Türkiye'nin bölgedeki varlığının kendisini her zaman hissettirdiği görölmektedir. Örneğin Suriyeli liderlerden Şeyh Salih ibn Ali'nin liderlik ettiği, Alevi bölgelerinde fasıllarla devam eden isyanın Ankara hükümeti tarafından desteklendiği bilinmektedir. Fransızların isyanı bastırabilmeleri ancak Ankara Anlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte yardımın kesilmesi sayesinde mümkün olmuştur (Khoury 1987: 99-102).

Milliyetçi lider İbrahim Hannanu'nin Halep civarında Fransızlara karşı verdiği mücadeleyi de neredeyse Türkiye'deki millî mücadelenin bir uzantısı gibi değerlendirmek mümkündür. Halep ve civarı Suriye'nin diğer bölgelerine nazaran Türk kültürünün çok yoğun etkisi altındadır. Bölgeden I. Dünya Savaşı'ndaki Arap isyanına katılanların bile Fransız işgaliyle birlikte yüzlerini Türkiye'ye döndüklerini görmekteyiz. Türkiye ile birleşme fikri, 1920'lerin başında Halep'te hakim düşünce haline gelmiştir. Hatta bu yaklaşımın yalnızca Kuzey Suriye'de taraftar bulmadığı, Kral Faysal'ın bile Türkiye ile federasyon fikrini desteklediği ileri sürölmektedir (Umar 2003: 375). Ankara hükümeti, bölgedeki Türklerin tıpkı Anadolu'daki gibi Müdafayı-Hukuk Cemiyetleri kurmalarına ön ayak olmuştur. Anadolu'daki İstiklâl Savaşı ve Suriye'deki Türklerin örgütlenmeleri, Fransızlara karşı verdikleri mücadelede Suriyelilere örnek teşkil etmiştir (Umar 2003: 375-376).

Özellikle Halep'teki direniş Ankara hükümeti tarafından desteklenmiş, zaman zaman kuvây-ı millie birlikleri bölgede Fransızlarla doğrudan çatışmalara girmişlerdir (Khoury 1987: 103-110). Hatta İbrahim Hannanu, yakalandıktan sonra çıkarıldığı mahkemede askeri operasyonların doğrudan Ankara'daki Mustafa Kemal hükümetinin emrinde yapıldığını söylemiştir (Khoury 1987: 110). Ankara Anlaşması'nın ardından yardımın kesilmesi ise Halep'te büyük infial uyandırmış, direnişe katılan milliyetçi çevreler ihanete uğradıklarını hissine kapılmışlardır. Bu tarihten sonra Halep yüzünü Şam'a dönmeye başlayacak, Türkiye ile birleşme fikrinin yerini de Birleşik Suriye hedefi alacaktır (Khoury 1987: 111-112).

Ayakanmalar Suriye'nin kuzeyiyle sınırlı kalmamıştır. Şeyh İsmail, Havran ve Cebel-i Dürzi bölgelerinde isyan etmiş, Dürzilerin önde gelen kabile reislerinden Sultan Paşa el-Atraş da aynı bölgede, özellikle 1925'te direniş hareketinin liderliğini yapmıştır. Ancak 1920'lerdeki isyanların temel hedefinin, birleşik bir Suriye'nin bağımsızlığının kazanılması olduğunu söylemek zordur. Bunları Aleviler, Dürziler ya da Bedeviler gibi tek tek gurupların yabancı müdahalesine karşı ayakanmaları şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır (Bey 1994: 11).

Güney Suriye’de ise bağımsızlık hareketinin merkezinde Şam’ın yer aldığı görülmektedir. Şam’da Arap milliyetçiliğinin liderliğini daha önce Faysal’ı destekleyen eğitimli zengin müslümanlar yapmaktaydı. Fransızlara karşı yürütülen siyasi muhalefetin temel gündem maddeleri arasında gazetelerin, siyasi faaliyetlerin ve medeni hakların baskı altına alınması ile “Büyük Suriye”nin parçalanması yer almaktaydı. Ayrıca Milletler Cemiyeti’ne bağlı bir manda yönetimi olmanın gereği olarak nihayetinde Suriye’yi bağımsızlığa götürecek anayasanın yapılmasına Fransızların bir türlü yanaşmayışları da mücadelenin şiddetini arttırmaktaydı. Özellikle Iraklıların 1924 yılının Mart ayında İngilizlerden seçilmiş bir parlamento oluşturma hakkını almalanıyla birlikte Suriyeli Arapların Fransız idaresinden duydukları rahatsızlık daha da artmıştır. Yükselen talepleri bastırmak için Fransızlar, 9 Şubat 1925’te milliyetçilerin, Fransa’nın Suriye’nin nihai bağımsızlığı ile ülke bütünlüğünü tanımasını ve medeni hakların garanti altına alınmasını talep eden Faris el-Huri liderliğindeki Halk Partisi’ni kurmalarına izin vermişlerdir (Longrigg 1972: 151).

Fransızlar ülkeyi altı ayrı parçaya böldükleri için bu dönemde milliyetçiler açısından en acil ve temel meselenin Suriye’nin bütünlüğünün sağlanması olduğu görülmektedir. Nihayetinde 1925’te Halep ve Şam vilayetleri birleştirilmiş, ancak 1926’da Lübnan Fransız kontrolü altında bağımsız bir cumhuriyet haline getirilmiştir.

Şam’daki milliyetçiler, bölgesel gerginliklere ve isyanlara Fransa’ya karşı milli direniş karakteri kazandırmayı zaman zaman başarabilmişlerdir. Yukarıda kısaca bahsedilen 1925’teki Dürzi isyanı bu durumun önemli bir örneğini teşkil etmektedir. İç işlerine yapılan müdahalelerden rahatsız olan Dürziler, aralarındaki ihtilafları bir kenara bırakarak yabancı idaresine karşı direnmek için bir araya gelmişlerdir. Daha sonra ise Sultan Paşa el-Atraş’ın liderliğinde 20 Temmuz 1925’te Selah’di, 2 Ağustos’ta da Dürzi bölgesinin başkenti konumunda bulunan Süveyda’yı ele geçirmişlerdir (Longrigg 1972: 153).

Dürzi isyanına dair haberlerin Suriye’de yayılmasıyla birlikte Suriyeli milliyetçiler tarafından Halep ve Şam’da da isyanlar başlatılmıştır. Milliyetçiler Şam’a saldırması için Atraş ile anlaşmışlar, ekim ayında milliyetçilerin yaptıkları gösteriler eşliğinde Atraş, Şam’ı işgal etmiştir. Bunun üzerine Fransızların yoğun bombardımanına maruz kalan Şam’da beş bin kişi hayatını kaybetmiştir (Provence 2005: 128-130). Şam bombardımanı yüzünden Fransa’yı eleştiren Amerika ve İngiltere’nin harap olan tarihi ve arkeolojik eserlerden bahsetmeleri, ancak can kaybına hiç değinmemeleri oldukça anlamlıdır (Khoury 1987: 179). Yıl sonunda ayaklanma bastırılmış ve zoraki düzen açık isyanın yerini almıştır.

F. İsyandan Siyasete (1927-1939)

Düzenin yeniden sağlanmasının ardından Fransız askeri yönetimi, Milletler Cemiyeti tarafından Fransa'dan talep edilen bir yükümlülük olan "kendi kendini idare" yönünde adımlar atmaya başlamıştır. 1927'de Fransızlar, Şam'daki değişik milliyetçi guruplardan oluşan "Vatan Kitleleri/el-Kitle el-Vataniyye / National Block"nin kurulmasına izin vermişlerdir. Milliyetçi ittifakın başında İbrahim Hannanu ve Haşim el-Atasi bulunmaktaydı. Ayrıca büyük toprak sahibi ailelerin ileri gelen üyeleri de ittifak saflarındaydılar. Vatan Kitleleri içinde yer alan en radikal unsur, Şükrü el-Kuvvetli'nin liderliğini yaptığı gizli bir cemiyet olan el-Feta'ın devamı mahiyetindeki İstiklal Partisi'ydi.

Aynı yıl kurucu meclis için yapılan seçimler Vatan Kitleleri'ni iktidara taşımış ve Hannanu bir anayasa yazma işine girişmişti. Hazırlanan anayasa Suriye'nin bütünleşmesini öngörmekte ve Fransız otoritesini yok saymaktaydı. Fransız Yüksek Komiseri, parlamentodan ya anayasaya doğrudan Manda yönetimine atıf yapan bir maddenin konulmasını ya da Manda yönetiminin işleyişini etkileyen maddelerin çıkarılmasını talep etmiştir. Bu istek reddedilince Suriye parlamentosunun kabul ettiği anayasa metni yürürlüğe girememiş, manda yönetimi meclis çalışmalarını süresiz tatil etmiştir. Fransızlar Suriye parlamentosunu benzer sebepler yüzünden 1933 yılı Kasım ayında bir kez daha kapatacaklardır (Shambrook 1998: 20-23, 248).

Suriyeli milliyetçiler, Fransızlarla en azından Fransa'nın Suriye'deki hedeflerini ortaya koyan bir anlaşma imzalamak için ısrarlı taleplerde bulunmaya devam etmişlerdir. Benzer bir anlaşma İngilizlerle Iraklılar arasında daha 1922'de yapılmıştı. 1935'de Hannanu'nin ölümünün ardından meydana gelen karışıklıklar ve 1936'daki genel grev, anlaşmayla ilgili tartışmaların canlı bir şekilde ülke gündemine oturduğu dönemlerdir. Nihayet, 22 Aralık 1936'da Fransa'da Leon Blum'un liberal-sosyalist hükümeti döneminde Suriye-Fransa İttifak Anlaşması imzalanabilmiştir. Bu gelişmeler sırasında Suriye'de Haşim el-Atasi'nin başkanlığında milliyetçi bir hükümet kurulmuş, ancak Fransız parlamentosu anlaşmayı onaylamamıştır (Longrigg 1972: 221).

Bundan sonra anlaşmanın onaylanması yönündeki talepler, artarak yükselmeye devam etmiştir. Anlaşma metninin, İngiliz-İrak Anlaşması model alınarak hazırlandığı görülmektedir. Anlaşmaya göre, Suriye ve Lübnan bağımsız devletler olarak Milletler Cemiyeti'ne katılırken, Fransa da bölgedeki bazı ayrıcalıklarını korumaya devam edecekti. Belge, içinde savunma, barış zamanında danışma, savaş zamanında ise karşılıklı dayanışma gibi unsurları barındıran bir ittifak, barış ve dostluk anlaşması mahiyetindeydi. Suriye, savaş dönemlerinde deniz, hava ve kara sahası ile imkanlarını Fransa'ya açarak yardımcı olacaktı. Fransa, anlaşma yürürlükte kaldığı müddetçe ku-

zeydeki iki hava üssünü kullanacak, beş yıllık bir süre için de bazı bölgelerde kara birlikleri bulundurmaya sürdürecekti. Suriye, Fransız askeri misyonunun yardımı ve Fransız ekipmanları kullanılmak suretiyle milli bir ordu kuracaktı. Bütün danışmanların ve teknisyenlerin Fransa’dan getirilmeleri zorunluydu. Fransız diplomatik misyonları Suriye vatandaşlarının haklarını kollayacak, Suriye’deki Fransız Büyükelçiliği diğerlerinin üzerinde yer alacak, Fransa ile Suriye para birimleri arasındaki parite korunacaktı. Ayrıca ülkedeki yabancı kurumlar, daha önceki imtiyazlarını muhafaza edeceklerdi. Yirmi beş yıl süreli anlaşmayla kapitülasyonların yeniden yürürlüğe konulmayacağı taahhüt altına alınmıyordu. Fransa, Alevi ve Dürzi bölgelerinin “özel bir idari yapılanma” çerçevesinde Suriye ile bütünleşmelerini kabul ediyordu (Longrigg 1972: 223-224).

1937 yılı boyunca da Suriye’nin bağımsızlık mücadelesinde Vatan Kitleleri’nin liderliğinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Fransızlar Cebel-i Dürzi ve Lazkiye’nin merkezi Suriye hükümetine bağlanmasını kabul etmiş ve yerel yönetimlere ait birçok yetkinin Suriye hükümetine devredilmesini onaylamışlardır (Longrigg 1972: 230-233).

Hatay meselesi, Filistin’deki Arap isyanı ve Fransız Franki’nin değer kaybetmesi yüzünden meydana gelen ekonomik krizler ile Suriyelilerin kendi aralarındaki ayrılıklar, bu dönemde Suriye hükümetini istikrarsızlaştıran ana unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Vatan Kitleleri rekabet yüzünden bölünmüştür. İleri gelen milliyetçi liderlerden Abdurrahman Şehbender, 1939’da rakip bir teşkilat kurmuş, ancak bir sene sonra suikasta kurban gitmiştir. Cebel-i Dürzi’deki ayrılıkçı hareket de Fransızların desteğiyle milliyetçilere karşı düşmanlık yapmaya başlamıştır. Ayrıca Hatay meselesinin kızıştığı dönemlerde Türkiye’nin faaliyetleriyle Cezire’de karışıklıklar çıkmış, bölgenin Türkiye’ye bağlanması yönünde talepler yükselmeye başlamıştır (Khoury 1987: 531-533).

Manda dönemi Suriyesinde siyasi hayatın eksenini oluşturan milliyetçiler arasındaki bölünmelerin başka yapısal sebepleri de bulunmaktadır. Vatan Kitleleri, Fransızlarla birlikte ülke yönetiminde söz sahibi olduktan sonra yetersizlik belirtileri göstermeye başlamıştır. Fransız idaresine karşı muhalefetle hükümet etme sorumluluğunu yüklenmek arasında ciddi farklar bulunmaktaydı. Nitekim Suriye halkını etkileyen somut, sosyal ve ekonomik sorunlarla ilgili olarak çok az şey yapabilmişlerdir. Ülkede bulunun dini azınlıkların arzularına cevap vermek konusunda da yetersiz kalmışlardır. Ayrıca Manda döneminde geliştirilen daha geniş siyasi örgütlenme şekillerine rağmen birçok milliyetçi lider, tabanlarını şehirlerin dışında yeterince genişletememişlerdir. Vizyon eksiklikleri kendisini hissettirmiş, milliyetçilere destek veren dört şehir dışında kalıcı ağırlık sağlayamamışlardır. Eski ayrılıklar da, değişen siyasi coğrafyaya ve şartlara rağmen varlıklarını sürdürmüşlerdir. Khoury, Şamlı milliyetçi liderlerin kendilerini Kudüs ya da Beyrut’ta Halep’ten daha rahat

hissettiklerini, aynı şekilde Halepli liderlerin de Şam kadar Irak ve Türkiye'ye yüzlerini döndüklerini ifade etmektedir (Khoury 1987: 622).

Şam ile Halep arasındaki siyasi rekabet, Manda döneminde yaşanan gelişmeler üzerinde etkileyici olmuştur. Her ne kadar Halep, bağımsızlık mücadelesinde hayati bir rol oynamış olsa da, siyasi hayatın hemen her cephesinde Şam'ın gölgesi altında kalmıştır. Vatan Kitleleri'nin Halep kolu, bir yandan Şam koluyla rekabet içerisindeyken, diğer yandan da kendi içinde bölünmüş bir vaziyettedir. Nitekim 1940'larda Vatan Kitleleri'nden kopuşlar Halep merkezli yeni bir partinin doğmasına yol açmıştır (Khoury 1987: 623).

Bu dönemde Hatay meselesi, gerek Suriye'deki siyasi oluşumlar gerekse de Suriye-Fransa ilişkileri açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Suriye-Fransa Anlaşması'nın 1936'daki müzakereleri esnasında Türkiye, Hatay'daki durumun yeniden gözden geçirilmesi talebinde bulunmuştur. Konu Milletler Cemiyeti'ne götürülmüş, Cemiyet de 1937'de Hatay'ın ayrı, kendi kendini idare eden bir devlet olmasına karar vermiştir. Türkiye ile Fransa arasındaki doğrudan görüşmeler, Fransa'nın Hatay'ın Türkiye'ye ilhakını kabul edışıyle 13 Temmuz 1939'da sona ermiştir (Fırat 2001: 279-287).

Bunun üzerine, Suriye'de Fransa'yı ve milli çıkarları iyi kollayamadığı için hükümeti hedef alan gösteriler yapılmış, ülkedeki kargaşa artmıştır. Suriye devlet başkanı Ataç istifa etmiş, parlamento feshedilmiş ve Fransa Suriye'yi Yöneticiler Konseyi aracılığıyla idare etmeye başlamıştır. Lazkiye ve Cebel-i Dürzi yeniden ayrı birimler haline getirilmişlerdir. Suriye hükümeti, Suriye-Fransa Anlaşması'nı onaylanmak üzere Bakanlar Kurulu'na getirmeyeceklerini resmen ilan etmiştir (Khoury 1987: 485-534).

G. Manda Yönetiminin Sona Ermesi

II. Dünya Savaşı'nda Fransa'nın Haziran 1940'ta teslim olmasının ardından iktidara gelen Vichy hükümeti, Suriye'ye yeni bir yüksek komiser atamış ve toprak zengini köklü bir Şamlı aileye mensup olan Halid Azm liderliğinde bir hükümeti işbaşına getirmiştir. Başka cephelerde devam eden Alman askeri başarılarına rağmen Ürdün'deki Arap Lejyonu tarafından da desteklenen İngiliz ve Özgür Fransa birlikleri, Vichy kuvvetlerini hem Suriye'de hem de Lübnan'da yenilgiye uğratmışlardır. Bunun ardından kontrol Özgür Fransa otoritelerine geçmiştir (Longrigg 1972: 311-314).

Suriye'nin müttefikler tarafından işgalinin öncesinde, özellikle İngilizlerin bir bölge gücü olarak Türkiye'nin devreye sokulması için planlar yaptıklarını görmekteyiz. Askeri kuvvetlerinin çok fazla yayıldığını düşünen İngilizler, kendileri bölgeye güneyden girerlerken Türkiye'nin de Halep dahil olmak üzere Kuzey Suriye'yi işgal etmesinin işlerini kolaylaştıracağını düşünmüşlerdir. Bu plan, müttefiklerin Haziran 1941'de Suriye'yi işgallerine kadar gündemde kalmış, hatta Ankara'daki İngiliz büyükelçisi işgalden birkaç gün önce

Türkiye’yi, Suriye’ye girmesi için teşvik etme amacıyla Türk makamlarıyla bazı temaslarda bulunmuştur (Longrigg 1972: 37-38).

İttifak kuvvetlerinin bölgeye girişiyle De Gaulle, nihai bağımsızlık için söz vermiş, ancak manda yönetiminin Fransız hükümeti tarafından resmen sona erdirilinceye kadar devam edeceğini de eklemiştir (Shambrook 1998: 262-263).

Suriye’deki 1943 seçimlerinde Vatan Kitleleri iktidara gelmiş ve el-Kuvvetli Suriye devlet başkanı olmuştur. 1944 yılı boyunca Suriye hükümeti, 1920’den bu yana Fransızların kontrolünde olan 14 idari daireyi kendi bünyesine almıştır. Bunlar arasında gümrükler, sosyal işler, emtia vergileri, şirket imtiyazlarının kontrolü ve kabilelerin denetimi de yer almaktaydı. Fransa’ya da sosyal, kültürel işler, eğitim hizmetleri ve güvenlik işlerinde kullanılan “Levant Özel Kuvvetleri”nin sorumluluğu kalmıştır. Fransa’nın muhalefetine rağmen Temmuz 1944’te Sovyetler Birliği, Eylül’de ABD, ertesi yıl da İngiltere Suriye ile Lübnan’ı şartsız bir şekilde egemen devletler olarak tanımlar, Fransa’ya da Suriye’yi boşaltması için baskı yapmaya başlamışlardır (bölge-deki İngiliz-Fransız rekabeti için bk. Gaunson, 1987).

Yeni Suriye hükümeti “Levant Özel Kuvvetleri”nin derhal ve koşulsuz bir şekilde ya Suriye’ye devredilmesini ya da dağıtılmasını talep etmiş, aksi takdirde millî bir ordu oluşturulacağını ilan etmiştir. Ancak Fransa, birliklerin çekilişini kendisine Suriye’de imtiyazlı bir konum sağlayacak olan anlaşmanın imzalanmasına bağlamıştır (Khoury 1987: 616).

“Levant Özel Kuvvetleri”, Suriyelilerden oluşan birliklerdi. Fransızların azınlıklar politikasının etkisini en derin şekilde hissettirdiği alanlardan birisini de bu askeri yapılanma oluşturmaktaydı. Fransızlar, ağırlıklı bir şekilde kırsal kesim ve azınlık kökenlilerden oluşan bir ordu kurmuşlardı. Bu dağılım özellikle rütbeli subaylar açısından geçerliydi. Manda yönetimi sona erdiğinde Suriye ordusunun çekirdeğini oluşturacak bu birliklerin bazıları tamamen azınlıklardan müteşekkildi. Bu durum Suriye rejiminin yapısı üzerinde, etkileri günümüze kadar devam eden belirleyici bir rol oynamıştır. Süreç içerisinde Baasçılık, ordudaki Alevi, Dürzi ve kırsal kökenli Sünni subayları birleştiren bir ideoloji olarak doğacaktır (Khoury 1987: 629-630).

1945 yılı Ocak ayında Suriye hükümeti millî ordu kurma kararı almış, Şubat ayında da ittifak devletlerine savaş ilan etmiştir. Bu gelişmelerin ardından Mart ayında Suriye, egemenliğinin bir göstergesi olmak üzere kurucu üye sıfatıyla BM’ye kabul edilmiştir. Nisan ayında da Arap Ligi anlaşmasını imzalararak Arap Birliği fikrine olan sadakatini teyid etmiştir. Aynı dönemde Fransızların Suriyelilere sundukları anlaşmanın mandacı devlete karşı duyulan nefret hissini alevlendirdiği görülmektedir. Fransa ise kuvvetlerini çekmeden evvel kültürel, ekonomik ve stratejik çıkarlarının bir anlaşma ile korunmaya alınması hususunda tavizsiz davranmıştır. Mayıs 1945’te Şam ve Halep’te gösteriler yapılmaya başlanmış, Fransızlar da Şam’ı bir kez daha ağır

silahlarla bombardımana tutmuşlardır. Hama ve Humus'ta da ciddi çarpışmalar yaşanmıştır (Longrigg 1972: 345-353).

Ancak İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in Şam'a kuvvet gönderme tehdidinin ardından General De Gaulle ateşkes ilan etmiş ve 15 Nisan 1946'ya kadar bütün Fransız kuvvetleri Suriye topraklarını terk etmişlerdir. Manda döneminin sona erdiği tarih olan 17 Nisan'da da Suriye'de halen millî tatil olan Kurtuluş günü kutlanmıştır (Longrigg 1972: 354-355).

Sonuç

Suriye'de Fransız manda yönetimi, başta sınırlarının tespiti olmak üzere ülkeyi günümüzde de çok boyutlu olarak etkileyen birçok önemli gelişmenin yaşandığı, devlet yapısının temellerinin şekillendiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır (Hinnebusch 2002: 18-23).

Manda idaresi altında ekonomik, sosyal ve siyasi hayat Osmanlı Devleti'nin bıraktığı miras üzerinde yeniden inşa edilmiştir. Türkiye'nin bölgeyle olan tarihi bağlarının Suriye'deki gelişmeler üzerinde yalnızca Hatay meselesiyle sınırlanamayacak bir yelpazede etkili olduğu görülmektedir.

Fransızların Suriye'de karşılaştıkları zorluklar ile uygulamaya geçirdikleri politika ve stratejiler bazı açılardan güncel gelişmeler açıklanırken de yararlanılabilecek niteliktedirler. Fransa'nın Suriye'yi mezhep ve etnik köken esasında devletçiklere bölerek bir federasyon halinde örgütleme çabasıyla, Irak'taki tartışmalar arasında ciddi benzerlikler bulunmaktadır.

Suriye'nin geleceğinin şekillenmesi açısından hayati bir niteliğe sahip iki hukuki metin, Suriye anayasası ve Suriye-Fransa Anlaşması üzerinde yapılan mücadele ve tartışmaların tahlili, bugün benzer bir sürecin yaşandığı Irak'taki gelişmelerin yorumlanması açısından da önem taşımaktadır.

Mandacı devletin arkasında bıraktığı kurumlar arasında ülkenin geleceğinin şekillenmesindeki etkinliği açısından ordunun özel bir yeri bulunmaktadır. Manda yönetimi altında ağırlıklı olarak azınlıklara dayanılarak inşa edilen Suriye ordusunun bu niteliği, bağımsızlık sonrasında ülkedeki siyasi hayatın geleceği üzerinde belirleyici olmuştur. Bu noktada, Irak ordusunun kurulması aşamasında da benzer tartışmaların yaşanmış olması dikkat çekicidir.

Ortadoğu'daki yeni gelişmelerin harekete geçirdiği dinamikler çerçevesinde meydana gelen Türkiye-Suriye yakınlaşmasının bünyesinde barındırdığı risk, imkan ve potansiyellerin değerlendirilmesi bakımından söz konusu döneme ilişkin daha fazla çalışmanın yapılması, şüphesiz daha yeni ve ufuk açıcı bakış açılarının ortaya çıkmasına imkan verecektir.

Kaynakça

- Acar, İrfan C. (1989). *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Ankara: TK.
- Bey, Salma Mardam (1994). *Syria's Quest For Independence*. Beyrut: Ithaca Press.
- Blake, Gerald H., Alasdair Drysdale (1985). *The Middle East and North Africa a Political Geography*. New York: Oxford University Press.
- Cemal Paşa (1993). *Osmanlı İmparatorluğunda Ayrılıkçı Arap Örgütleri. Âliye Divân-ı Harb-i Örfisi*. Yay. Haz. Ayşe H. Aydın. İstanbul: Arba.
- Dawisha, Adeed I. (1980). *Syria And The Lebanese Crisis*. Hong Kong: Macmillan.
- Fırat, Melek (2001). "Sancak (Hatay) Sorunu". *Türk Dış Politikası. Baskın Oran (Der.)*. C.I. İstanbul: İletişim.
- Fulton, L. Bruce (1996). "France and the End of the Ottoman Empire". Marian Kent (ed.). *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London: Routledge.
- Helmreich, Paul C. (1974). *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*. Columbus: Ohio State University Press.
- Hinnebusch, Raymond (2002). *Syria: Revolution from Above*. New York: Routledge.
- Hourani, Albert (1946). *Syria and Lebanon. A Political Essay*. London: Oxford University Press.
- Kedourie, Elie (1987). *England and the Middle East. The Destruction of the Otoman Empire, 1914-1921*. Boulder: Westview Press.
- Kedourie, Elie (2000). *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and Its Interpretations. 1914-1939*. London: Routledge.
- Kent, Marian (1993). *Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism, and the Middle East in British Foreign Policy. 1900-1940*. Routledge
- Khalidi, Rashid I. (1980). *British Policy Towards Syria and Palestine. 1906-1914*. London: Ithaca Press.
- Khoury, Philip S. (1987). *Syria and the French Mandate. The Politics of Arap Nationalism 1920-1945*. London: I.B.Tauris&Co Ltd Publishers.
- Khoury, Philip S. (2003). *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*. London: Cambridge University Press
- Longrigg, Stephen Hemsley (1972). *Syria and Lebanon Under French Mandate*. Beyrut: Oxford University Press.
- Monroe, Elizabeth (1963). *Britain's Moment in the Middle East. 1914-1956*. Baltimore: John Hopkins.
- Olson, James S. (Der.) (1991). *Historical Dictionary of European Imperialism*. New York: Greenwood Press.
- Özcan, Mesut (2003). *Sorunlu Miras Irak*. İstanbul: Küre Yayınları.

- Provence, Michael (2005). *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*. USA: University of Texas Pres.
- Shambook, Peter A. (1998). *French Imperialism in Syria 1927-1936*. Lebanon: Ithaca Press.
- Shorrock, William I. (1976). *French Imperialism in the Middle East*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Umar, Ömer Osman (2003). *Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1940*. Elazığ.
- Watenpaugh, Keith D. (1996). "Creating Phantoms', Zaki Al-Arsuzi, the Alexandretta Crisis, and the Formation of Modern Arab Nationalism in Syria". *International Journal of Middle East Studies*. No.28. 363-389.
- Zeine, Zeine N. (1977). *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. New York: Caravan Books.

A View of The Middle East Experience of Imperialism: French Mandate in Syria

M. Akif Okur*

Abstract: In this article, the historical period covering the years of French Mandate in Syria is examined. This period witnessed many important developments such as the drawing of Syria's boundaries and the shaping of the foundations of the state structure. These developments continue to affect the country in a variety of ways even today. As this article analyzes the political developments of the period, it also focuses on the historical ties between Turkey and Syria in terms of both events and persons, and looks into the effects of Mandate regime on the social and economic life of the country. In the final part of the article, it is pointed out that understanding some of the policies and strategies implemented in Syria by the French can help to make meaningful interpretations of current affairs in Iraq.

Key Words: Middle East, Imperialism, French Mandate in Syria, Arab nationalism, Turkey-Syria Relations.

* Gazi University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations/ ANKARA
mehmetakifo@yahoo.com

Пример Ближневосточного Опыта Империализма: Французский Мандат В Сирии

Мехмет Акиф Окур*

Резюме: В этой статье, исследован исторический период, который охватывает годы французского Мандата в Сирии. Исследуемый период стал свидетелем многих важных событий, которые продолжают затрагивать страну во многих отношениях, потому что под режимом Мандата были обозначены границы и сформированы фонды государственной структуры Сирии. При анализе политических достижений данного периода, фокус статьи направлен на исторические отношения между Турцией и Сирией на уровне событий и людей, и влияние режима Мандата на социально-экономическую жизнь страны. В завершающей части статьи, указано, что некоторые политики и стратегии, которые были осуществлены в Сирии французами, могут помочь понять положение текущих дел в Ираке.

Ключевые Слова: Ближний Восток, империализм, французский Мандат в Сирии, арабский национализм, отношения Турции и Сирии.

* Университет Гази, факультет экономики и административных наук, кафедра международных отношений / г. Анкара
mehmetakifo@yahoo.com

Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi

Emin Özdemir*

Özet: Orta Asya'nın geniş bozkırları ile Türklerin anayurdu Altaylara kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Kazaklar, 15. yüzyılda Kazak Hanlığı'nın kurulmasıyla birlikte tarih sahnesine çıktılar. 18. yüzyılda Kazak bozkırlarına doğru başlayan Rus istilası, 19. Yüzyılın başında Kazakistan'ın Rus hâkimiyeti altına girmesiyle sonuçlandı. Rus istilasıyla birlikte göçebe ve yarı göçebe olarak yaşayan Kazakların kültürel hayatında Tatar etkisi gözükmeye başladı. Bu etki, öncelikle Kazakistan'a gelen Tatar din adamları ve tüccarları vasıtasıyla gerçekleşti. İdil-Ural bölgesinde açılan Tatar medreselerinde Kazak öğrencilerin eğitime başlamaları ile birlikte Kazak kültürel hayatındaki Tatar etkisi daha yoğun hissedildi. Özellikle bu medreselerde etkili olan Ceditçi düşünceler, Kazak kültürel hayatında da kendini gösterdi. Çalışmamızın amacı tarihi süreç içinde Tatarların, Kazaklar üzerindeki kültürel etkisini ve bu süreçte gelişen Ceditçi düşüncelerin kültürel hayattaki yansımalarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Tatar, Ceditçilik, İdil-Ural, Kazakistan, Kazak kültürel hayatı.

Giriş

Orta Asya'nın bozkırları ile Türklerin anayurdu Altaylara kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Kazaklar, Türklerin Kıpçak koluna dahildir. Kazaklar, uzun süre Moğollar ve diğer Türk devletlerinin hâkimiyeti altında yaşadıkdan sonra 15. yüzyılda Kazak Hanlığı'nın kurulmasıyla tarih sahnesine çıktılar. 18. yüzyılda Kazak bozkırlarına doğru başlayan Rus istilası sonucunda ise bağımsızlıklarını kaybederek Rusya'nın hâkimiyeti altına girdiler. Kazakların Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesi sadece siyasal değişimlere değil, aynı zamanda kültürel anlamda da önemli etkileşimlere zemin hazırladı.

Hanlık döneminde Kazakların kültürel hayatının kendisine özgü nitelikleri vardı. Kazakların sahip oldukları göçebe ve yarı göçebe hayat tarzı Kazak kültürel hayatının şekillenmesinde etkili olmuştu. Kazakların, Rusya'nın hâkimiyetine girmesinden sonra, Kazak kültürel hayatı dış etkilerle açık hale

* Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / NEVŞEHİR
ozdemiremin71@yahoo.com

geldi. Kazak kültürel hayatı üzerinde öncelikle Tatarların etkisi görülmeye başladı. Bu etki, önce dinî alanda kendini gösterse de sonraki dönemlerde daha da gelişerek eğitim faaliyetlerinde, basın hayatına kadar kültürel hayatın bütün alanlarında kendisini hissettirdi.

Kültürel hayattaki Tatar etkisi, İdil-Ural bölgesinde gelişen Ceditçi düşüncelerin de Kazak bozkırlarında etkili olmasına sebep oldu. Özellikle bu bölgede açılan Ceditçi medreselerde Kazak öğrencilerin eğitim almaya başlamasıyla birlikte, Kazakistan'da Ceditçiliği savunan bir zümre oluştu. Tatar Ceditçilerinden etkilenen Kazak aydınları, bir taraftan Kazakistan'ın muhtelif yerlerinde Usûl-ü Cedîd okullar açarak yeni usûl eğitimi uygularken, diğer taraftan da yeni gelişen Kazak basını vasıtasıyla Ceditçi eğitim faaliyetlerini desteklemişlerdir.

Tatarların Kazak Bozkırlarında İlk Temasları

Kazakistan'da kültür hayatının gelişmesinde etkili olan Tatarların, Kazaklarla ilk temasları Rusya'nın 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesinden sonraki dönemlere rastlamaktadır. Rus işgaliyle birlikte dinî, kültürel ve ekonomik baskı altında kalan Tatarlar, ekonomik faaliyetlerini devam ettirmek, millî ve dinî çıkarlarını korumak gayesiyle Kazak bozkırlarına göç etmek zorunda kaldılar. Baskılar neticesinde göç eden Tatarlar ile Kazaklar arasında ilk kültürel temaslar böylece kurulmaya başladı. Rusya, kurulan ikili münasebetleri, kendi lehine kullanmak ve kontrol etmek amacıyla bir takım girişimlerde bulundu (Adilcanov 2004: 33). Bu amaçla II. Katerina, 1787'de İç Rusya'da, Müslümanların çoğunlukta oldukları eyaletlerden biri olan Orenburg'a bağlı Ufa şehrinde, Müslümanlara şer'i hakları konusunda başvurmaları için bir dinî idare merkezi açmaya karar verdi. 1788 yılında senato kararıyla Orenburg Müftülüğü'nün kurulma kararı kesinleşti.¹ İlk müftü olarak Muhammetcan Hüseyinov atandı. Müftülüğün kurulmasından sonra Akmola, Yedisu, Semey, Turgay ve Ural bölgelerinde yaşayan bir kısım Kazaklar da bu müftülüğe bağlanmak istediklerini hükümete bildirdiler. Fakat halk müftülük konusunda ikiye bölünmüştü; birinci taraf kendi müstakil müftülerinin olmasını arzu ederken, ikinci taraf Orenburg Müftülüğü'ne bağlanmak istiyordu. Hükümete yapılan başvurular neticesinde yukarıdaki bölgelerde yaşayan Kazaklar 1789 yılında Orenburg Müftülüğü'ne bağlandılar (Frank 2001: 103-105). Kazakların müftülüğe bağlanmasından sonra müftü bir ferman yayımlayarak Kazak bozkırlarına Tatar imamlar gönderdi. Bu dönemden sonra, Tatar din adamlarının tesiri altında İslamiyet Kazak bozkırlarında hızlı bir şekilde yayıldı. Tatarlar, kısa zaman içerisinde Rusya İmpara-

torluğunun etki alanında İslami tebliğ ve düşüncenin kaynağı olan Buhara ulemasının yerini aldılar (Roy 2000: 64).

Rusya, I. Nikola zamanına kadar Tatar hocaların bulunduğu Kazak okullarının yalnız inşası için tahsisât vermekle kalmayıp Tatar din adamları vasıtasıyla Kur'an'ın yayılması için de çaba harcadı (Zenkovsky 1978: 52). Hükümetin teşvikleriyle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazan Tatarları ile Mişerlerin² bir kısmı Orenburg bölgesine göçtüler. Özellikle Kazaklarla ticaret yapan Tatarlar buraya memurluk yapmak için yerleşiyorlardı. Hükümet, bu göçleri teşvik ediyor, hatta Tatar tüccarlarını Kazak bölgelerine yerleşmeye zorluyordu. Mesela, Orenburg şehri kurulduktan sonra hükümet, 200 zengin Tatar ailesinin yeni şehrin yakınındaki Kargalı ve Seyid kasabalarına yerleştirilmelerini emretti. Bu dönemde birçok Kazanlı Tatar tüccar Orta Asya'da ticari faaliyetlere başladılar (Devlet 1999: 9). Ticaret maksadıyla Kazak bozkırlarına dağılan Tatar tüccarları, gittikleri bölgelere yerleşerek yerli halkın eğitim ve dinî faaliyetlerine destek veriyorlardı. Radloff, bu dönemde Kazak bozkırlarında, Tatar tüccarların yerli halkın evlerinde açtıkları okullarda verdikleri eğitimle onlar üzerinde derin bir dinî etkide bulduklarını söylemektedir (Algar 1992: 122-124). 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Kazakistan'ın bütün bölgelerinde Tatar nüfusa rastlamak mümkündü. Tatar nüfusun en yoğun olduğu bölge ise Semey şehriydi. 1897 yılında bu bölgedeki Tatar nüfusu 700 bine ulaşmıştı.³

Kazak bozkırlarında etkili olan diğer bir grup ise İdil-Ural bölgesinde medreselerde okuyan Tatar talebeleridir. Bu dönemde medrese eğitimi alan Tatar talebeler hem geçimlerini sağlamak hem staj amacı ile yaz aylarında medreselerin tatil olmasıyla birlikte Kazak bozkırlarına giderek Kazak çocukları okutuyorlardı. Ünlü Tatar yazarı Galimcan İbrahimov da birkaç yıl Kazak çocuklarını okutmuştur. Onun "Kazak Kızı" isimli romanı bu günlerin mahsulüdür. Diğer bir Tatar yazarı Zarif Beşiri de hatıralarında Kazak bozkırlarında geçen öğretmenlik yıllarından bahsetmektedir. Ünlü Tatar şair Mecit Gafuri ve Abdürreşit İbrahim de Kazak bozkırlarına gelerek eğitim faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır. Abdürreşit İbrahim, Kazaklar arasında geçirdiği günleri "Kazak Ahvali" isimli eserinde anlatmıştır (Türkoğlu 2000: 100).

19. yüzyılın ilk yarısında Kazaklar üzerindeki Tatar etkisi o kadar artmıştır ki; idarede memurlar ve tercümanlar tamamen Tatarlardan seçilmeye başlanmış, Tatar dili Kazaklarla Rus hükümeti arasındaki ilişkilerde olduğu kadar yerli Kazak okullarında da resmi dil olmuştur (Zenkovsky 1978: 52). Tatarların Kazakistan'daki eğitim faaliyetleri kısa sürede netice vermiş, bunun sonucunda İslâmiyetin ve Tatar kültürünün Kazaklar üzerindeki etkisi oldukça

yoğun bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Fakat Kırım savaşından sonra İslam siyaseti değişen Rusya, Tatarların faaliyetlerini Kazakların Ruslaştırılmasının önünde engel olarak gördüğü için bu faaliyetlere karşı tedbirler almaya başladı. Rus tüccarların Kazakistan'a gelmesi ile birlikte Tatar tüccarlara rakip olmaları da bu tedbirlerin alınmasında etkili oldu.

Bu dönemde Rusya'da gelişen milliyetçilik düşüncesi sonucu Rus aydınlar da Orta Asya'daki Tatar etkisinin sınırlandırılması için hükümete baskı uygulamışlardır. Milliyetçi Rus aydınlarına göre: "İdil-Ural bölgesinde çok sayıda Usûl-ü Cedîd okulunun açılması bölgedeki başka halkların da Tatarlaşmasına sebep olmaktadır". Rus milliyetçileri, Orenburg Müftülüğü'nü II. Katerina dönemi siyasetçilerinin başarısız fikirlerinin neticesi olarak düşünmekteydiler. Onlara göre "Müftülüğün kontrolü altındaki Kazak halkı Tatar din adamları tarafından kandırılıyorlardı. Müftülüğe bağlı çalışan Tatar mollaları Kazak bozkırlarında köylere dağılıp Tatar nüfuzunu ve savaşçı Panislamizm düşüncesini yayıyorlardı" (Türkoğlu 2000: 80).

Kazakistan'da Tatarların faaliyetlerine karşı ilk ciddi adım, 1818 yılında Kazakistan idari bölgelerinde Tatarca konuşulmasının ve Tatar tercümanların çalışmasının yasaklanması oldu. 1870 yılında Rus olmayan milletlerin eğitiminin düzenlenmesi kanunu ile geleneksel Kazak okullarında ve Kazak-Rus okullarında Rusça eğitim kalitesinin artırılmasına karar verilmesi ise diğer bir adımdı. Böylelikle Rusya hükümetinin ihtiyacı olan Rusça bilen memur ve tercümanlar Kazaklar arasından yetiştirilerek Tatarlara ihtiyaç kalmayacaktı (Ceksenbayeva 1996: 56). Bu konuda oldukça titiz davranıldı. Kazak tercümanların yetişmesi için Rus okullarında okuyan Kazak öğrencilere ekonomik destek sağlandı. 1882 yılında kanun çıkartılarak hükümet merkezlerinde Tatar tercümanların yerine Kazak tercümanlar yerleştirilmeye başlandı (Pırmanov vd. 1997: 65). Rus yöneticiler, Kazakistan'da eğitim alanında Tatar etkisini önlemek için 1871 yılında müfettişlik sistemini kurarak Tatar okullarının kontrolünü sağlamaya çalıştılar (Pırmanov vd. 1997: 164). Bunların dışında Orta Asya'ya gelen Tatarların, diğer Türk boyları arasında öğretmenlik yapmaları önlenmeye çalışıldı. Rusya'nın aldığı bu tedbirler, yerli halkın arasından öğretmenlerin çıkmasına yardımcı olmuştur.

Rusya Kazakistan'daki Tatar etkisine karşı sadece eğitim alanında tedbirler almayıp dinî, idari ve basın alanlarında da bazı sınırlandırmalar getirdi. Rus aydınların baskıları sonucu Rusya hükümeti, 1868 yılında çıkarttığı bir kanunla Orenburg Müftülüğü'nün yetki alanını sınırlandırarak Kazakları bu müftülüğün kontrolünden çıkarttı. Dinî işlerin yürütülmesi ise yerel yönetimlere bırakıldı (Rustemov 2004: 84-85). 1886 yılında Tatarların Orta Asya'da

geniş arazi edinme hakkı sınırlandırıldı. 1907 yılında ise Genel Valilik, Tatar propagandasını durdurmak için sansür uygulanmasına başlayarak ceditçi yayımları yasakladı (Egamberdiyev 2002: 67). Rusya, Kazakistan'daki Tatar etkisini bir taraftan aldığı tedbirlerle sınırlandırmaya çalışırken diğer taraftan da Dala Vilayeti gibi resmi nitelikli gazetelerde Tatarlar aleyhinde olumsuz haberler yaparak halkın Tatarlara olan itimadını yok etmeye çalıştı. Bu nevi yayınlarda Tatar tüccarların Kazak halkına yönelik yaptıkları haksızlıklardan örnekler verilerek, Tatarların Kazakistan'da yaptıkları ticari faaliyetler cahil Kazak köylülerinin sömürülmesi şeklinde değerlendirildi. Böylelikle, hem Tatarların Kazakistan'daki sosyal ve kültürel etkisi engellenmek istendi hem de Rus tüccarların Kazakistan'daki ekonomik faaliyetlerinin önü açılmaya çalışıldı.⁴

Kazak Gençlerinin Eğitim Aldıkları Tatar Medreseleri

Kazak öğrencilerin Ufa, Troisk, Kazan ve Orenburg gibi yerleşim yerlerinde açılan Tatar medreselerinde eğitim almaları 18. yüzyılın sonlarında başladı. Orenburg Müftüsü Muhammetcan Hüseyin'in kızı Fatma Hanım'ın Kazak Hanı ile evlenmesinden sonra, Han'a Kazak gençlerini Tatar medreselerine göndermesi yönünde telkinlerde bulunmuş; bu telkinler sonucu birçok Kazak genci İsterlitamak'taki medreselere eğitim almak için gelmişlerdi. İsterlitamak 19. yüzyılın başında, Kazakların eğitim hayatında en önemli yerlerden biriydi. Yıllık yaklaşık 150 Kazak öğrencinin en az 10 yıl boyunca eğitim aldığı bu şehir, aynı zamanda Nakşibendi tarikatının da merkezi durumundaydı (Algar 1992: 124-125).

Bu dönemde İdil-Ural bölgesindeki Müslüman din adamlarının kontrolünde olan eğitim-öğretim Rus hükümetinin hiçbir katkısı olmadan kendi kendine gelişmişti. Ruslar, Hristiyanlaştıramadıkları Tatar-Başkırtları serbest bırakmayı tercih etmişler; dolayısıyla eğitim işleri din adamlarının kontrolünde kalmıştı. Bu durum 19. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş, hemen her caminin yanında medreseler açılmıştı (Devlet 1999:179). Açılan bu medreselerde Kazak öğrenciler de eğitim almışlardır. 20. yüzyılın başı itibarıyla İdil-Ural bölgesindeki medreselerin ve bu medreselerde eğitim alan öğrencilerin Kazak kültür hayatındaki etkileri o kadar artmıştır ki bu durum İçişleri Bakanlığı'nın dikkatini çekmiş; valiliklere bu konu hakkında ikaz mektubu göndererek onları uyarmıştır:

“Ünlü bir Tatar mollarının Panislamist propaganda yaptığı görülmektedir. Kazak öğrencilerin eğitim aldıkları dinî merkezlerin takip edilmesi gerekmektedir. Özellikle Rusya Müslümanlarından olmayan ve dış ülkelerde eğitim almış olanların dinî hizmetler yapmalarına müsaade edilmemelidir. Bununla

beraber Rusya'daki bazı Müslüman din merkezleri mesela yeni usulle eğitim veren Orenburg'da Hüseyinov Medresesi ve Ufa şehrindeki Âliye Medresesi'nin çok fazla güvenilir mollalar yetiştirmediği tecrübeyle sabittir" (Pırmanov vd. 1997: 66-67).

Hükümete göre yeni metotla eğitim veren medreseler halk arasında Pantürkizm ve Panislamizm propagandası yaptıkları için bu okulların faaliyetleri engellenmeliydi (Pırmanov vd. 1997: 47). Rusya İçişleri Bakanlığı'nın dikkatini çeken bu medreseler arasında Medrese-i Resûliye, Medrese-i Hüseyniye ve Medrese-i Âliye gibi Kazak öğrencilerin rağbet ettikleri medreseler bulunmaktadır.

Bu medreselerden olan Resûliye Medresesi, Troisk şehrinde açıldı. Müdürü tanınmış din âlimi Şeyh Zeynullah Resûli'dir. Troisk'ta doğan Resûli, kendi köyünde bir süre okuduktan sonra Moynak'ta Şeyh Yakup Hazret'in medresesinde eğitim aldı. 1848'de hocasıyla birlikte Ahund köyüne giderek orada eğitimine devam etti. 1851 yılında Troisk'ta Ahmet Halit Mengeri'nin medresesinde yüksek dinî ilimler okudu. 1869 yılında hac ziyaretinde iki kez İstanbul'a geldi. 1884 yılında Troisk'ta açtığı ve kendi adıyla anılacak olan medrese hızlı bir şekilde Tatarlar, Başkırtlar ve Kazaklar arasında ün kazandı (Algar 1992: 122).

Döneminin önemli ceditçi aydınlarından kabul edilen Resûli, medresede uygulamış olduğu yeni pedagojik eğitim sistemiyle başarı sağladı. Medresenin programı medreseyi materyallerle destekleyen İbrahim Altınsarı ve Rus dilinin hâkimiyetinden çekinen ve geleneksel eğitimi modern eğitim metotlarıyla veren okullar arayan zengin Kazak tüccarları tarafından da beğenildi. Resuliye Medresesi'nde okuyan Kazak öğrencilerin kesin sayısı hakkında bilgi mevcut değildir. Araştırmacı Cemaladdin Velidov, bu dönemde Resûliye medresesinin öğrencilerinden yüzde 10'unun Kazak ve Başkırt öğrencilerinden oluştuğunu bildirmektedir (Algar 1992: 122-125). 20. yüzyılın başında Kazakistan'ın fikir hayatında önemli yere sahip olan Aykap dergisinin naşiri Muhammetcan Seralin ve baş editörü Ekrem Alimov bu medresede eğitim almışlardır (Subhanberdina vd. 1993: 301).

Medresede yetiştirdiği öğrencilerini Kazak bozkırlarına göndererek Kazaklar arasında İslam kültürünü yaymaya çalışan Resûli, Rusya'nın Kazakları Hristiyanlaştırma politikasına karşı çıkarak Rus misyonerlerin çalışmalarına karşı halkı uyandırmak için mücadele etti. Resûli'nin faaliyetleri Rus yöneticilerinin Kazakistan'da Tatar etkisini sınırlandırmak için aldıkları tedbirlerde etkili olmuştur (Algar 1992: 125).

Bu dönemde, Kazak kültürel hayatında etkili olan diğer bir medrese ise 1890 yılında tüccar Ahmet Hüseyinov tarafından Orenburg'da açılan Hüseyniye Medresesi'dir. İdil-Ural bölgesinde gelişen Ceditçi düşüncenin tesiri altında kalan medresenin (Devletşin 1981: 62) kuruluş amacı 1906 yılında okulun yeni binaya taşınma töreninde Ahmet Hüseyin tarafından şöyle dile getirilmiştir:

“Milletimizin çocukları Müslüman ve Rus dillerinde öylesine bilgi sahibi olmalı ki hayata atıldıklarında her türlü işte rekabet edebilsinler. Mesela idareci, öğretmen, muhasebeci ve din adamı olabilsinler. Bilimsel konularla uğraşma arzusunda olan gençler Rus okullarına daha kolay girebilsinler. Hüseyniye Medresesi İslami araştırmalarda yüksek eğitim görmek isteyenlere açık fikirli İslam bilgini veya din öğretmeni olmalarını sağlayacak yeterli eğitimi de vermelidir” (Rorlich 1986: 94).

Hüseyniye Medresesi'nde sadece dinî dersler değil, ayrıca tarih, coğrafya, kimya, zooloji, Türkçe ve Rus dili gibi dersler de okutuldu (Devlet 1999:182). Rus okullarıyla yarış edebilecek seviyeye ulaşmayı hedefleyen Ahmet Hüseyinov, dönemin önde gelen aydınlarını medreseye ders vermek üzere davet ederek medreseyi kısa zamanda döneminin önemli modern eğitim kurumlarından biri haline getirdi. Medresede öğrenci sayısı 160 yatılı ve 150 gündüzlü olmak üzere 300'ü geçmiştir (Kurat 1965: 116).

Medresede Kazan bölgesinde yetişmiş Ceditçilerinin en önemlilerinden olan Musa Carullah Bigi (1875-1939), 1909-1910 yılları arasında dinler tarihi; dönemin diğer Ceditçilerinden, Zakir Karidi 1907-1917 yılları arasında felsefe, psikoloji, mantık; Cemaleddin Velidi (1887-1932), 1911-1917 yılları arasında Türkçe dersleri verdiler. Bir başka ceditçi aydın Ayaz İshaki'de (1878-1954), 1902 yılında bu medresede farklı alanlarda dersler vermiştir. Medresede Tatar öğrencilerin yanında bir hayli Kazak öğrenci de eğitim gördü. Bunlar arasında Kudaybergen Cubanov, Şamgali Sarbayev, Gabit Sarbayev, Cumabay Orazalin, Bilal Suleyev, Elemes Kermenov, Hayrettin Balgınbayev, zamanının önemli edebiyatçılarından olan Kencegali Gabdullin⁵ ve Abdülkerim Mecidulı bulunmaktadır. Mecidulı'nın medresede eğitim gördüğü dönemde Kazak öğrencilere yönelik yazdığı kitabı 1910 yılında yayımlanmıştır (Ahmetov 1996: 145-146).

Bu dönemde Kazak öğrencilerin en çok rağbet ettikleri diğer bir medrese ise Âliye Medresesidir. Bu medrese İdil-Ural bölgesinin ceditçi din âlimlerinden Ziyaeddin Kemali (1873-1942) tarafından Ufa'da 10 Ekim 1906 tarihinde Medrese-i Âliye-i Dinîye adıyla resmen açıldı. Kemali, medresede bir taraftan müdürlük yaparken diğer taraftan tefsir, hadis, siyer ve psikoloji dersleri

okuttu. Aynı zamanda Hüseyiniye Medresesi'nde ders veren Zakir Kadiri, Âliye Medresesi'nde de müderrislik yaptı. Dinî ilimlerin yanında matematik, fizik, kimya gibi fen dersleri de okutulan medresede, (Rorlich 1986: 94) başlangıçta 70 öğrenci, 1909-1910 eğitim yılında ise 226 öğrenci öğrenim görmekteydi (Maraş 2002: 181). Ceditçi ekolün temsilcisi olan medresede 1909 ile 1916 yılları arasında 154 Kazak öğrenci eğitim aldı. Bunlar arasında Tahir Comartbayev, Mağcan Cumabayev, İşangali Arabayev, Mustakim Maldıbayev, Mustafa Orazayev, Bekmuhammet Serkebayev, Beyimbet Maylin, Zakir Gaysin gibi Kazak gazetesi ve Aykap dergisinde yazıları yayımlanmış Kazak aydınları yanında Abdulla Berikov, Cumagali Bisenbayulu, Sadvakkas Candosulu, Zeynel İmamcanov, Gabdirahman Mustafin ve Abdolla Şokayev gibi eğitimcilerde bulunmaktadır.⁶

Bu medreselerin dışında Kazak gençlerinin eğitim aldıkları Kızılyar'da Hüsniddin Halfe, Veli Ahund, Aziz Molla medreseleri, Arif Toymat tarafından kurularak Seyit Abdülcelil ile kardeşi Hasan Panamar tarafından idare edilen 150 talebelik medrese (Arat: 502), Orenburg'da Muhammediye Medresesi ve Ufa'daki Osmaniyeye Medresesi de vardı (Devlet 1999: 183-184).

Kazakistan'da Tatarların Etkisi Altında Ceditçiliğin Gelişmesi

Başlangıçta dinî düşüncenin yeniden değerlendirilmesi olarak İdil-Ural bölgesinde Abdunnasır Kursavi ve Şahabettin Mercani'nin öncülüğünde gelişen Ceditçilik, sonradan Rusya'da yaşayan Müslüman Türk gruplarda toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlandı (Andican 2003: 25). İsmail Gaspıralı'nın⁷, “dilde, fikirde, iş'te birlik” sloganı ile birlikte Ceditçilik, Panslavizm karşıtı ve Türk dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan bir akım haline dönüştü. Çarlık Rusyası'nın bütün Müslüman Türklerini kuşatan yeni bir kimlik oluşturma siyasetine karşı Ceditçilik hareketi, ortak bir Türk dili etrafında Türk millî kimliğinin korunmasını esas aldı (Kovaltskaya 2002: 645). Eğitimde yenileşme veya diğer bir tabirle eğitim reformu ile ilgili bir kavram olarak gelişen Usûl-ü Cedîd ise, önceleri Osmanlı ıslahat hareketleri çerçevesinde kullanılıp daha sonra Gaspıralı ile birlikte önce Kırım'da daha sonra tüm Rusya Müslümanları arasında birçok taraftar kazandı (Muhammeddin 1998: 35).

Ceditçilik düşüncesi Rusya Türklerinin tamamında olduğu gibi Tatarlar yoluyla Kazakistan'da da etkisini gösterdi. Bu düşünce ilk olarak Kazakistan'da 19. yüzyılın sonlarına doğru muhafazakar Kazak şairleri ve ozanları tarafından ifade edildi. Ceditçilik düşüncesi ile birlikte gelişen yeni usul eğitimden etkilenen ozanlar, yazmış oldukları şiirlerle Usûl-ü Cedîd eğitimi övdüler. Bu ozanların başında Ebubekir Kerderi gelmektedir. Kerderi, Tatar Ceditçilerin

açtığı Usûl-ü Cedîd okullarını takdirle karşılayarak bu tür okulların Kazakistan'da da açılması için çaba gösterdi. Kerderi'ye göre Kazak bozkırının ağırlaşan ekonomik şartları altında geleneksel eğitim metotlarıyla Rus sömürsüne ve asimilasyonuna karşı koymak imkansızdı. Bu sebeple bir an önce eğitim alanında reformlar yapılmalıydı (Olcott 1987: 108).

Ceditçilik düşüncesinden etkilenen başka bir halk ozanı da Miftaheddin Muhammetryarolu'ydu (Akmolla). Akmolla genç yaşta yetim kalıp zor şartlar altında Orenburg'da eğitim aldı. Eğitim döneminde Ceditçilik düşüncesinden etkilendi. Eserlerinde Ceditçiliği öven ozan, Başkırt Nurgali Molla'ya yazdığı bir mektubunda İdil-Ural bölgesinde Ceditizmin sembolü olmuş din âlimi Mercani'ye⁸ olan sevgisini dile getirdi.⁹ Kadimcilere karşı olan ozan, yazdığı şiirlerinde kadimci din adamlarını eleştirdi ve İslam dinî için canını verebilecek gerçek din adamlarının zor bulunduğunu belirtti.¹⁰ Tesiri altında kaldığı Ceditçi düşüncelerden dolayı Akmolla her fırsatta modern eğitimi savundu. Şiirlerinde Kazak gençlerine Rusça da dahil olmak üzere batı dillerini öğrenmeyi tavsiye etti.¹¹

20.yüzyılın başında İdil-Ural bölgesinde Ceditçi medreselerde Kazak öğrencilerin eğitim almaya başlamasıyla birlikte Kazakistan'da Ceditçiliği benimsemiş bir aydın sınıfı da oluşmaya başladı. Mağcan Cumabayev, İşangali Arabayev, Mustafa Orazayev, Bekmuhammet Serkebayev, Beyimbet Maylin, Ciyengali Tilevbergenov ve Muhammetcan Seralin gibi aydınlar daha öğrencilik yıllarında tesiri altında kaldıkları Ceditçilik düşüncesini yaymak için fikri çalışmalara başladılar. Âliye Medresesi'nde okuyan Kazak öğrenciler 1916 yılında Kazak bozkırlarında Usûl-ü Cedîd okulların açılmasını teşvik etmek amacıyla "Sadak" dergisini elyazması olarak yayımladılar. Derginin yayımlanmasında Kazak gazetesinde de yazı ve şiirleri yayımlanan Beyimbet Maylin ve Ciyengali Tilevbergenov görev aldı (Allabergen vd. 1996: 63). Derginin yayımlanma amacı Tilevbergenov tarafından yazılan "Öğretmenlik Hakkında" adlı makalede şu şekilde izah edildi; "Medreseyi bitiren Kazak öğrencilere ilk olarak sahtekâr mollaların peşinden gitmemeli, İkinci olarak da Kazakistan'ın değişik yerlerinde Usûl-ü Cedîd ile eğitim vermeli ve bu yöntemi yaygınlaştırmalıdır" (Allabergen vd. 1996: 64).

Ceditçi medreselerde eğitim alan Kazak öğrencilerin çalışmaları Rus polis teşkilatının dikkatini çekmiş bu öğrencilerin faaliyetleri takip edilmeye başlanmıştır. O dönemin polis raporlarında bu öğrencilerin faaliyetleri ile alakalı şu bilgiler bulunmaktadır:

"Ceditçi öğrenciler Kazak-Rus okullarına Kazakistan'da gerek olmadığını, Rus dilinin Tatar medreselerinden de öğrenilebileceğini, medreselerde dersle-

rin de Türk dilinde okutulmakta olduğunu söylüyorlar. Aynı zamanda Rus hükümetinin Kazaklara karşı uyguladığı sömürü siyaseti sonucu olarak Kazakların içinde bulunduğu ağır durumu dile getiren ve Kazaklar arasında infial uyandıran ‘Uyan Kazak’, ‘Tur Kazak’, ‘Masa’ gibi kitapları Ufa’da bastırıp halka dağıtmaktalar” (Pırmanov vd.1997: 65-66).

Ceditçi Medreselerde eğitim alan Kazak öğrencileri mezun olmalarıyla birlikte Kazakistan’ın eğitim hayatında da etkili oldular. Kazakistan’ın muhtelif yerlerinde ya yeni usûlde eğitim veren okullar açıldılar ya da var olan okullarda yeni usûl eğitim verdiler. Kazak bozkırlarında yaygın olarak Usûl-ü Cedîd okulları öncelikle Semey eyaletinde açıldı. Bu dönemde Semey bölgesinin önemli bir sanayi ve ticaret merkezi olmasından dolayı eğitim faaliyetlerine destek veren bir zümrenin oluşması ve bu bölgede Tatar tüccarların ve Tatar öğretmenlerin yoğun faaliyetleri Semey’i yeni usûl eğitimin merkezi durumuna getirdi. Kazakistan’ın değişik şehirlerinde açılan Usûl-ü Cedîd okulları hakkında Kazak gazetesi ve Aykap dergisi okuyuculara bilgiler verdi. Kazakistan genelinde 1912 yılında yeni usûl eğitim veren okul sayısı 121’e öğrenci sayısı ise 1810’a yükselmiştir (Pırmanov vd. 1997: 45).

20. yüzyılın başından itibaren yetişen ceditçi aydınlar da geleneksel eğitim metodunu eleştirmeye ve yeni eğitim metodunu desteklemeye devam ettiler. Bu dönemde Usûl-ü Cedîd’in takipçilerinden olan Muhammet Salim Keşimov, “Kazaklara Nasihatler”, “Nezaket” ve “Kitapları Anlamak” adlı eserlerinde Usûl-ü Cedîd’i savunup yeni usûl eğitim hakkında öğretmenler ve öğrencilere rehber olabilecek bilgiler verdi. Keşimov, “Propaganda” adlı kitabında Kazaklara tıka basa yemek yemekten vazgeçmeyi önerirken çocukların ilgilerini derslerine yoğunlaştırmalarını istedi. Keşimov, kadınların eğitilmesine özel bir önem verdi. Ancak Keşimov, Kazak ailelerin çocuklarını Rus okullarına göndermelerine karşı çıkmış; Rusça eğitim alan çocukların millî kimliklerini kaybedeceklerini iddia etmiştir. Kazakları uyanmaya davet eden Keşimov’a göre artık uyanmanın ve gelişmiş ülkeler gibi bilime sarılmanın zamanı gelmiştir. Ona göre: “Bilim ne altınla ne de inciyle kıyaslanamayacak kadar değerli olan bir hazine ve asla tükenmeyen, kullanıldıkça artan bir değerdi” (Kovaltskaya 2002: 646). Keşimov, Aykap dergisine gönderdiği makale ve haberlerle de Usûl-ü Cedîd eğitimi desteklemiş; eski usulde eğitim veren kadimci mollaları şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Bu türden yazdığı makalelerden birinde Keşimov, Evliyaata şehrindeki eğitim faaliyetlerini şu şekilde değerlendirmiştir:

“Evliyaata şehrinde 2-3 mahallede mescit olsa da, kız ve erkek çocuklar için hazırlanmış düzgün bir okul ya da medrese yok, var olan medresenin içi boş.

İçinde bulunan İşan yiyip içip yatmakta. İşanların içinde 7 kadınla bile evlenenleri görülmekte. Evliyaata'da eğitim sadece Tatar mahallesinde var diyebiliriz. Bu okullarda 70'ten fazla öğrenci okumakta. Okulun bir geliri yok. Buradaki halkın yardımlaşmasıyla eğitim faaliyetleri devam etmekte” (Keşimov 1913).

Bu dönem Kazak Ceditçileri arasında Muhammetcan Seralin'in ismi oldukça önemli bir yer tutmaktadır. 1872 yılında Turgay eyaletinin Kostanay şehrinde dünyaya gelen Seralin'in daha üç yaşındayken kaybettiği babası Serali, tanınmış bir halk ozanı idi. Babasının ölümünden sonra aslen Tatar olan annesi ile birlikte Troisk'a göç etti. Troisk'ta kendilerine maddi destek sağlayan tanınmış Tatar tüccarı Molla Ahmet Yauşev'le kurmuş olduğu yakın münasebetler Seralin'in fikir dünyasında etkili oldu. Bu dönemde Yauşev'in evi tanınmış yenilikçi aydınların toplandığı bir yerdi. Seralin, Tatarlar arasında gelişen yenilikçilik düşünceleri ile ilk kez bu evde tanıştı (Sabol 2003: 88). Seralin ilk eğitimini tamamladıktan sonra Troisk'taki Resüliye medresesinde eğitimine devam etti. Ceditçi düşüncelerin onun fikir dünyasına yer etmesinde medresede aldığı eğitimin büyük rolü oldu. Çünkü Seralin, bu dönemde yenilikçi Tatar aydınların özellikle de Şehabettin Mercani'nin eserlerini okudu. Sosyal, dinî ve kültürel kimliği koruyarak Batı'da gelişen ilim ve fennin alınabileceğini, bunun da en güzel yolunun Rusça öğrenmekten geçtiğini savunan ceditçi aydın Mercani'nin eserlerinin (Rorlich 1986: 88) Seralin üzerinde büyük etkisi oldu. Seralin medresede eğitimini tamamladıktan sonra Kostanay'daki Kazak-Rus okulunda eğitimine devam etti. Bu okulu da bitirdikten sonra Turgay eyaletinin Irgız şehrinin uzak köylerinin birinde kendi okulunu açarak Kazak çocuklarına yeni usulde eğitim vermeye başladı (Avezov 1991: 152-155).

Eğitim döneminde yenilikçi düşüncelerin tesirinde kalan Seralin, sadece eğitimci kimliğiyle değil aynı zamanda da gazeteci olarak da çalışarak etkisi altında kaldığı Ceditçi düşüncenin savunucusu oldu. İdil-Ural bölgesinde basın-yayın hayatındaki gelişmelerden etkilenen Seralin, Kazak basın hayatında önemli bir yere sahip olan Aykap dergisin çıkartılması için Rus yetkililerden izin alarak 1911 yılında dergiyi yayımlamaya başladı (Allabergen vd. 1996: 47). 1915 yılına kadar yayımlanan dergide tarih, edebiyat ve dil üzerine birçok makale yayımladı. Kazakların Türk Dünyası ile olan bağına önem veren Seralin, yazdığı makalelerle Kazakların kültürel kalkınmasını Rusya'da yaşayan diğer Türk halkları ile birlikte gerçekleştirmesini savundu (Sabol 2003: 130).

Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla ortaya attığı Türk dünyasının kültürel birliğinin sağlanması projesi ile şekillenen Türkçülük düşüncesi etkisini diğer Kazak Ceditçileri gibi Seralin üzerinde de gösterdi. Seralin, Kazak tarihi ile alakalı yapılan çalışmalarda Kazak soyunun köklerinin Türk tarihinin dışında başka yerlerde aranmasını şiddetle eleştirdi. Seralin, bu amaçla Aykap dergisinde bir makale yayımlayarak Kazakların Türk neslinden geldiğini, Türk tarihinin de büyük cihangirler ve büyük ilim adamları çıkardığını gururla şu şekilde dile getirdi:

"Bizim neslimiz Türk'tür. Tarihçilerin dediklerine göre atalarımızın hiç kimse-den eksik tarafı yoktur. Onlar bir zamanlar bütün dünyayı titretmişler ve geçmişte çok büyük medeniyetler kurmuşlardır. Cengiz Han ve Timur Han gibi büyük cihangirler, İbni-Sina ve Cevheri gibi büyük âlimler çıkarmışlardır. Böylesine yüce atanın çocuklarının Türklükten kaçmasının sebebi anlaşılmamaktadır" (1912).

Gaspıralı öncülüğünde gelişen Ceditçiliğin Kazaklar üzerinde ne denli etkili olduğunu Muhammetcan Seralin'in İsmail Gaspıralı'nın ölümü ile alakalı yazdığı başyazıda görmek mümkündür. Seralin, Gaspıralı'nın yaptığı faaliyetleri takip ettiğini ve onun eserlerini okuduğunu, onun ölümünün Türk Dünyası için büyük bir kayıp olduğunu "Yeri Dolmayacak Ölüm" adlı yazısında Aykap okuyucularına duyurmuştur:

"Bu eylül ayının 11. günü Bahçesaray şehrinde İslam âlemince tanınan Tercüman gazetesinin yazarı ve naşiri İsmail Gaspıralı 65 yaşında vefat etmiştir. Otuz beş yıldan beri İslam dünyasına öncülük yapmış olan, ilim yolunda çalışan bir büyüğümüzü kaybettik. 'Altın elde iken kadri yoktur demiş' atalarımız. Biz de hayatta iken birçok kişinin kıymetini bilmeyiz. Ama Gaspıralı böyle bir altın değildi. Çünkü onun kıymeti sağlığında milleti tarafından bilinmekteydi. Gaspıralı'nın bu denli sevilmesinin sebebi ne idi? O çok zengin bir adam değildi. Onun böylesine sevilmesinin sebebi yurduna olan sevgisi idi. Bundan 35 yıl önce o Rusya Müslümanlarının karanlık içinde oldukları dönemde Tercüman gazetesini çıkararak Rusya Müslümanlarını uyandırmıştı. Rusya Müslümanları birbirlerini tanımayan, kendilerinden habersiz, ilimden yoksun bir halktı. Gaspıralı, halkı uyandırarak kendine getirdi. Onlara okuma-yazmayı öğretti. Misyonerlerin İslam'ı kötüledikleri dönemde onun verdiği 'Medeniyet-i İslam' adlı kitapla rahatladım. Ondan sonra üstadın 'Frengistan Mektupları' adlı kitabını okudum. Bu kitap benim geleceğe umutlu bakmamı sağladı. Allah rahmet eylesin" (1914).

20. yüzyılın başında Ceditçilik ile birlikte gelişen Türkçülük düşüncesinin sembol ismi Mağcan Cumabayev'dir. Cumabayev ilk eğitimini 1905 yılında

Kızılyar şehrinin önde gelen zenginlerinden olan ve İstanbul'da üniversite eğitimi almış olan Muhammetcan Berişev'in açmış olduğu medreseden aldı. Bu medrese Kuzey Kazakistan'ın o dönemdeki en önemli eğitim kurumlarından birisi olup medresede Arapça, Farsça ve Türk dilinde eğitim verilmekte, Türk tarihi ise teferruatlı olarak öğretilmekte idi (Abdullin vd. 1993: 33). Şiirlerinde Türk tarihinin zenginliğini işleyen Mağcan, tarih bilincini Kızılyar'daki bu medreseden almıştır. Onun edebiyata olan ilgisinin artmasında Kazak şairi Abay ve Tatarların ünlü şairi Zakir Sadıkulı Ramiyev'in eserlerinin yanında, medrese eğitimi sırasında tanıştığı Sadi, Firdevs, Ömer Hayyam gibi Şark edebiyatının önde gelen isimlerinin eserlerinin de büyük etkisi oldu (Abdullin vd.1993: 30).

Mağcan Cumabayev, medresedeki eğitimini tamamladıktan sonra 1910 yılında medreseden arkadaşı Bekmuhammet Serkebayev ile birlikte Ufa şehrindeki Âliye Medresesi'nde eğitimine devam etti. Bu dönemde Âliye Medresesi'nde önde gelen hocalar arasında Selimgerey Canturin ve Alimcan İbrahimov'da bulunmaktaydı. Mağcan, Âliye Medresesi'nde Kazak siyasi ve düşünce hayatında ileriki yıllarda söz sahibi olacak olan Suleyev, Kudiyarov, İmancanov, Orazayev, Maylin, Eşkeyev gibi Kazak gençleri ile tanışmıştır (Cumabayev 1992: 6).

Abay Kunanbay'a karşı büyük ilgi duyan Mağcan'ın Abay'la alakalı şiirleri 1912 yılında "Şolpan" adlı şiir kitabında yayımlandı. Mağcan'ın kitabını yayımlamasında onun şairlik yönünün ne kadar güçlü olduğunu fark eden Tatar şair Alimcan İbrahimov'un büyük desteği oldu. İbrahimov, bir Kazak kızının hayatının anlatan "Kazak Kızı" adlı romanın giriş sayfasına genç Mağcan'ın yazdığı şiiri koymuştur (Cumabayev 1995: 9). Döneminde Türkçülük ve Ceditçilik düşüncelerinin temsil edildiği Âliye Medresesi'nde aldığı eğitim Mağcan'ın fikir dünyası üzerinde etkili olmuştur (Cumabayev 1995:9).

Ceditçi aydınlarla Ufa'daki Âliye Medresesi'nde tanışan Mağcan Cumabayev, eserlerinde Kazakistan'da gelişme gösteren Türkçülük düşüncesinin Kazak anlayışına göre sınırlarını çizmeye çalıştı. Cumabayev, bir taraftan Kazak dilinin şiirsel gücünü ustaca kullanarak Kazakların tarih şuurunu şekillendirmeye çalışırken diğer taraftan da umumi Türk dünyasıyla Kazakların bağlılık derecesini göstermek istedi. Cumabayev'in şiirlerinde 1910 ve 1920'ler itibarıyla Türk dünyası kavramı oldukça geniş bir alanı kapsamaktaydı. Yirminci yüzyılın başında Kazakların ırkdaş ve dildaş gördükleri halkların yaşadığı coğrafi saha; Anadolu Türklerinin yuvası Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Orta Asya'nın kalbine kadar uzanan genişliği kapsıyordu. Cumabayev'in şiirlerinde işlenen tarihi semboller Farabi'den İbn-i Sina'ya,

Cengiz'den Timur'a kadar olan politik kültürel sahaları içine alıyordu. Cumabayev, "Turan" kavramının özellikle Orta Asya'daki Türkler için ne kadar birleştirici bir unsura sahip olduğunu Türkistan¹² şiirinde dile getirdi. (Kırımlı 2002: 365).

Zaten ılımlı Müslümanlar olan Kazaklar arasından, az da olsa, İslam'ı Ceditçiler gibi yorumlayan Kazak aydınlar da yetişti. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazak din adamlarının İslam'ı Kazakça anlatmak ve Kur'an'ı Kazak dilinde okuma isteklerinden dolayı Kazakça'nın edebi bir dil haline gelmesiyle birlikte Kazakça dinî kitaplar yazılmaya başlandı. Bu alanda Türk dünyasında gelişen dinî yenileşme hareketinden etkilenen Şekerim Kudayberdiyev, "Musılmandık Şartı" isimli çalışmasında İslam'ı Ceditçiler gibi yorumladı. Kuran'dan İslam'ın temel esaslarını içeren bazı bölümleri Kazak diline tercüme etti. Kazak halkının yaşamında yer almaya başlayan İslam dininin kurallarını, herkesin anlayacağı bir lisanla anlattı. Şekerim, kitabında neden sade ve akıcı bir lisan kullandığını şu şekilde izah etti: "Okumayı bilenleriniz kitaplardan, bilmeyenleriniz ise mollalardan öğrenmişsinizdir. Bizim Kazak halkının anlayabileceği bir kitap olmadığından, ahlak- ibadet konularını Kazak dilinde yazmaya karar verdim" (Sahipova 2005: 157). Bir ilahiyatçı olarak İslam'ın Kazakların eski inançlarına göre çok ileri olduğunu, halka çok şey kazandırdığını belirten Şekerim, "Üç Anık- (Üç Malum)" adlı felsefi eserinde hakikati, gerçek iman, yani insanlık, adalet ve merhamet olarak anlattı (Kovaltskaya 2002: 646). Bu dönemde yetişmiş bir çok Kazak aydını gibi Şekerim'in de fikir dünyasının gelişmesinde de Gaspıralı İsmail'in etkisi oldu. Şekerim, Gaspıralı'nın kendisi üzerindeki etkisini şu sözlerle açıklamıştır: "Eğitiminden geçtiğim Abay'dan sonraki üstadım Tercüman gazatesinin sahibi İsmail Bey Gaspıralı desem yeridir. Onun gazetesini okudum, ondan çok faydalandım. Allah onu iki dünyada maksadına erdirsin. Amin" (Mektep 2004: 649).

Sonuç

Tatarların Kazak bozkırlarına gelmeleriyle birlikte başlayan Tatar-Kazak münasebetleri etkisini öncelikle dini alanda göstermiş, daha sonraki dönemlerde İdil-Ural bölgesindeki medreselerde Kazak öğrencilerin eğitim almaya başlamaları ile birlikte bu etki kendisini kültürel hayatın bütün alanlarında hissettirmiştir. Özellikle İdil-Ural bölgesinde gelişen Ceditçilik düşüncesi, Kazak gençleri vasıtasıyla Kazak bozkırlarında da etkili olmaya başlamıştır.

Ceditçilikle birlikte gelişen Usûl-ı Cedîd okullar, medrese mezunu gençlerin teşvikiyle Kazak bozkırlarında da açılmaya başlanmış, Kazak gazetesi ve Aykap dergisi vasıtasıyla ise yeni usûl eğitim teşvik edilmiştir. Kazak aydınları arasında Ceditçilik, aynı zamanda Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, iş'te birlik"

sloganıyla şekillendirdiği Türkçülük düşüncesiyle de kendini göstermiştir. Kazak Ceditçileri, yapmış oldukları ilmi ve edebi çalışmalarda Kazakların, Türk dünyasıyla olan bağlarını vurgulayarak, Kazakların modernleşmesinin Türk dünyasında gelişen ceditçi düşüncelerle gerçekleşebileceğini savunmuşlardır.

Açıklamalar

1. Merkezi Ufa'da olan, fakat "Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi" adını taşıyan bu müessesenin vazifesi mollalar ve başka Müslüman ruhanilerini tayin etmek ve Rusya'da Müslüman ruhani mansıbu sahiplerini idare etmektir. Bk. (Kurat 1993: 285).
2. Bugün Ural'ın güneyinde yaşayan takriben 80 bin kişilik bir Tatar boyudur. Tatar halkının teşekkülünde rol almışlardır bk. (Zekiye 2006).
3. http://www.iie.freenet.kz/indexnews.php?subaction=showfull&id=1179209634&archive=&start_from=&ucat=13& (29-11-2007).
4. "Nogaydarın Kır Cayında Turmuşu Kazak Halklarına Timiş Cönderi", Dala Valayatının Gazeti, Nu.12-13 (1900).
5. Kencegali Gabadulin, 1913 yılında Kazan şehrinde harfleri resimlerle tanıtan "Önege" adı verilen bir kıraat kitabı hazırladı. Kazakistan SSC kurulduktan sonra Saken Seyfülün ile birlikte Enbekşi Kazak gazetesinde çalışmıştır. bk. (Ahmetov 1996: 40).
6. Araştırmacı Galım Ahmetov, Moskova'da yayımlanan "Temirgazık" gazetesine dayanarak Âliye medresesinde okuyan Kazak öğrencilerin listesini vermiştir. bk. (Ahmetov 1996: 143-145).
7. Gaspıralı hakkında bk. (Devlet 1984: 154, Lazzereni 1984: 77-86).
8. Rusya Müslümanları arasında gelişen Ceditçiliğin öncülerinden olan Şehabettin Mercani (1818-1889), Kazan yakınlarında Mercan köyünde dünyaya gelmiştir. Eğitimine babasının medresesinde başlayan Mercani, sonra Buhara'ya daha sonra da Semerkand'a giderek eğitimine devam etmiştir. Semerkand'da fikirlerinde büyük değişiklikler olan Mercani'de dinî ilimlerde ıslah fikri oluşmuştur. İlk kez selef kitaplarıyla sonradan yazılan eserler arasında kıyaslamaya giden Mercani'de Kur'an ve hadisten, selef yolundan uzaklaşıldığı kanaati oluşmuştur. Bk. (Maras 2002: 73-78).
9. "Muhakkık Mercanığa avızın aşkan — Muhakkak ki Mercanı'ye karşı ağzını açan İbılayday zehrin şaşkan molda sizbe?- İbılay denen molla sizmisiniz? Mininnı ayaymın biraderim- Düşüncene acırım biraderim Kutırsan da Uralday tavid.ı süzme. Ural dağı gibi kudursanda"; (Ahmetov 1996: 187).

10. “Herkimni molda deymiz aldaganda- Herkesi molla gibi düşündüğümüzde Şın molda az tabılar tandaganda – Gerçek molla zor bulunur aradığında; (Ahmetov 1996: 187).
11. “Han kelse türlü fandi körgen yahşı- Han gelse çeşitli fenleri öğrenmek iyi
Kamildar katarına kirgen yahşı – Kamiller sırasına girmek iyi
Orışsa okıp kana tügil bilmek – Rusça okumak tamamını bilmek
Hal kelse Fransuzşa bilgen yahşı - Yeri geldiğinde Fransızca bilmek iyi.”; (Ahmetov 1996: 188).
12. “Türkistan eki dünye esiği goy, - Türkistan İki dünyanın (dünya ve ahretin) kapidır
Türkistan er Türktin besiği goy,- Türkistan -er Türk’ün beşiğidir
Tamaşa Türkistanday cerde tuvğan - Muhteşem Türkistan gibi yerde doğmak
Türktin Tenri bergen nesibi goy - Türk’e Tanrının verdiği nasibidi” bk. (Cumabayev 1995: 186-188)

Kaynakça

- Abdullin, H. ve K. Kesenov (1993). *Mustafa men Mağcan- Turan Elinin Danaları*. Almatı: Ana Tili Yay.
- Adilcanov, Galimcan (2004). *Islam as part of the Kazak Identity and Chokan Valikhanov*. Ankara: Bilkent Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ahmetov, Galım (1996). *Alaş Alaş Bolganda*. Almatı: Jalın Yay.
- Algar, Hamid (1992). “The Last Great Naqshbandi Shaykh on the Volga-Urals Region”. *Muslim in the Central Asia Experiences on Identity and Change*. Der. Johann Gross. London.
- Allabergen, Kırıkbay ve Fezolla Orazev (1996). *Kazak Curnalistikasının Tarihi*. Almatı: Jalın Yay.
- Andican, Ahad (2003). *Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yay.
- Arat, Reşit Rahmeti: “Kazan Hanlığı”. *İ.A.* VI: 5005-552.
- Avezov, Muhtar (1991). *Adebiyat Tarihi*. Almatı: Sanat Yay.
- Beysenov, B (1911). “Ombı Vezindeki Medrese Cvarye”. *Aykap*. VIII.
- Ceksenbayeva, G. (1996). “Orıs-Kazak cene Otarlav Sayasatı”. *Kazak Tarihi* (1): 53-56
- Cumabayev, Mağcan (1992). *Tandamalı*. Haz. D. Berimbetov. Almatı: Gılım Yay.
- _____(1995). *Şıgarmalar*. (I) *Haz. M. Bazarbayev*. Almatı: Bilim Yay.
- Devletşin, Timurbek (1981). *Sovyet Tataristanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

- Devlet, Nadir (1984). "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türkçülük) Şuurunun Gelişmesi". *Türk Dünyası Araştırmaları* XIV: 148-160
- _____ (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: TTK Yay.
- Egamberdiyev, Mirzahan (2002). *Turkistanskiye Vedomosti Gazetesine göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti*. Ankara: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Frank, Allen J. (1998). "İslam and Ethnik Reletions in the Kazakh Inner Horde". *Muslim Culture in Russia and Central Asia*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- _____ (2001). *Russian Muslim Institutions in Imperial Russia*. Boston: Brill Pres.
- Keşimov, M. (1913). "Evliyaata". *Aykap*. I.
- Kırımlı, Meryem (2002). "Kazakistan'da Milliyetçilik". *Türkler* XIX Ankara.
- Kovaltskaya, Svetlena (2002). "Kazakistan'da Ceditçilik". *Türkler*. Çev. Hatice Babavatan XVIII Ankara: 644-651.
- Kurat, A.Nimet (1965). "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına kadar)". *D.T.C.F. Dergisi* XXIII. (3-4): 95-194.
- _____ (1993). *Rusya Tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- Lazzereni, Edward J. (1984). "From Bakhchisarai to Bukhara in 1893 İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia". *Central Asian Survey* I-III. (4): 77-88.
- Maraş, İbrahim (2002). *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Mektep, Amankos (2004). "İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar". *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. Ankara : Kırım Vakfı Yay.
- Muhammeddin, Rafael (1998). *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: TDAV Yay.
- Pırmanov, Adilcan ve Aycan Kapeyeva (1997). *Kazak İntelighetsiyası*. Almatı: Atamura Yay.
- Rorlich, Ayşe. A. (1986). *The Volga Tatars*. California: Stanford.
- Roy, Oliver (2000). *Yeni Orta Asya'da Ulusların İmal Edilişi*. İstanbul: Melis Yay.
- Rustemov, Savlebek (2004). "Ornbor Müftülüğü cene Kazaktar". *Kazak Tarihi*. 4 Almatı: 82-88.
- Sabol, Steven (2003). *Russian Colonization and The Genesis of Kazak National Consciousness*. New York: Palgrave Macmillan.
- Sahipova, Feride Baktıbaykızı (2005). "Kazak Aydın Şekerim Kudayberdiuli: Hayatı ve Eserleri (1858-1931)". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* II (1): 150-161.
- Seralin, Muhammetcan (1912). "Kazakka Tarih Kerekpe?". *Aykap* VII.
- _____ (1914) "Ornu Tolmastay Ölüm". *Aykap* XVII.

- Subhanberdina, Uşkiltay ve S. Damirov (1993). *Aykap*. Almatı: Kazak Ansiklopediyası.
- Türkoğlu, İsmail (2000). *Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Zenkovsky, A. Serge (1978). *Rusya'da Pantürkizim ve Müslümanlık*. Çev. İ. Kantemir. İstanbul: İpek Matb.
- Zekiyev, M. Z (2006). "Mişerler, Başkurtlar ve dilleri". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Akt. Mustafa Toker. Bahar XIX.
- "Nogaydarın Kır Cayında Turmuşu Kazak Halklarına Timiş Cönderi". (1900). *Dala Valayatının Gazeti* XII-XIII <http://www.iie.freenet.kz> (29-11-2007).

The Influence of the Tatars on Kazakh Cultural Life and the Development of Kazakh Jadidism

Emin Özdemir*

Abstract: The Kazakhs lived in a large area stretching from the vast steppes of Central Asia to the Altai region, the homeland of the Turks. The Kazakh Khanate was founded in the 15th century. The Russian invasion directed towards the Kazakh steppe began in the 18th century and continued until the beginning of the 19th century when Kazakhstan came under Russian rule. The Russian invasion caused a Tatar influence on the cultural life of the Kazakhs, who were leading nomadic and partially nomadic lives. This influence first appeared through the Tatar mullahs and merchants who came to Kazakhstan. The influence became even more effective when Kazakh students began to study at Tatar medreses which were opened in the Volga-Ural region. Jadidist thoughts, which were widespread especially in these medreses, also began to be observed in Kazakh cultural life. This study aims to discuss the Tatar cultural influence on the Kazakhs throughout history and to look into the ways in which Jadidist ideas were reflected in Kazakh cultural life.

Key Words: Tatar, Jadidizm, Volga-Ural, Kazakhstan, Kazakh cultural life.

* Nevşehir University, Faculty of Science and Letters, Department of History / NEVŞEHİR
ozdemiremin71@yahoo.com

Влияния татар на казахскую культурную жизнь и развитие казахского джадидизма

Эмин Оздемир*

Резюме: Казахи, населявшие широкие просторы от степей Центральной Азии до родины всех тюрков Алтая, вышли на историческую арену с созданием Казахского ханства в XV-м веке. Начавшаяся в XVIII-м веке русское завоевание казахских степей закончилось в XIX-м веке колонизацией Казахстана Российской империей. Вместе с русской колонизацией, в кочевой и полукочевой культурной жизни казахов началось появляться влияние татар. Это влияние в первую очередь осуществлялось посредством татарских религиозных лиц и татарских торговцев. Вместе с открытием татарских медресе в Волго-Уральском округе и началом получения образования казахских детей в этих медресе, влияние татар на казахскую культурную жизнь усилилось. Особенно стоит подчеркнуть идею джадидизма, которая оказывала сильное влияние на медресе и начала проявляться в казахской культурной жизни. Цель данного исследования заключается в выявлении роли татар на казахскую культурную жизнь и развитие идей джадидизма в исторической перспективе.

Ключевые Слова: татары, джадидизм, Волга-Урал, Казахстан, казахская культурная жизнь.

* Невшехирский университет, факультет естественных наук и литературы, кафедра истории / г. Невшехир ozdemiremin71@yahoo.com

İktisadî Adamdan Toplum Adamına

İsmail Özsoy*

Özet: Ortodoks iktisadî düşüncenin temelini oluşturan iktisadî adam modeli, sosyal normları göz ardı etmesi; piyasa aksaklığı, dışsallıklar ve istikrarsızlıklara yol açması, böylece bir paradoks olarak, modelin bizzat kendisi tarafından reddedilen devlet müdahalesine davetiye çıkarması sebebiyle eleştirilmiştir. Heterodoks iktisadî ekoller, genel olarak daha dengeli bir iktisat modeli geliştirmek ve ekonomiyi toplumla bütünleştirmek amacıyla ortodoks yaklaşımdan ayrılırlar. Bu ekoller insan ve davranışlarına daha gerçekçi bir yaklaşımı temsil etmelerine rağmen yine de her biri insan tabiatının bazı elemanlarını göz ardı etmektedir. İktisadî adam modelinin kritiğe tabi tutulduğu bu çalışmada, 'toplum adamı' adını verdiğimiz bir insan modeli önerilmiştir. Bireysellikte toplumsallığı dengeleyen ve "Yaşa ve Yaşat" özdeyişiyle özetlenebilecek toplum adamı modeli, ortodoks ve heterodoks ekolleri barıştırarak, insan ve onun hayatını bütüncül bir yaklaşımla ele almakta ve insanı toplumsal kaygılar taşıyan sorumlu bir birey olarak değerlendirmektedir. Çalışmada, modelin Gürcü toplumuna uygulanabilirliğini ölçmek amacıyla Gürcistan'da uygulanan anket çalışmasından elde edilen bulgulara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İktisadî/ekonomik adam, toplum adamı, ortodoks iktisat, heterodoks iktisat.

Giriş

Evrenin, bilinmezleri en fazla varlığı olan insanı tanıma ve anlamaya yönelik olarak insanlıkla yaşit denebilecek görüş ve teoriler ortaya konmuş, bilim dalları ortaya çıkmış ve birçok model geliştirilmiştir. Adam Smith'in iktisadî adam (homo economicus) modeli, insanın iktisadî davranışlarını açıklamaya yönelik en etkili ve başarılı olduğu kadar en çok eleştirilen bir model olarak göze çarpmaktadır. Geleneksel iktisadın temel aldığı bu model, insanın pazaryerindeki davranışlarını oldukça ikna edici bir şekilde açıklamakla birlikte, onun sosyal hayattaki, iktisadî olmayan -veya olmadığı düşünülen- davranışlarını açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bu model, insanın davranışlarında belirleyici rol oynayan sosyal ve kültürel normları göz ardı etmesi; piyasa aksaklığı, dışsallıklar ve istikrarsızlıklara engel olamaması, böylece bir paradoks

* Fatih Üniversitesi, İİBF Ekonomi Bölümü / İSTANBUL
iozsoy@fatih.edu.tr

olarak, modelin bizzat kendisi tarafından reddedilen devlet müdahalesine davetiye çıkarması gibi gerekçelerle yoğun eleştirilere uğramıştır. Bu sebeple, geleneksel iktisadın dışında kalan heterodoks iktisat okullarının yanı sıra başta sosyoloji olmak üzere diğer sosyal ve beşeri bilimler tarafından iktisadî adam modeline alternatif ve insanın sosyal hayattaki davranışlarını da açıklamaya yönelik modeller geliştirilmiştir. Her birinin şu veya bu şekilde eleştirildiği bu modellerin de insanı bütüncül bir yaklaşımla ele almayı başaramadıkları görülmektedir.

İnsanı tanımlamada yanlış değil ama eksik kaldığı anlaşılan iktisadî adam modelinin yanı sıra ona alternatif geliştirilen modellerin de kısaca kritiğe tabi tutulduğu bu çalışmada, ‘toplum adamı’ adını verdiğimiz yeni bir insan modeli ele alınmıştır. Eklektik bir yaklaşımın ürünü olan toplum adamı modelinin ayaklarını esas itibarıyla, iktisadî adamının etkinlik ve üretkenliği; Neoklasik iktisadın, birey ve firmaların rasyonel tercihlerle daima fayda ve kâr maksimizasyonu peşinde koştukları varsayımı; azalan marjinal fayda yasasına dayanan marjinalist okulun kaynakların optimal dağılımına bakan yönü ve Ken Wilber’in insan gelişimi ile Abraham Maslow’un insan ihtiyaçlarının hiyerarşisi modelleri oluşturmaktadır. İnsanı, yaşamak kadar yaşatmaktan da haz alan bütün ve üstün bir varlık olarak değerlendiren modelin Gürcistan’da Gürcü toplumu üzerinde bir uygulaması yapılmış ve çalışmada bu uygulamanın sonuçlarına ve değerlendirilmesine yer verilmiştir.

İktisadî Adam ve Eleştirisi

Adam Smith’e göre, iş bölümü tamamen tesis edildiğinde, her insan mübadele ederek yaşar ve toplum ticarî, gelişmiş ve medenî bir toplum olmak üzere gelişir. İş bölümünün tamamlandığı toplumun durağan hali değişerek en yüksek zenginlik düzeyine ulaşır. Böylece millet zengin ve varlıklı, toplum ise olgun ve medenî olur. Smith, hem firmalar hem de tüketiciler arasında rekabetin var olması halinde, fiyat sisteminin bireyleri toplum için en iyi olanı yapmaya yönlendireceğini savunur. Smith (2004) “Her birey muhakkak toplumun yıllık gelirini arttırmak için yapabildiği kadar emek harcar. ... Kendi çıkarının peşinden koşarken çoğunlukla, gerçekten katkıda bulunmayı amaçladığı vakitten daha etkili olarak toplumun çıkarına katkıda bulunur” demektedir. Smith’in medenî toplum için aldığı esas, insan tabiatı ve davranışının bu bencil, rasyonel, ince hesaplı ve açgözlü yönüdür. Smith’in oluşturduğu ‘görünmeyen el’ hipotezinin, bireylerin kendi çıkarlarını gözetken eylemlerini ortak servette ve üretkenlik kapasitesinde dramatik bir artışa yönlendirdiği genel olarak kabul görmüştür. Yine de, bu artış ekonomilerin sahip olduğu potansiyellerin gerisinde kalmış, üstelik bazı ciddi problemleri berabe-

rinde getirmiştir. Dolayısıyla, Smith tarafından geliştirilen ve 'iktisadî adam (homo economicus)' adı verilen insan tipi birçok eleştiriye maruz kalmıştır.

Aslında iktisadî adamın net bir eleştirisi ilk olarak bu modeli ortaya koyan Smith'ten gelmiştir. O, sınıf kimlikleri oluşumunda ortaya çıkan kişisel çıkarın serbest ticaret olasılıklarını etkin olarak sınırladığını ve demokratik devletin kurumlarını bozduğunu fark etmiştir. Gagnier'e (1993) göre Smith, ekonomik büyümenin, kendi çıkarlarını pazarın etkin işleyişinden fazla önemseyen birey, sınıf veya milletler tarafından engellenebileceğini itiraf etmiştir. Örneğin, tekel durumunda, kişisel çıkar herkesin büyümesini engelleyen grupların oluşmasına yol açar. Bu yüzden, bazıları sınıf pozisyonlarıyla sınırlandırıldığından bütün insanlar rasyonel iktisadî adam değildir; piyasalar da güçlülerin güdümüne konu olduğundan serbest değildir.

Bu yüzden, bireylerin çıkarına olan bir şeyin toplumun da çıkarına olacağı kesin değildir. Bunun sebebi, fiyat sisteminin, güçlü taraflarına karşılık belirli temel eksikliklerinin bulunmasıdır. Nitekim, piyasalar ancak rekabetçi olduğunda iyi çalışır ve iyi çalıştıkları zaman bile kamu malları ve dışsallıklar sözkonusu olduğunda toplumca optimal miktarda çıktı üretmekte başarılı olamazlar. Kamu malları, -sağlıklı bir çevre veya güvenli bir ülke vs. gibi- bir kez sağlandığında herkesin yararlandığı mallardır. İnsanlar onlardan faydalanmaktan dışlanamaz ve her birey diğer bireylerin faydasını düşürmeksizin onlardan faydalanabilir. Kamu mallarının özelliği, bu malların arz edilen miktarın toplum düzeyinde arzulan miktardan az olmasıdır. Herkes serbestçe faydalandığından kimse kamu mallarına para vermek istemez. Bu yüzden özel girişimciler, gerekli olmalarına rağmen kamu mallarını üretmek istemezler. Benzer sorunlar, bir insanın eylemlerinin üçüncü bir tarafa zarar veya fayda sağladığı dışsallıklar ile ilgili olarak da ortaya çıkar. Çevreyi kirletmek bu konuda en güzel örnektir. Kamu malları ve dışsallıklar, rekabetçi piyasaların kaynakların verimli dağılımını başaramadığı piyasa başarısızlığının örnekleridir. Eğer kaynak dağılımı etkin değilse, bu, kaynakların daha uygun bir dağılım ihtimalinin bulunması anlamına gelir; yani en azından bir kişi, başkaları zarar görmeden daha iyi bir duruma gelebilir. Bu durum iktisatçılar tarafından Pareto etkinliği (Pareto efficiency/optimality) olarak adlandırılır. Fiyat sistemi, ayrıca bütün tüketiciler için temel yaşam standartlarını garantileyemediğinden, gelirin yüksek derecede eşitsiz dağılımına neden olur. Dahası, fiyat sistemine dayanan ekonomiler hatırı sayılır derecede ekonomik istikrarsızlıklarla da karakterize edilir.

Bu tartışmalar, devlet müdahalesinin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla birçok kişi tarafından kullanılmıştır. Bu çerçevede, devletin, piyasada yeterli

miktarda arz edilmeyen malları sağlamak ve piyasa mekanizmasındaki aksaklıkları düzeltmek için vergilendirme gücünü kullanma sorumluluğunun bulunduğu ileri sürülmüştür (Backhouse 2002). Bu yüzden 1960'lardan 1970'lere kadar devletler, görünmez elin yerine geçerek, piyasa sonuçlarını bundan böyle görünen elleriyle değiştirmeye çalışmışlardır. Böylece, makro-ekonomiyi dengelemek, geliri yeniden dağıtmak ve tam istihdamı temin ederek bütün tüketiciler için temel yaşam standartlarını garantilemek amacıyla piyasaya müdahale etmişlerdir. Bu noktada, 1960'larda Batılı ülkelerdeki devlet müdahalesi trendinin, devlet müdahalesini destekleyen ve onu karar verme/politika geliştirme sürecinin merkezine koyan Sovyet sosyalist sisteminin nispeten parlak dönemiyle aynı zamana rastladığını kaydetmekte yarar vardır. Dolayısıyla, 20. yüzyılın son on yılında Sovyet sosyalist sistemindeki devlet başarısızlığının da Batılı ülkelerdeki piyasa başarısızlığıyla aynı zamana rastladığını söyleyebiliriz.

Görünmez elden görünen el (devlet)'e doğru gelişen bu süreç, geldiği bu noktada da durmamış, devletçi anlayış da göz ardı edilemeyecek eleştirilere uğramıştır. Devlet müdahalesi topluma yarar sağlama konusunda bir dereceye kadar potansiyel sunmasına rağmen, seçmen, devlet ve bürokrasi üçlüsünün nasıl davranması gerektiği konusunda yeni teorilerin ortaya çıkmasıyla bu devletçi eğilime de karşı çıkmış ve ilerleyen yıllarda devletin rolü konusundaki geleneksel görüş değişmiştir. James Buchanan, Gordon Tullock, Mancur Olson ve Anthony Downs gibi iktisatçılar tarafından geliştirilen bu teoriler, devletin kamu yararına hareket eden ve çıkarı olmayan bir organizasyon olduğu görüşünü terk ederek; devletin, kendi çıkarlarına ulaşmayı amaçlayan bireylerden oluştuğu görüşüyle değiştirmişlerdir. Bir başka deyişle, devlet politikası; iyi, her şeyi bilen bir Tanrı tarafından değil, çıkar peşinde olmaması çok zor olan, kişisel duygular ve önyargılardan ya da kendileri için avantaj sağlama fırsatlarından etkilenen politikacılar tarafından yapılmaktadır. Üstelik bu politikacılar özel çıkar gruplarından gelen baskılara yenilip boyun eğerse; bundan daha kötüsü, yozlaşmışlarsa, devlet müdahalesi faydadan çok fiilen topluma zarar verecek hale gelebilir. Böylece, vergi ve kamu harcama politikaları, birbiriyle rekabet eden çıkarların ifade edildiği siyasî süreçlerin sonucu ve yansıması olarak görülmeye başlanmış, bunun sonucunda da, devlet başarısızlığı kavramı ile piyasa başarısızlığı kavramı bir görülmeye başlanmıştır (Backhouse 2002). Bu nedenle, fiyat sisteminin zayıflıklarına rağmen, devletin her zaman toplumca tercih edilen sonuçları doğurduğu sonucuna ulaşılmaması gerektiği düşünülmüştür.

İktisadî adam modelini sağlıklı değerlendirmenin etkin bir yolu da onun fiilen yaşanmış ekonomik ve sosyal sonuçlarını izlemektir. Bu bağlamda, 18. yüz-

yıldan itibaren Batı medeniyetinin ekonomik hayatında bu modelin baskın bir figür olduğu iktisat tarihi evresine bakmak çok yardımcı olabilir. Ben-Ner ve Putterman'a (1997: 8) göre, 19. yüzyıl eşitsizliklere, insanlık dışı muamelelere ve sınaî kapitalizmin toplumu atomlarına ayırıcı eğilimlerine karşı mücadele etmek için sayısız sosyal hareketlerin ve felsefelerin doğuşuna tanıklık etmiştir. 20. yüzyıl ise piyasa sistemi dışı ekonomide çok büyük bir deneye ve bu deneyi kabul eden ve karşı çıkanlar arasında küresel bir yarışmaya sahne olmuştur. 1980'lerin sonunda Sovyet sisteminin çöküşüyle, bu yarışma aşağı yukarı sona ermiştir. Kişisel çıkarı veri olarak kabul eden ve siyasî demokrasiye ve bireysel özgürlüklere karşı göreceli bir konukseverlik gösteren sistem, istenen refah ve özgürlüğün en iyi şekilde serbest ticaret ve özel mülkiyetin kurumları aracılığıyla gerçekleştirilebileceği inancını destekleyerek yarıştan galip çıkmıştır. Yine de, galip gelen sistemin sürdürülebilirliği giderek daha çok sorgulanmaktadır. Çünkü endüstriyel piyasa toplumlarının içsel hoşnutsuzlukları her zamankinden daha büyük ve korkunç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sorunlar, Ben-Ner ve Putterman tarafından sıralandığı üzere, yüksek oranda suç ve şiddeti, aile istikrarsızlığını, ırkçı gerilimleri ve yabancı düşmanlığını, baş edilmesi zor görünen fakirlik ve işsizliği, madde kullanımı ve intihar dâhil kişinin kendi kendine zarar veren davranışları, sosyal ayrılığı ve depresyonu ve gençler arasındaki geniş çaptaki yabancılaşmayı içermektedir. Bu meseleleri medya ve düşünce platformlarında sürekli tartışan çağdaş siyasî yelpazenin her renkteki politikacılarından duyulan feryatlar, endişelerin gerçek temelleri olduğunu göstermek için yeterlidir.

'İktisadî Adamın Sonu: Herhangi Bir Gelecek Ekonomisinin İlkeleri' adlı kitabında George P. Brockway (1991), insanî değerlerin bugün temel amaç olarak görülen 'ürün' ve 'kâr' gibi ekonomik terimlerin üzerinde tutulduğu bir ekonomiyi savunur. Birçok yazar gibi Brockway de iktisadî adamın üretkenliğini bir noktaya kadar kabul etmektedir. Ancak, bu artış yıkıcı sosyal problemler ve dağıtımdaki eşitsizlikler ile birlikte gelmektedir. Ona göre, iktisadî adam egemenliğinin daha fazla ekonomik büyümeye engel olduğu bir noktaya gelmiş bulunmaktayız. Smith'in görünmez elinin yerine, Brockway'e göre, zenginlik yerine ekonomik durgunluk üreten bir insan geçmiştir. Laissez-faire kapitalizminin bu aşamasında spekülasyon/vurgunculuk üretken yatırımdan önce gelmekte ve işsizlik piyasayı işlemez hale getirmektedir. Bugün ihtiyaç duyulan, gerçek bir tam istihdam politikası, daha düşük faiz oranları ve maksimum kâra karşılık makul kâra vurgu yapılmasıdır. Bu yarı fedakârane tedbirler gelişmiş bireysel zenginliğe yol açacaktır. 'İktisadî Adamın Sonu' mevcut siyasî ve iktisadî kurumlar göz önünde tutulduğunda bir gelecek ekonomisinin nasıl işleyeceği konusunda zayıf ipuçları sunuyor. Yine

de, Brocway'e göre, iktisadî adam yetersiz bir model olabilir, ama iyi ifade edilmiş bir alternatifin yokluğunda onu tamamen reddetmek zordur.

Alternatif İnsan Modelleri

Görüldüğü üzere, sosyal bilimciler arasında iktisadî adam kavramına karşı önemli tartışmalar ortaya çıkmış ve insanı hem iktisadî hem de sosyal hayatta iktisadî adamdan daha gerçekçi olarak tanımlayan yeni bir insan kavramına ihtiyaç olduğu yönünde kuvvetli görüşler ileri sürülmüştür. Bu sebeple sosyal bilimler, davranış bilimleri ve birçok heterodoks iktisat okulu, iktisadî adam yerine başka insan modelleri önermişlerdir. İktisadî adamı davranış bilimlerinin ışığında ele almaya gelince, onun insan motivasyonunu tanımlaması modern davranış bilimleriyle nadiren aynı doğrultuda bulunmaktadır. Nitekim bu durum, daha 1927 gibi erken bir zamanda, Gunnar Myrdal'ın (1927) ekonominin 'bir dinazor psikolojisi' üzerine kurulduğundan şikâyet etmesine neden olmuştur. Ben-Ner ve Putterman (1997) sadece insan davranışlarının iktisadî adam modelinin öngörülerine karşı çıkmadığını, daha önemlisi, bilimin aksini beklemek için hiçbir neden öne sürmediğine dikkati çekiyor.

İktisadî adam modeline karşı sosyoloji bilimi, kendi insan modeli olarak "eylemleri, sadece saf ve kültürden bağımsız bireysel çıkar hesapları değil, kültürel değerler tarafından yönlendirilen bir 'sosyolojik adam' (homo sociologicus) modelini (Hirsch and Friedman 1990) oluşturmuştur. Aynı şekilde her bir heterodoks iktisat okulu, birkaç istisnası dışında, en azından iktisadî adamdan ve birbirinden biraz farklı bir insan doğası kavramı ve insan modeli geliştirmiştir. Bu bağlamda, kurumsal ekonomi kurumsal iktisadî adamı (homo institutional economicus) (Hodgson 1998 ve Tomer 2001), sosyal ekonomi sosyal iktisadî adamı (homo socio-economicus) (O'Boyle 1994, Waters 1988, Etzioni 1988) ve insancıl ekonomi insancıl iktisadî adam (homo humanistic economicus) (Tomer 2001) geliştirmiştir. Farklı insan modelleriyle bile olsa, bu iktisat okullarının, genelde insanın iktisadî ve sosyal hayattaki yerini ve işlevlerini tanımlamayı, daha dengeli bir iktisat bilimi geliştirmeyi, toplum ve ekonomi bütünlüğünü sağlamayı ve çağımızın karmaşık soyut meselelerini daha iyi anlama yeteneğini geliştirmeyi amaçladıkları görülür. Yine de, bütün bu modellerin 'bireysel inisiyatif' ile 'toplumsal sorumluluk ve kaygılar' arasında bir denge kuramamaktan kaynaklanan eksikliklerden kurtulduklarını söylemek zordur.

İktisadî adam modeli sosyal kaygıları ve değerleri ihmal ederken, neredeyse bütün alternatif heterodoks modeller iktisadî adama gerektiğinden az değer vermektedir. Her biri genel kavrama oldukça katkıda bulunmuş olsa da bir-

birleriyle uyumlu değildirler. Gerçek şu ki, her model ‘insan’ gerçeğinin bir ya da birkaç yönünü ele almakta ve neredeyse hiçbiri onu olduğu gibi ya da bütün olarak anlayamamakta, hatta zaman zaman bazıları insanı yanlış değerlendirmektedir. Meselâ, sosyolojinin insan modeli insanı olan ‘sosyolojik adam’, kaçınılmaz olarak toplumsal bir grupta temsil ederken, onun pazaryerindeki davranışlarını açıklayamamaktadır. Kurumsal iktisadî adam kendi çıkarını düşünebilmekle birlikte, istediği şeyler çoğunlukla kurumlar ve toplumsal evrimle belirlenir (Whalen 1996). İktisadî adam tarzında rasyonel değildir; iyi bir fayda hesaplayıcısı değildir ve faydayı maksimize etmeye çalışmaz (Hodgson 1998). Oysa onun bu tarz tutumları ekonomik kaynakların etkin kullanılmamasıyla sonuçlanabilir.

Aynı eksiklik ‘sosyal iktisadî adam’da da görülebilir. Sosyal iktisadî adam, zaman zaman iktisadî adam kadar rasyonel olsa da, daha çok hem alışkanlıklarını hem de önyargılarını yansıtarak rasyonel olmayan davranışlar sergiler (Waters 1988). Rasyonel bir karar verici olmayan bu adam modeli, çoğunlukla duyguları ve değer yargıları temelinde ve ancak ikincil olarak mantıksal-deneysel düşünceler temelinde seçim yapar (Etzioni 1988). O; pazaryerinde, iş yerinde, basketbol oyununda ve tabii ki mabedde sosyal bir şekilde davranmalı, yani sosyal sorumluluk bilinci içinde ve gerçekten insanlarla iç içe yaşamalıdır (Nitsch 1982). Sosyal iktisadî adamın sosyal parçası diğer merkezli, toplumsal, bağımlı ve kültürüne sadıktır. Toplumsal bir varlık olarak, bir güçlü birlikte yapma ögesini, kolej ruhu ögesini (bir grup emeğinde sorumluluğu paylaşmak) ve rekabetçilikle beraber yardımsever ögeyi birleştirir. Karakterinin daha yüksek ve idealist bir yanı vardır; vicdanı vardır ve adalet, insan saygınlığı, görev, bağlılık ve birçok başka ahlaki ve etik düşüncelerden kaynaklanan endişelerle hareket eder. Elinden alınamayacak hakları olan kutsal bir kişidir. Dahası, daha yüksek kişisel potansiyelini gerçekleştirmek için karakterini geliştirmek ihtiyacını hisseder. Dini referans alan sosyal iktisatçılar sosyal iktisadî adamı Allah’a kavuşarak mükemmelliğe ulaşma kapasitesine sahip bir varlık olarak görürler. Daha seküler sosyal iktisatçılar ise, “bütün toplumun refahını arttırmak için elbirliğiyle yapılan bir çaba” yoluyla sosyal mükemmelliğe ulaşma imkânını kabul ederler (Samuels 1990, Tomer 2001). Toplumsal alandaki bütün erdemlere ve kaliteli kişisel özelliklere sahip olmasına rağmen, sosyal iktisadî adam bireysel inisiyatif ve kişisel çıkar ile sosyal sorumluluklar ve bağlılık arasında dengeyi kuramaz. Rasyonel davranış açısından zafının yanında, sosyal iktisadî adam kendisinin ‘Ben’ ve ‘Biz’ parçaları arasındaki çelişkiyi çözemez.

En yüksek insan potansiyelini gerçekleştireceği düşünülen insan modeli olarak, ‘hümanistik iktisadî adam’ modeli çoğunlukla sosyal iktisadî adamın

özelliklerini paylaşır. Ek olarak, Mark Lutz'un belirttiği gibi (Lutz 1985, Lutz 1988 Kenneth Lux ile birlikte), diğer heterodoks insanlardan daha anlamlı ve kapsamlı bir insan imajı ortaya koyar. Bu model Tomer tarafından, temel ihtiyaçları Maslow'un hiyerarşisinde gösterilmiş olan, insanın bütüncül anlayışı olarak kabul edilmiştir (Maslow 1971). Bu, insanın daha yüksek insan doğası, başka şeylerin yanında, diğergâmlık kapasitesi, içten bir bağlılıkla inanılan değerler ve gerçekler doğrultusunda iç tefekkür, yaratıcılık, doğallık, sadakat ve güç peşinde olmamayı kapsar. Wilber'in bakış açısından hümanistik iktisadî adam, kurumsal iktisadî adam veya sosyal iktisadî adama kıyasla insan doğasının daha tamamlanmış bir görünümünü oluşturur. Çünkü bu adam modeli, iktisadî adamın zaaflarını diğer heterodoks adam modellerinin yaptığından daha çok tedavi eder (Tomer 2001). Ancak bu yüksek insan potansiyelinin varlığı onun gerçekleşeceği anlamına gelmez ve neredeyse asla bu potansiyele uygun yaşamayı beceremez. Lutz, hümanistik iktisadî adamın düşük/bayağı (süflî) ve yüksek (ulvî) olmak üzere ikili ya da bölünmüş kişiliği olduğunu yazar. Bayağı kişilik, hiyerarşinin aşağı ucundaki maddî ihtiyaçları yansıtan kişiliktir. Yüksek kişilik ise kişiliğin mantıklı, ideal ve ahlakî yönlerini yansıtır. Hümanistik iktisadî adam kendisinin bu iki farklı parçası arasındaki çatışma ve çelişkiyi yaşar (Lutz ve Lux 1988). Sosyal iktisadî adamda olduğu gibi, kişisel çıkar ve sosyal kaygılar arasındaki ikilik, çelişki ve denge eksikliği bu insan modelinde görülen ana eksikliklerdir.

Görüldüğü üzere, Tomer'in de yazdığı gibi (2001), kişisel çıkarlarla sosyal sorumluluk ve kaygıları dengeleyen ve ekonomiyi hem moral değerler hem de insan tabiatının göz ardı edilen diğer yönleriyle birleştiren bir adam modeline şimdi çok büyük bir ihtiyaç vardır. Aynı şekilde, kişisel kaygılar ile başkaları için de kaygılar duyma arasındaki dengeyi sağlama ihtiyacının farkında olan yazarlar olarak Ben-Ner ve Putterman (1997), kısıtlı maksimizasyon problemlerini çözen insan modellerinin, rasyonelliğe getirilen makul sınırlamalarla birlikte iktisat metodolojisinin merkezinde kalmasını önermekle birlikte; bireylerin peşinden koştuğu varsayılan amaçların -onların tanımıyla- 'başkalarını ve davranış sürecini dikkate alan kaygıları' (other- and process-regarding concerns) da içermesini önermektedirler. Aksi halde, Ben-Ner ve Putterman'a göre, -ister dinî şahıslar olsun, ister siyasî liderler, hayırseverler veya sosyal bilimciler olsun- bazı bireyler toplumun bütün olarak çıkarını düşünmedikleri ve erdemli bir ahlakî denge ile uyumlu, üretim ve dağıtımla ilgili birinci sınıf düzenlemeler yapma çareleri bulamadıkları takdirde; mevcut sistem bir bütün olarak sürdürülemez veya hayat kalitesi ile maddî çıkarlar arasında kabul edilemez taviz ve bedeller talep edilebilir.

İktisadî adam modeline getirilen hemen hemen bütün alternatiflerin ortak hatasından sakınmak düşüncesiyle, amacı, faydayı veya kârı maksimize etmek olan iktisadî adam fikri üzerine disiplini kuran geleneksel iktisat teorisinin doğru yaptığı gerçeğine gözümüzü kapatmıyoruz. Çünkü fayda ve kâr maksimizasyonu ekonomik hayattaki başarının ölçüsü olup, fayda ya da kârı maksimize etme çabaları, kıt kaynakların etkin kullanılmasının hem tüketici hem de üretici açısından önkoşullarıdır. Nitekim şimdi ele alacağımız ‘toplum adamı’ kavramının iktisadî adamın pozitif ve yapıcı yönlerini yok saymadığı, bununla beraber onun eksik yanlarını tamamlayarak insanı bütüncül bir yaklaşımla ele aldığı görülecektir.

‘Toplum Adamı’ Modeli

Buraya kadarki tartışmalardan, insan ve onun hayatına tam, bütüncül ve kapsamlı bir yaklaşımda bulunabilmek için, herhangi bir okulun düşünceleriyle sınırlı kalmaksızın, farklı iktisadî düşünce okullarıyla diğer sosyal bilimlerin ve davranış bilimlerinin en doğru tespitlerini bünyesine alan entegre bir insan modeline ulaşmanın gerekli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Her düşünce okulu ‘insan’ bulmacasında önemli bir boşluk doldurmakla birlikte bünyesinde kabulü kabil olmayan bazı yargıları da barındırabilir. Bundan dolayı, herhangi bir düşünce okulu ne tamamıyla reddedilebilir ne de tamamıyla kabul edilebilir. Faber’in de belirttiği gibi (1997) her insan modeli görüşü insan davranışının bazı boyutlarını temsil etmekle birlikte hiçbir saf haliyle ampirik olarak gözlemlenemez. İşte ‘toplum adamı’ modeli, geleneksel iktisat okulunu heterodoks iktisat okullarının yanı sıra diğer sosyal ve davranış bilimleriyle uzlaştırmakta, bu okul ve bilimlerin bulgularının çoğuyla örtüşmek suretiyle, geliştirilen insan modellerinin hemen hemen hepsinin ortak ve/veya doğru olduğunu düşündüğümüz noktalarını kapsamaktadır.¹

İnsan davranışının kapsamlı yeni bir kavramla ifade edilmesi demek olan “toplum adamı (homo societius)” modeli şu dört temele dayanır ve onlar tarafından desteklenir:

- (1) A. Smith’in iktisadî adamının üretken yönü
- (2) Neo-klasik iktisadın, “insanların daima rasyonel tercihlerde bulunduğu ve bu bağlamda bireylerin faydalarını, firmaların da kârlarını maksimize ettikleri” varsayımı
- (3) Azalan marjinal fayda yasasına dayanan marjinalist okulun kaynakların optimal tahsis ve dağılımına bakan yönü;
- (4) Ken Wilber’in insan gelişimi ve Abraham Maslow’un insan ihtiyaçlarının hiyerarşisi modelleri.

Bu yönüyle toplum adamı modeli, diğer insan modellerine karşı onları dışlayan bir alternatif değil; tersine, her birinin insanı doğru tanımlayan yönlerini birleştiren, bir bakıma eklektik, yeni bir yaklaşımdır.

‘Toplum Adamı’ Kavramının Temelleri

“Toplum adamı” modeline göre insanın iki yönü vardır. İlki, bireysel bir kişiliğe sahip olması, ikincisi ise toplumun bir üyesi olmasıdır. Kavramda yer alan ‘adam’ (homo/man) terimi insanın bireysel bir varlık olma yönünü temsil ederken; ‘toplum’ (societius/of society) terimi de onun toplumun bir üyesi olduğunu, daha geniş ifadesiyle, onun, bir bütün olarak, diğer insanların yanı sıra hayvanlar ve bitkilerden oluşan dış çevresiyle olan bağlantısına, kısacası, içinde yaşadığı dünyaya işaret eder. İnsan maddî bir bedenini yanı sıra bir ruha ve manevî özelliklere de sahiptir. Bu sebeple, insanın ihtiyaçları ve bu ihtiyaçları karşıladığında elde ettiği hazları, dolayısıyla onun dış dünya ile ilişkileri maddî-fizikî olduğu kadar manevî-ruhî özellikler de taşır.

Erkek veya kadın, siyah veya beyaz, fakir ya da zengin olsun, bir birey olarak insan, kendine has ayrı bir dünyadır. İnsan, dünya üzerindeki en üstün ve değerli, en mükemmel, saygın ve yüce varlıktır. O, bir varlık olarak evrenin bütününden daha değerlidir. Maslow’un (1971) da insan ihtiyaçları hiyerarşisi modelinde kısmen savunduğu gibi, insan, her birisi farklı görünüş, talep ve tatmin yolları olan süflî (bayağı) ve ulvî (yüce) duygu ve ihtiyaçlarla donatılmıştır. Bununla beraber insanın değeri ve rütbesi, onun bu duygularını ve kendisine verilen potansiyeli nasıl, hangi istikamette ve hangi amaca yönelik olarak kullandığına bakılarak ölçülür. Bu anlamda, bu duygulardan hiçbirisi, süflî-aşağı olanları da dâhil, mutlak manada iyi veya kötü olarak değerlendirilemez. Örneğin, ‘bencillik’ duygusu, insanın kendi varlığını koruması ve toplumun eksiksiz bir parçası olarak kalabilmesi için çok önemlidir. ‘Nefret’ duygusu, kabul edilemez davranışları reddetmek, ‘korku’ ise tehlikeler karşısında insanın kendi varlığını korumak için gerekli ve önemlidirler. Aynı şekilde, yüce duygular da kötü kullanıldığında veya yanlış yönlendirildiğinde zarar verici bir duruma dönüşebilir. Meselâ, yanlış geleneklere körü körüne sadakat, insanı yoksulluğa götüren aşırı cömertlik bu noktada örnek olarak gösterilebilir.

İnsanın, ‘toplum adamı’ kavramında yer alan ‘adam’ terimiyle ifade edilen bir ‘birey’ oluşunu daha yakından ele almak gerekirse, insan öncelikle bencildir; başkalarından ziyade kendisini düşünür ve kendi çıkarlarının peşinden koşar. Sonuçta bir toplum teker teker bireylerin toplamından oluştuğu ve kendine faydası olmayanın başkalarına da hayrı olmayacağı için, kendi varlığını ve bütünlüğünü koruma ölçüsünde bu bencillik gereklidir. Dahası, ister

tüketici ister üretici olarak, piyasada kaynakların etkin kullanımını sağlayan şey, insanın işte bu bencil, rasyonel ve kâr ve/ya faydasını hesaplayarak ortaya koyduğu davranış tarzıdır. Bu anlamda A. Smith, insan tabiatını iyi keşfetmiş ve onun kaynakların etkin kullanımı yoluyla topluma yaptığı katkıyı görmüştür. Toplum adamının bu bireyci yönü, onun yaşama ve yaşatma özelliklerinden 'yaşama'yı temsil eder. Başkalarını yaşatmak için öncelikle kişinin kendisinin ayakta durmayı başarması ve 'yaşayarak' varlığını sürmesi ön koşuldur.

Ayrıca biz, Milton Friedman'ın işletmelerin sosyal sorumluluğuna karşı olan görüşüne de katılıyoruz. Friedman'a göre (1970) işletmelere sosyal maliyetleri de yüklemek işletmeleri daha az etkin hale getirir. İşletmelerin önceliği, oyunun kuralları içinde kalmak şartıyla, kaynakları en etkin biçimde kullanarak kârını artıracak faaliyetlere girişmektir.²

İnsanın sosyal hayatla olan ilişkisi onu kendisi dışındaki dünyaya bağlar. İnsan yaratılışı, duyguları, ihtiyaçları, hayalleri, umutları ve korkularıyla evrenin bir parçasıdır. Bu yüzden, insanoğlunda başkalarıyla empati (duygudaşlık) kurabilme yeteneği vardır. Bu yetenek, insanın başkalarını düşünmesine, onlar hakkında endişelenmesine ve onlara karşı sorumluluk duymasına yol açar. İnsanın dış dünya ile olan bağı, içinde yaşadığı toplum bireyleri ile en üst düzeydedir. Bununla beraber o, varlığın doğal temeli olan canlı-cansız bütün varlıklarla da ilişki içindedir. Bu yüzden, en yakın aile bireyinden başlayarak, insanın akrabasına, dost ve arkadaşlarına, komşularına, hemşerilerine ve hatta hayvanlara, diğer canlılara ve tabiata karşı sorumlulukları vardır. Yalnız kendisinin değil, başkalarının sevinç ve kederlerinden de etkilenir. İnsanların acılarıyla dertlenmesinin yanı sıra dünyanın en ücra köşesindeki hayvanların bile acılarını duyar ve onlar için ne yapabileceğini araştırır. Toplum adamının bu sosyal yönü onun kendi yaşamının asgarî şartlarını sağladıktan sonra başkalarını da 'yaşatma' özelliğini temsil eder.

Bütün anılan özellikler, istisnalarıyla beraber bütün insanlar için geçerlidir. Bununla beraber, başkalarına duyulan bu alakanın derecesi, Wilber'in (1996) de ortaya koyduğu üzere, bireyin kişisel gelişim düzeyine ve içinde yaşadığı toplumun bu anlamdaki gelişmişlik seviyesine göre değişir. Nitekim başkalarının derdiyle ilgilenmede duyarlılık nisbeti, Batı toplumlarından Doğu toplumlarına gittikçe değiştiği gibi, aynı toplum içinde kişiden kişiye göre de değişir.

'Toplum adamı' kavramındaki 'toplum' terimi insanın tüm dış dünyasını ifade etmekle beraber, her şeyden önce ve en önemlisi insanın içinde yaşadığı topluma işaret eder. İnsan doğuştan sosyal bir varlıktır ve insan tabiatı,

yalnız yaşamaya elverişli değildir. Doğal olarak insanlar topluluk halinde yaşar. Toplum kavramı, toplum üyelerinin ortak ve karşılıklı ilgi, kaygı ve çıkarları paylaştıkları anlamını da içerir. Toplum bireye genellikle zor zamanlarında yardım eder. Tarihsel olarak, ne zaman birey yardıma ihtiyaç duysa, meselâ doğum, ölüm, hastalık veya felaket anında toplumun diğer fertleri ona yardıma koşar. Bu yardım sembolik, sözlü, fiziksel, zihnî, duygusal, finansal, tıbbî, dinî olmak üzere çok farklı şekillerde olabilir. İster ilkel ister gelişmiş olsun, bütün toplumlar, ortak eylem, cömertlik ve risk-ödül paylaşma özelliklerini sergiler.

Toplum Adamı ve ‘Başkalarının Derdiyle Dertlenme’

Normatif bir yaklaşım olmakla birlikte, etik değerler ve din günlük hayatta iktisadî veya gayri iktisadî bütün kararlarında insanın davranışlarını etkilediğinden toplum adamının tavırlarını destekler. Bu sebeple, toplum adamı kavramı hem pozitif hem de normatif unsurları içerir. İnsanın başkalarına karşı empati yapmasındaki bir çok sebepten bir tanesi, ahlaklı olmanın (morality) ahlaklı insandan sosyal kaygıları olan bir toplumsal varlık olmasını istemesi gerçeğidir (Dingley 1997). Yani ahlaklı insan toplumun dertleriyle dertlenmelidir. Bu nedenle, Campbell’in (1983) de savunduğu gibi, ahlak; başkalarından istediğimiz davranış tarzına ve başkalarının bizim istediğimiz gibi davranmalarının bir maliyeti olarak bizim de aynı sınırlamaları kabul ederek, aynı davranışları sergilememize denir. Bu maliyeti, başkalarının bizi nasıl değerlendirdiğine dikkat ettiğimiz ölçüde kendimizi ahlak sahibi bireyler olarak düşündüğümüz gerçeği sebebiyle kabulleniriz.

Ben-Ner and Putterman’ın (1997) belirttikleri üzere, insan doğası tamamıyla bencil olmayıp diğergâmlığa (başkalarını düşünme) da meyillidir ve zaman içerisinde çevresel faktörlerle şekillenen ahlakî duyarlılıklara karşı da açıktır. Kurumlar, bireylerin davranışları ve ahlakî duyarlılıkları üzerinde oldukça etkilidir. Kurumlarla değerler arasındaki ilişki iki yönlü bir caddeye benzetilebilir. Bireylerin tercihleri hangi kurumun/organizasyonun devam edeceğine karar vermeye yardımcı olurken; buna karşılık, kurumlar da bireysel tercihleri etkiler. Ben-Ner ve Putterman, kurumların iktisadî olan/olmayan şeklinde net bir ayrımlarının olmadığını ve kurumların, firmalar ve pazarlar da dâhil olmak üzere, değerleri etkilediğini ve onlardan etkilendiğini savunurlar.

Ben-Ner and Putterman, özellikle evrimci biyoloji olmak üzere, tabiî bilimlerle diğer sosyal ve davranış bilimlerinin bireylerin genetik olarak sadece kendi başarılarıyla değil, aynı zamanda çocuklarının ve yakınlarının başarılarıyla da ilgilendiğini yazarlar. Dahası, onlara göre, insan, şartlı olarak, başkalarıyla işbirliği yapmaya, kendisinin başkaları tarafından nasıl algılandığıyla ilgilen-

meye ve bu ve diğer eğilimlerle uyumlu olan bir etik muhakemeyi kabule doğru eğilim gösterir. Bu eğilimler kültürel, sosyal ve ekonomik faktörlerin etkileri altında karakteristik biçim kazanır. Bu yüzden, Ben-Ner and Putterman'a göre, gerçek olgun insanlar başkalarıyla işbirliği yapmaya, koordineli sosyal davranışlara, davranış ve ahlak kurallarını gözetmeye yeteneklidirler. Toplumsal kural ve normlara bağlı kalmaları ve hırsızlıktan, aldatmaktan -başkalarının malını çalmaktan, bozuk mal üretmekten, verdiği sözü ve sözleşme hükümlerini çiğnemekten- kaçınmaları şartıyla, kişisel çıkar şevkiyle üretip şerefiyle ticaret yapan bireyleri toplum şekillendirebilirse toplumdaki herkes daha müreffeh olabilir. Günümüzde Smith tarzı maksimum bir refah düzeyine ulaşabilmek için gerekli olan şeyin, tek başına kişisel çıkar değil, bilakis bir kişisel çıkar-normatif sınırlandırma karması olduğu ortaya çıkmaktadır (Ben-Ner and Putterman 1997). Görüldüğü gibi, Ben-Ner ve Putterman, bu açıklamalarıyla kişisel çıkar ile toplum çıkarını birleştiren toplum adamının özelliklerini tanımlamaktadırlar.

Toplum Adamı ve İktisadî Olmayan Kararları

İnsanın fizikî bedeninin yanı sıra ruh gibi manevî bir öğeye de sahip olması onun iktisadî olmayan kararlarını açıklamada yardımcı olmaktadır. İnsan, etkin iktisadî kararlarıyla maddî kâr veya faydasını maksimize ettiği gibi, iktisadî olmayan veya iktisadî gibi gözükmeyen kararlarıyla da manevî faydasını maksimize eder. Aslında, toplum adamı başkaları için bir şeyler sarf ettiğinde, hatta kendi ülkesi için canını bile feda ettiğinde, iktisadî adam gibi faydasını maksimize eder. Fakat bu fayda maddî değil, manevîdir. Toplum adamı, ailesinin, toplumun, insanlığın bir üyesi ve içerisinde yaşadığı çevrenin bir parçası olduğu için, bunlar üzerinde yaptığı harcamalar ona fiziksel ihtiyaçlarını karşılarken yaptığı harcamalarla aynı derecede mutluluk, tatmin ve fayda sağlar.

Nitekim, Reuters'den Maggie Fox'un (2008) haberine göre, University of British Columbia ve Harvard Business School'da, aralarında psikolog Elizabeth Dunn'ın da bulunduğu bir grup bilim adamı tarafından yürütülen ve 630 Amerikalıyı kapsayan bir araştırma sonucunda, küçük de olsa başkalarına yapılan harcamaların insanları kendilerine yaptıkları harcamalardan daha fazla mutlu ettiği tespit edilmiştir. Başlığı, "Ancak başkalarına harcamanız halinde para mutluluğu satın alır" şeklinde konulan haberde, Elizabeth Dunn, "insanların ne kadar kazandıkları kadar gelirlerini nasıl harcadıklarının da önemli olduğu" hipotezini test ettiklerini belirtiyor. Katılımcılara sırasıyla önce ne kadar mutlu olduklarını, yıllık gelirlerini; faturalar, kendilerine ve başkalarına aldıkları hediyeler ve hayır kuruluşlarına yaptıkları bağışlar dâhil

olmak üzere aylık harcamaların ayrıntılarını sorduklarını belirten Dunn, ne kadar kazandığına bakılmasızın, başkasına harcamada bulunanların parasını kendisine harcayanlardan daha fazla mutluluk yaşadıklarını ifade ettiklerini bildirmiştir. Dunn, elde ettikleri bulgulardan, insanların 5 dolar gibi küçük bir miktar parayı başkalarına harcama gibi günlük gider kalemlerinde yaptıkları küçük değişikliklerle günlük mutluluklarını arttırabilecekleri sonucuna vardıklarını belirtmiştir.

Bryant'ın "Cost-Benefit Accounting and the Piety Business: Is Homo Religiosus, At Bottom, A Homo Economicus? (Maliyet-Fayda Muhasebesi ve Din Ticareti: Dindar Adam Aslında Bir İktisadî Adam mıdır?)" (2000) sorusunu içeren ve bu soruya olumlu cevap imasında bulunan makalesinde belirttiği gibi, kişi eğer bu harcamayı dinî inançlarından dolayı yapıyorsa, sonrasında dinî bir beklenti içerisinde olarak, Allah'ın rızasını kazanmak, cennete girmek, onun manevî tatmini olacaktır. Dinî açıdan bakıldığında bunlar yüksek manevî kazançlar sayıldığına göre aslında iktisadî olmadığı zannedilen bir kararın son derece iktisadî olduğu anlaşılır. Dinî inancı olmayan biri bile ailesi ve ülkesi için kendi canını ailesindeki ve ülkesindeki birçok insanın canı yerine verdiği için bu onun manevî mutluluğunu arttırır. Feda edilen bir cana karşılık kurtarılan birçok can; bu basit, zor fakat kazançlı bir alışveriş değil midir? O halde, canlarını bile ülkeleri için feda eden/etmeye hazır olan insanlar, neden kazançlarının ihtiyaçlarından artan miktarından bir kısmını açlıktan ölmek üzere olanlarla paylaşmasınlar? Neden yüksek manevî kazançlar uğruna küçük, önemsiz, maddî-fizikî faydalardan vazgeçmesinler?

İktisadî Adam ve Toplum Adamı

Toplum adamının özelliklerine gelince; onun iktisadî adamın bütün pozitif özelliklerine sahip olmasının yanı sıra çok daha fazlasına sahip olduğu da görülür. İktisadî adamın güçlü yönleri toplum adamında da vardır. Buna karşılık, iktisadî adamın zayıf yönleri toplum adamında yoktur. Toplum adamı pazaryerinde iktisadî adam gibi davranıp ekonominin kurallarına uygun hareket eder. Tüketici olarak faydasını, girişimci olarak da kârını maksimize eder. Böylelikle, elinden geldiği kadarıyla topluma katkıda bulunur. Onun iktisadî adamdan daha az toplumun gelirene katkı sağlaması için herhangi bir sebep yoktur. O serbest piyasada çalışır; üretim faktörlerine sahiptir, kendi şirketini kurar, üretir ve satar. Kendi çıkarına olduğundan oyunun kurallarına uyar. Görüldüğü gibi, bir tane istisna hariç iktisadî adamın şu ana kadarki özellikleri toplum adamınıninkiyle aynıdır: iktisadî adam, satıcı veya alıcı olarak, bazan muhatabının zararına bile olsa, her zaman ve sadece kendi menfaatlerini gözetirken, toplum adamı alıcı olduğu durumlarda satıcıyı, satıcı

olduğu durumlarda alıcıyı empati yapmak suretiyle düşünür ve onların haklarını da dikkate alır. Fakat tam bu noktadan sonra ikisinin yolları ayrılır, iktisadî adam hâlâ kendi çıkarının peşinden koşarken, toplum adamı yüzünü topluma çevirir; eğer asgarî yaşam standardını veya geçinme sınırını aşağı-yukarı yakalayabilmişse artık diğer aç olan insanları düşünmeye başlar. Kendisini düşündüğü derecede ihtiyaç sahibi olanları da hiç bir ayırım gözetmek-sizin düşünür. O iktisadî adam kadar ferdiyetçi, bir sosyalist/komünist kadar da toplumdur. O kazancının fazla olan kısmını toplumun geri kalanıyla paylaşır. Pazarda daha düşük fiyatlar için sıkı pazarlık yapan bir alıcının, parasının önemli bir kısmını bir ihtiyaç sahibine vermesi hemen her toplum-da çok da nadir görülen bir olay değildir.

Kısacası, toplum adamı; kazancından veya sahip olduğundan yahut kendisine bahşedilmiş/verilmiş olan şeylerden, kendisi ve aile fertlerine yaptığı gibi, akraba ve komşuları dâhil, ihtiyacı olanlara harcama yapan yahut bu işi yapan organizasyonlara bağışta bulunan kişidir. Onun başkaları için yapabileceği şeyler bir hastane veya okul inşa etmek gibi büyük harcamalardan, yaşlı veya görme özürlü bir kişiyi caddede geçirmeye veya üzüntülü bir adamı güzel ve tatlı sözlerle teselli etmeye kadar çeşitlilik arz edebilir. Bu demektir ki, herkes potansiyel olarak bir toplum adamıdır. Çünkü herkesin, varlıklı veya yoksul, başkalarına verebilecek maddî veya manevî bir şeyi vardır. Hatta bazan manevî, ruhî ve moral katkılar maddî olanlardan daha fazla anlam taşıyabilir. Anlaşıldığı üzere, toplum adamının temel prensibi, 'Yaşa ve Yaşat' tır.

Toplum adamını başkalarıyla ilgilenmeye götüren temel motif, iktisat biliminin temel esaslarından olan azalan marjinal fayda yasasında bulunabilir. Meselâ, on lokma yemiş olan bir adam, on birinci lokmayı kendisi yemek yerine aç bir çocuğa bağışladığında³ onu kendisi yediğinde alacağı maddî/fizikî faydadan daha fazla manevî haz almaz mı? Aslında bunu yaparken kişi hem kendi manevî-ruhî faydasını maksimize eder hem de toplumun toplam maddî refahına önemli bir katkıda bulunur. Çünkü, aç bir adamın ilk lokmadan alacağı marjinal fayda, zaten doymuş/doyma noktasına gelmiş olan adamın on birinci lokmadan alacağı marjinal faydadan çok daha fazladır. Toplumda herkesin böyle yaptığını, yani tüketimin marjinal faydası düşük sonraki birimlerini başkalarına transfer ettiklerini varsayacak olursak, bu toplumun hayat standardı bunun yapılmadığı durumdan çok daha yüksek olacaktır. Çünkü yüksek marjinal faydaların toplamı daha yüksek toplam fayda demektir. Bu konuyu daha ayrıntılı ele almakta yarar vardır.

Toplum Adamı, Marjinalizm ve Faydacılık (Utilitarianism)

Toplum adamı modelinde fayda, hem maddî/fizikî hem manevî/ruhî olarak ele alınmaktadır. İnsan, hem beden hem ruhtan müteşekkil olduğundan, onun ihtiyaçları ve bu ihtiyaçların tatmin edilmesinden elde ettiği hazlar da hem fizikî hem ruhîdir. Ancak bu hazlar kişide aynı anda tezahür etmeyebilir. Nitekim tüketimin ilk aşamalarında maddî/fizikî tatmin en üst düzeyde iken, manevî/ruhî tatmin henüz söz konusu değildir. Bir maldan daha fazla tüketildikçe marjinal fayda gittikçe azalır, hatta sona erer ve manevî fayda ihtiyacı ortaya çıkar. Maddî tatminin sona erdiği işte bu noktada, kendisinden başka hiç kimsenin ihtiyacı ile ilgilenmeyen ve manevî tatmin nedir bilmeyen bir iktisadî adam için yaşamının anlamı ortadan kalkar. Bu durum, varlıklı toplumlarda görülen yüksek orandaki intihar vakalarının bir sebebi olarak görülebilir. Halbuki, aynı durumdaki toplum adamı başkalarına harcamada bulunmak suretiyle faydasını maksimize etmeye devam eder; fakat bu maddî değil, manevî tatmindir.

Aslında beden sınırlı ve ölümlü, ruh ise sınırsız ve ölümsüz olduğundan, bize göre, insanda doyumsuz olan bedenî/bayağı ihtiyaçlar değil, manevî/ulvî ihtiyaçlardır. Tatmin edilmeyen manevî ihtiyaçlar genellikle bedenî ihtiyaçlardan daha büyük sıkıntı, stres ve acıya sebep olur ve insana bedenî ihtiyaçlarının sınırsız ve doyumsuz olduğu zannını verir. Buna mukabil, manevî/ruhî ihtiyaçlar bir kez tatmin edilmeye başlandığında bedenî tatminden daha büyük haz, doyum ve mutluluk verir. Dahası, manevî tatminin bir sınırı da yoktur. Bu sınırsızlık, daha fazla isteyen fakat karşılığında daha fazlasını veren üretken bir süreç olup, çok isteyip az veren fâsit/kısır bir döngü değildir. Bu kısır döngü, tatmin edilmeyen manevî ihtiyaçlar sebebiyle, gerçek haz ve manevî huzuru üretemeyen bedenî/maddî tatminin sebep olduğu bir durumdur. Başka bir ifadeyle, azalan marjinal fayda yasası, manevî tatmine değil, yalnız maddî/bedenî tatmine uyar.

İnsanın fizikî fayda kadar ruhî faydasını da maksimize etmeye çalıştığını ve daha fazla manevî faydayı daha azına tercih ettiğini varsayarsak, bu durumda bile iktisadî adam modeli insanın tüm hayatına, yani ekonomik hayatı kadar sosyal hayatına da uygulanabilir. Şu halde, insan başkaları için harcama yaptığında, manevî tatmin ihtiyacı maddî olanı aştığı ölçüde, hâlihazırda tatmin edilmiş olan bedenî ihtiyaçlarına yaptığı harcamadan alacağı ek maddî tatminden daha fazla manevî tatmin elde eder. Bu sebeple, maddî ihtiyaçları tatmin edilmiş olup, başkalarının ihtiyaçları için harcama yapan bir kişinin davranışını iktisadî adam gibi rasyonel bir davranış olarak tanımlayabiliriz. Öyle ki, maddî/bedenî hazlar sınırlı, manevî hazlar ise sınırsız oldu-

ğundan, toplum adamını iktisadî adamdan daha rasyonel olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu yaklaşım, fayda maksimizasyonunu toplum organizasyonu için moral kriter olarak gören Faydacılık (Utilitarianism) doktrini ile de uyum içindedir. Jeremy Bentham (1748-1832) ve John Stuart Mill (1806-1876) gibi faydacılara göre, toplum, en fazla insana en büyük mutluluğu sağlamak amacıyla bireylerin toplam faydasını maksimize etmeyi amaçlamalıdır. Buna göre, insan başkalarının ihtiyacı için harcama yaptığında, onlar maddî tatmin sağlarken kendisi manevî haz alır. İhtiyaçların sınırsız olduğu düşünüldüğünden, başkalarına harcama yapmaktan elde edilen manevî haz sonsuz olacak, bu da toplumun toplam faydasını maksimize etmekle sonuçlanacaktır. Başka bir ifadeyle, geleneksel iktisat tarafından kabul edildiği üzere, faydayı maksimize etmek insanın amacı olduğundan; şu açıktır ki, toplum adamı kendi faydasıyla birlikte toplumun çıkarını maksimize etmeye, ancak kendi maddî tatmininin artık daha fazla marjinal fayda elde etmediği belli seviyesinden (bu seviye kişiden kişiye değişir⁴) itibaren gelir fazlasının bir kısmını başkalarına harcadığı takdirde devam edebilir. Bir taraftan kendisinin daha önce maksimize edilmiş olan fizikî faydasına ek olarak manevî faydasını maksimize etmeye devam ederken, diğer taraftan da başkalarına yaptığı (ve artık kendisine daha fazla fizikî fayda sağlamayan) harcama ile henüz tüketimin ilk aşamalarında bulunanların mümkün olan en yüksek fizikî faydayı elde etmelerine vesile olmak suretiyle toplumun çıkarına katkıda bulunmuş olur.

Toplum adamı, böylece ürünün hem ona daha az ihtiyacı olandan daha fazla ihtiyacı olana transfer edilmesini sağlaması hem onun maddî ve manevî ihtiyaçlar arasında en uygun ve etkin dağılımına yol açması suretiyle toplumun refah ve mutluluğunu maksimize etmesine yardımcı olur. Bu demektir ki, bir toplum, maddî ve manevî fayda anlamında en üst refah düzeyine ancak gelir fazlası olanların gelirlerinin bir kısmını geçim sıkıntısı olan muhtaçlara harcamaları halinde ulaşabilir.

Toplum adamı üretim ve değişimde ekonomik anlamda etkin ve en yakın aile bireylerinden ve akrabasından başlayarak toplumdaki ihtiyaç sahiplerine, hatta dünyanın en uzak köşesindeki muhtaç insanlara kadar etrafındaki insanlara harcama konusunda da eli açık davranır. Birinci durumda etkinlik ekonomik kaynakların en uygun kullanımı için gerekli iken, ikinci durumda toplum adamı toplumdaki gelir dengesizliklerini azaltmada önemli rol oynar.

İdeal toplum, devlet müdahalesinin en az olduğu ve devlete düşen bazı kamu hizmetlerinin fertler ve sivil toplum kuruluşları tarafından yürütüldüğü topluluklardır. Fertlerin topluma karşı görevleri vatandaşların vergi sorumlu-

luğu şeklinde ortaya çıkar. Devlet, ancak bıraktığı boşluklar fertler ve sivil toplum kuruluşları tarafından doldurulduğu takdirde küçülebilir. Gerçekten günümüzde devletler fertleri ve sivil toplum kuruluşlarını vergi muafiyetleri sağlamak suretiyle birçok kamu hizmetini yürütme konusunda teşvik etmektedir. Böylece, devlet küçüldükçe, finansal kaynaklarla kamu hizmetleri arasındaki mesafe kısaldığı ve bürokrasi de azaldığından, kamu hizmetleri devletin vergi toplayıp harcamada bulunduğu durumdan daha ucuza ve daha kolay sağlanır. Dahası, bu fonksiyon büyük oranda toplum adamları tarafından ifa edilir.

Toplum adamı sadece teorik bir kavram değildir. Bu fenomenin en önemli delili, modern toplumlarda birçok önemli kamu hizmetini sunmada devletin yerini alan ve toplum adamlarının katkılarıyla varlığını sürdüren vakıflar ve diğer sivil toplum kuruluşlarıdır. İnsanlığın ortak moral değerlerinin geliştirilmesi ve sosyal projelere yapılan harcamalarda vergi muafiyetlerinin sağlanması bu tip adam modelini teşvik eder.

Toplum Adamı Modeli: Gürcistan Örneği

Gürcistan ve Geçiş Dönemi Problemleri

Karadeniz'in doğu kıyısında ve Güney Kafkasya'da yer alan Gürcistan, Türkiye'nin kuzey doğu sınır komşusudur. Gürcü dilinde Sakartvelo olarak geçen ve eski Sovyet cumhuriyetlerinden biri olan Gürcistan'ın kuzeyinde Rusya, güney doğusunda Azerbaycan, güneyinde Ermenistan yer alır. 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Gürcistan, 69,7 bin kilometrekare yüzölçümüne ve 4 milyon 693 bin nüfusa (2004 sayımı) sahiptir. Tipik bir Kafkasya ülkesi olarak Gürcistan, etnik yapısının çeşitliliği ile dikkat çeker. Nüfusun yaklaşık %83,8'ini Gürcüler (Acaralar, Lazlar, Megreller, Svanlar dâhil) oluşturur. Diğer büyük etnik guruplar Azeriler (% 6,5), Ermeniler (% 5,7), Ruslar (% 1,5), Abhazlar ve Osetlerdir. Ülkede, Çeçenler, Kabardeyler, Kürtler, Tatarlar, Yahudiler, Rumlar, Türkler, Ukraynalılar, Asuriler ve Çinliler gibi daha küçük guruplar da yaşar. Gürcistan nüfusunun büyük çoğunluğu Ortodoks Hristiyan'dır ve nüfusun %81,9'u Gürcistan Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdır. Dinî azınlıklar başında Müslümanlar (% 9,9), Ermeni Apostolikler (% 3,9), Rus Ortodokslar (% 2), Katolikler (% 0,8) gelir. Ayrıca başka dinlere mensup küçük guruplar vardır.⁵

Sovyet dönemi boyunca Gürcistan, Sovyetler Birliği'ndeki en yüksek hayat standardına sahip ülkelerden biri olmuştur. Sovyet Sistemin çöküşü, diğer Sovyet Cumhuriyetler gibi Gürcistan'ı da politik, ekonomik ve sosyal yapısını yeniden yapılandırmaya itmiştir. 1991'deki kısa ömürlü diktatörce rejimden

sonra, Eduard Shevardnadze uluslararası ilişkileri ve ekonomik bağları yeniden kurmuştur. Gürcistan, planlı ekonomiden demokratik ve serbest piyasa ekonomisine geçerken ekonomik büyümeye giden bir yol olarak, serbest piyasa ekonomisini ve hukuk devleti olmayı seçmiştir. IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların da desteğiyle, piyasa ekonomisinin temelleri atılmıştır. Rekabetçi bir ekonomiye ulaşma başarısı, devlet mülkiyetinin özelleştirilerek ekonominin tekelci yapıdan kurtulması, iktisadî faaliyetlerin serbestleştirilmesi, dış ticaret ve fiyatların serbest bırakılması vs. gibi reformları içeren belirli politik adımların atılmasını gerektirmiştir.

Gürcistan'ın geçiş dönemindeki temel sorunları zayıf malî yapı, fakirlik, işsizlik, yaygın rüşvet, yasa ve düzenlemelerin fiyat sistemindeki kısıtlamalarla birlikte keyfi uygulanması olarak sıralanabilir. Aile kurumunun ekonomik hayatta pasif kalışı dilencilik, fuhuş, uyuşturucu kullanımı, uyuşturucu ticareti, yasadışı bebek ticareti vb anormalliklerin ortaya çıkışını beslemiştir (Sulabaridze 2004). Nüfuzlu kimselerle yakınlığı olan bireyler vergi yasalarının adaletsiz uygulanmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra, işletmelerin kimi zaman vergi müfettişlerine rüşvet vermek suretiyle vergiden kaçınması, vergi hâsılâtının çok düşük seviyelerde kalmasını sonuç vermiştir. Ülke ekonomik problemlerle birlikte maddeten daha parlak olan eski günlere duyulan özlemin büyümesi ve yasallaşan reformların sonuçlarındaki bariz eksikliklerin doğurduğu düş kırıklığından çok etkilenmiştir. Geçiş dönemi boyunca devlet bürokrasisi çoğunlukla, piyasa ekonomisi hakkında yeterli bilgi ve deneyime sahip olmayan, komünizm döneminden kalma eski devlet bürokratları tarafından temsil edilmiştir. Bu yüzden, kendileri tarafından denetlenen sektörlerdeki bağımsız girişimciler üzerindeki nüfuzlarını muhafaza etmeye çalışmışlardır. Bunda, birçoğunun denetlenen bu girişimlerde özel çıkarlarının bulunması da etkili olmuştur. Eski zihniyeti temsil eden bu bürokratlar, reformlar karşısındaki en dirençli kuvvetler olarak ortaya çıkmıştır. Özel faaliyetler için yasal çerçeve oldukça uygun olmasına rağmen, yasaların uygulanışı ve Devlet Başkanlık kararları nispeten etkisiz kalmıştır. Memurların yasadışı faaliyetleri Gürcistan'ın bir geçiş ekonomisi olarak performansını zayıflatmıştır. Yeni piyasa sistemini yönetmek için gereken kadronun eksikliği, kronik ve yaygın yolsuzlukla mücadelenin önünü kapatmıştır. Yolsuzluk ve rüşvetin esas kaynaklarının, geleneksel yasa kültürünün eksikliği ve ortamın caydırıcı cezalardan yoksunluğundan beslendiği söylenebilir (Liluashvili 2002). Tüm bu şartlar, düşük ücretlerle birleşip, birçok sivil memuru, pozisyonlarının sunduğu imkân ve fırsatları değerlendirerek ek gelir sağlamaya sevk etmiştir. Bu durum, devleti ve özel sektörü saran yolsuzluk için çok uygun bir ortam

hazırlamıştır. Sonuç olarak Gürcistan, Uluslararası Şeffaflık Örgütü Yolsuzluğu Algılama Endeksi araştırmasında 159 ülke içerisinde 133. sırayı almıştır.⁶

2003 sonlarındaki Gül Devrimi, yolsuzluk probleminin önüne geçmek için azimli ve kararlı bir yönetim tarzını ortaya koymuştur. Vergi reformu, mevcut vergilerin 2/3'ünden fazlasını ortadan kaldırmış ve vergi oranlarını önemli ölçüde azaltmıştır. Sistemin basitleştirilmesi yönetimin yükünü azaltmış, yolsuzluk ve rüşvet fırsatlarını azaltmıştır. Vergi kaçakçılığıyla mücadeleye giren devlet, vergi tahsilâtını arttırarak bütçe açığını azaltmış ve 2005 sonunda tamamen ortadan kaldırma yoluna girmiştir. Doğrudan yabancı yatırımların önündeki engeller kaldırılmış, ülke altyapısı yeniden inşa edilmeye ve sağlık ve eğitim yatırımları yenilenmeye başlamıştır. Memur sayısı azaltılarak toplam istihdamın %60'ını sağlayan devlet küçültülmüş, kamu faaliyet alanı daraltılmıştır. Böylece mevcut memurların maaşını arttırmak ve yolsuzluk kanallarını kapatmak mümkün olmuştur. Özelleştirmede atılan ileri adımlar, sermayenin ve iş alanları açmanın piyasa tabanlı tahsisini desteklemiştir (Taylor 2004).

Gürcistan'da yasama süreci, ülkedeki kültürel ve insanî değişimi sürekli desteklemiştir. Demokratik ve piyasa tabanlı bir topluma geçişi hedefleyen ve bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren başlayan bu süreç, Gül Devrimi ile birlikte hız kazanmıştır. Gürcistan da dâhil hiçbir Sovyet sonrası ülkenin, Sovyet kültüründen piyasa sistemine kolayca geçtiği söylenemez. Kültür ve davranış değişikliklerinin gerçekleşmesi on yıllar alacağından, Sovyet iş kültürü, ahlakı ve gelenekleri terkedilmiş olsa bile etkilerini hâlâ sürdürmektedir. Eski politik kültürden ve Gürcistan'ın geleneksel klan yapısından miras kalan eski alışkanlıklar, kişisel bağlantı ve dostlukların iş hayatında etkili olması, makam sahiplerinin kişisel otoritelerini kullanmaları, her türlü görevde kişisel görev ve sorumluluklardan kaçma vs. eğilimlerin zaman içinde zayıfladığı gözlemlenmektedir. Ataerkil yönetme tarzı sadece Sovyet döneminde değil, ülke tarihinin ilk dönemlerinden beri hâlâ Gürcü ailesinde sıkı bir şekilde varlığını sürdürmektedir (Zurabishvili 2004). Ailenin ekonomik davranışlarının hızlı değişimi, aile bireylerindeki eski Sovyet adamı zihniyeti tarafından engellenmektedir. Sosyolojik bir araştırmanın sonucuna göre, çok sayıda ferdin (60,2%), ailenin maddî güvenlik sorumluluğunu, geleneksel anlayışa paralel olarak hâlâ aile reisine, yani babaya verdiği görülmektedir (Sulabaridze, 2004: 84). Bununla beraber Gürcü kültürü ve insanların davranış tarzı, politik ve yapısal değişikliklere paralel bir değişim gösterme eğilimindedir. Batı kültür ve ahlakına intibak, piyasa ekonomisi ve Batı ile artan ilişkiler sonucu hız kazanmıştır. İş hayatı içinde yer alan ailelerin piyasa sistemine ve yeni kültüre adaptasyon oranı diğerlerine nazaran daha yüksek olarak tespit edil-

miştir. Gelirinin çoğunu kamu kaynaklarından sağlayan ailelerin değişime en az uyum sağlayan grup olduğu görülmektedir. Adaptasyon oranı göstergeleri yaş gruplarına göre de değişim göstermektedir. Genç yaş grubundakiler (18-35) yüksek adaptasyon oranlarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır (Orloff 2001).

Toplum Adamı Anketi ve Elde Edilen Bulgular

Günümüz Gürcü yazarlarından bazıları Gürcistan'ın ekonomik alanda çağdaş bir ülke haline gelmesini Gürcü işadamlarının iktisadî adam modeline dönüşmesine bağlamışlardır (Papava ve Chikovani 1997). Buna karşılık, tarafımızdan yürütülen ve Gürcü halkından 200 kişinin katıldığı bir araştırma, Gürcü toplumunun 'iktisadî adam' yerine 'toplum adamı' modelini sergileme eğiliminde olduğunu gösteren bulgular ortaya koymuştur. Elde ettiğimiz bulgulardan başlıcaları şöyledir: 200 katılımcının %34'ü para kazanma amacının çocuklarına gelecek sağlamak, %23'ü ailesini desteklemek, %17'si iş kurmak olduğunu söylerken, yalnızca %12'si parayı kişisel ihtiyaç ve refahları için kazandığını, %1'i de başkalarına yardım etmek için para kazanmak istediklerini belirtmiştir. Cevaplar, Gürcü halkının çocuklara ve aileye olan ilgisini ve Gürcülerin kendi dillerinde de özdeyiş olarak yer alan "Önce can sonra canan" anlayışını açıkça yansıtmaktadır.

"Şu ana kadar hiç hayır amaçlı para harcadınız mı?" sorusunu %96'sı olumlu cevaplarırken, soruya yalnızca %2'si olumsuz karşılık vermiştir. Katılımcıların neredeyse yarısı (%44) maaşlarının %1-5'ini, %36'sı maaşının %6-10'unu, %12'si maaşlarının %10-20'sini, %2'si maaşlarının %20'sinden fazlasını hayır amacıyla harcamaktadır. %6'sı ise soruyu cevapsız bırakmıştır. Bu sonuçlar, Gürcü insanının hayır işlerinde pasif kalmadığını ve diğer insanları da önemseydiğini göstermek için güzel bir kanıt olarak değerlendirilebilir.

Katılımcıların %39'una göre başkalarına da yardım etmeye başlayabilmek için aylık gelir olarak 200-500 Gürcistan larisine (GEL) (4 Haz 2006 itibarıyla 1\$=1.80 GEL) sahip olmak yeterli görülmüştür. Katılımcıların %31'i 500-1000 GEL aylık gelire sahip olmaları gerektiğini açıklarken, %15'i 200 GEL e kadar maaş sahibi olmanın, ihtiyaç duyanlara yardım için yeterli olduğu cevabını vermiştir. %2'si ise gelirin önemli olmadığı ve tüm gelir düzeylerinde yoksunlara yardım edebilecekleri ve destek olabilecekleri konusunda kişisel fikir beyan etmişlerdir. Gürcülerin %2'si soruyu cevapsız bırakmıştır. Katılımcıların %68'inin genellikle düşük maaşla yaşadığı da göz önünde tutulursa, Gürcülerin gelir seviyelerinden bağımsız olarak birbirlerine yardım etmeye hazır oldukları görülmektedir.

Katılımcıların %70'i, kendi ihtiyaçları olsa bile, başkalarına yardım etmek ve sahip olduklarını paylaşmak konusunda istekli olduklarını belirtmişlerdir.

%19'u kendi fiziksel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra destek vereceklerini söylerken; %6'sı sosyal ihtiyaçları ve %5'i kişisel gelişim ihtiyaçları karşılandıktan sonra yardım edeceklerini belirtmiştir. Katılımcıların %70'inin başkalarına yardım etmek istediği ve kendileri ihtiyaç halinde olsalar bile ellerindeki başkalarıyla paylaşmaya hazır olduklarını gösteren sonuç, Gürcistan'da toplum adamlarına sahip olunduğunun en önemli kanıtı olarak ele alınabilir.

Katılımcıların %62'si için hayır yapma sebebi olarak kişisel duygularını öne çıkarırken, %33'ü bunun dinî motiflerle olduğunu düşünmektedir. %3'ü aktivitelerinde tüm listelenen sebeplerin dışında bazı faktörlerin rol oynadığını açıklamıştır. Yalnızca %1'i bunu, insanların kabulünü almak ve birileri tarafından teşvik edildiği için yaptığını düşünmektedir. Bu bulgular, insan tabiatının başkalarına yardım etmeye eğilimi taşıdığını ve bunun, din tarafından da desteklenip teşvik edildiğini göstermektedir. Bu durum, katılımcıların %64'ünün hayır işlerini insanlarla ilgilenmek ve onlara yardım etmek amacıyla yaptıklarını söylemeleriyle de doğrulanmıştır. Onları hayırsever yapan, ihtiyaç sahiplerine duydukları sempati ve merhamet duygusudur.

Ankete katılanların %71'i, hayır işledikten sonra büyük bir mutluluk ve tatmin duyduklarını belirtirken, %8'i derunî bir huzur hissettiklerini ve sadece bu yolla kendilerini insan olarak gördüklerini açıklamışlardır. Bu ise, insan tabiatının ruhsal faydayı, başka bir ifadeyle mutluluğu, başkalarının ihtiyaçlarını karşılayarak bulmaya çalıştığını gösteren bir kanıt olarak görülebilir.

Gürcü toplumunun toplum adamı modelini ne oranda sergilediğini belirleme istikametinde yürütülen anket çalışmasının yanı sıra daha başka kanıtlar da elde edilmeye çalışılmıştır. Yedi yıl görev yaptığımız ve yüzlerce öğrencisine dersler verdiğimiz Tiflis'teki Uluslararası Karadeniz Üniversitesinin, Gürcistan'ın hemen her bölgesinden gelen öğrencilerinin tanıdık çevrelerini ve sosyal bağlantılarını gözlemlemek, bizlere bu konuda kayda değer miktarda malzeme sunmuştur. Toplum adamı modelinin gerçek örnekleri olarak görülebilecek çok sayıda insan ve bunlar tarafından desteklenip finanse edilen ve sosyal hizmetler sunan birçok vakıf tespit edilmiştir. Kısaca değinmek adına, toplum adamı olmak için yapılabilecek ne varsa yapan tipik bir toplum adamı örneği vereceğiz. Bu kişi, kendi aile köklerinin bulunduğu yöredeki insanlar için yıllardır çeşitli hayır işleri ve harcamalar yapan Bidzina Ivanishvili'dir. Bu toplum adamı prototipinin yaptığı çalışmaların bazıları şöyledir: Yaşadığı çevredeki yaşlılara emekli maaşı gibi her ay 100 GEL ödemek; öğrencilere burs vermek; Gürcistan'daki en büyük tapınaklardan birini yaptırmak; herkesin ücretsiz yararlanabileceği büyük bir hastane inşa ettirmek; yolları onarmak; köprüler yaptırmak; doğalgazla çalışan ve çevresindeki tüm aileler için

ödemesini kendisinin yaptığı ısıtma sistemleri kurdurmak; yöre insanı için evler inşa ettirmek; her yeni evli çiftte düğün hediyesi olarak bir ev vermek vs... Bu toplum adamı örneğinin en önemli özelliği ise, yaptığı hizmetleri asla kamuya duyurma çabası içinde olmamasıdır. Yaptıklarını duyurmak için halka açık bir konuşma yapmaması ya da herhangi bir televizyon kanalında ortaya çıkmamış olması, bunları gösteriş için ya da uzun vadeli bir politik amaç için yapmadığını göstermektedir.

Tespit ettiğimiz çok sayıdaki diğer toplum adamı örnekleri arasından şu kişiler de anılabilir: Sade bir mülk ile evsiz yetim ve öksüzlere yardım eden Batum'lu 29 yaşındaki şarkıcı Nino Katamadze; bakmakla yükümlü olduğu bir ailesi olduğu halde tablolar yapıp satarak kazandığı paranın büyük bölümünü ihtiyacı olanlara veren, müzisyen, şair ve ressam Teimuraz Sikharulidze; hastaneleri ziyaret edip fakir hastalara ilaç alan, tüm ihtiyaç sahibi akrabasına yardım eden, iki çocuklu, malî analist Konstantine Latsabidze; ihtiyacı olan tüm akrabasına, komşularına, engellilere ve yaşlı evsizlere yardım eden 'Maersk' ulaşım şirketinde yönetici olarak çalışan 35 yaşındaki işkadını Irina Kovaliova. Bunlar diğer birçokları arasından yalnızca birkaç örnek olarak zikredilmiştir.

Tüm bu insanların esas ve ortak özellikleri; çekingen ve çok tanınmamış olmaları, yaptıkları hakkında konuşup övünmeyi sevmemeleri, başkaları için yaptıklarını duyurma arzu ve eğiliminde olmamalarıdır. Az sayıda istisna dışında, verilen örneklerdeki kişiler, bu tarz davranışlardan servet kazanan veya bu davranışlarını kendi ikballeri için bir tanıtım faaliyeti olarak değerlendiren tanınmış insanlar olarak ortaya çıkmış değillerdir. Yer darlığı sebebiyle burada bahsedemeyeceğimiz bu tarz birçok işadami ve sıradan insan örneği bulunmaktadır. Bu satırların yazarı, vakıflar aracılığıyla lise ve üniversitelerde okuyan öğrencilere burs veren birçok genç üniversite mezunu tanınmaktadır. Bu mezunların birçoğu burs verdiklerinin insanlar tarafından bilinmesinden hoşlanmamaktadır. Yalnızca bu işadamları değil, şarkıcılar ve ressamlar gibi serbest çalışan insanlar da gelirlerinin büyük bir kısmını hayır işlerine harcamaktadır. Gürcistan'da, bir kısmına yer verdiğimiz bu içten, samimi, gösterişten uzak ve gerçek toplum adamı örneklerine paralel olarak, her biri ayrı bir kamu hizmeti sunan birçok vakıf ve diğer sivil toplum örgütleri hem sayıca artmakta hem büyümektedir.

Sonuç

Adam Smith'in geliştirdiği iktisadî adam modelinin Batı toplumlarında bireylerin kişisel çıkar temelli davranışlarını bu toplumların üretim kapasitelerini artırma istikametinde yönlendirdiği genel olarak kabul görmüştür. Bununla

birlikte, bu artışın birçok ciddi problemi de beraberinde getirdiği bilinmektedir. Ekonomik temelleri iktisadî adam modeli üzerine kurulmuş olan Batı uygarlığının bugün ürettiği başlıca sonuçlar; dünya çapındaki yoksulluk, yalnızca farklı ekonomiler arasında değil, aynı ekonomi içerisinde bile görülen gelir eşitsizliği, gelişmiş ülkelerde de yaygın olan huzursuzluk ve mutsuzluk olarak göze çarpmaktadır. Bu durum, insan doğası ve sosyo-ekonomik gerçeklerle uyum içinde olan ve insanın yalnızca ekonomik davranışlarını değil aynı zamanda onun ekonomik olmayan davranışlarını da açıklayabilen daha kapsamlı bir insan modeli ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, ortodoks ve heterodoks iktisat okullarının ortak noktalarını bir araya getirmek suretiyle, sosyal bilimler ve davranış bilimlerinin bulgularını da dikkate alarak ‘toplum adamı’ modeli geliştirilmiştir. İnsanın yalnız iktisadî değil, iktisadî olmayan davranışlarını da açıklayan bu model, sosyo-ekonomik refah için gerekli olan ekonomi ve toplum bütünlüğünü esas almaktadır.

Toplum adamı modeli, azalan marjinal fizikî fayda yasası gereği, temel fizikî ihtiyaçları karşılanan ve maddî doyumun zirvesine ulaştığı için marjinal fizikî faydası düşen bireyin, elinde bulunan gelir fazlasını başkalarına harcama eğilimi gösterdiği, böylece başkalarının maddî/fizikî faydalarını artırırken kendisinin de manevî faydasını maksimize ederek mutluluğu yakaladığı hipotezi üzerine oturtulmuştur. Böylece bu modelin, bireyin fizikî ve manevî fayda maksimizasyonu ile birlikte toplumun toplam fayda maksimizasyonunu da gerçekleştirdiği düşünülmektedir. “Yaşa ve Yaşat” ilkesine dayanan ve insandaki empati/duygudaşlık yeteneğinin insan davranışlarındaki etkisini göz ardı etmeyen ‘toplum adamı’ modeli, insanın hem ‘bireysellik’ hem ‘toplumsallık’ yönlerine dengeli bir vurgu yapmakta ve insanın bu iki yönünün birbirini tamamladığını kabul etmektedir.

İktisadî adam modelini reddetmemekle birlikte onu eksik bulan ve bu eksikliği tamamlaması için geliştirilen toplum adamı modelinin, maddî çıkar temeline dayanan iktisadî adam modelini, iktisadî olmadığı düşünülen kararların temel motifi olan manevî fayda (spiritual utility) kavramıyla bir bütünlüğe kavuşturduğu görülmektedir. “Yaşa ve Yaşat” ilkesiyle hareket eden ve insandaki empati/duygudaşlık yeteneğinin insan davranışlarındaki etkisini göz ardı etmeyen ‘toplum adamı’ modelinin, piyasa sisteminin temel zaafı olan kamu malları, gelir eşitsizliği, dışsallıklar ve ekonomik istikrarsızlıklar gibi sorunlara çözüm bulmayı vaat ettiği söylenebilir.

Gürcü toplumuna uygulanan anket çalışmasının ortaya koyduğu ve toplum adamı modeliyle uyumlu olduğunu düşündüğümüz bulguların başlıcalarını şöyle sıralamak mümkündür: Gürcüler,

- “Önce can sonra canan” anlayışı ile hareket etmektedirler;
- Buna rağmen, ellerindekini başkalarıyla paylaşmaya hazır durumdadırlar;
- Hayır işlerinde pasif kalmamakta ve diğer insanları da önemsemektedirler;
- Gelir seviyelerinden bağımsız olarak birbirlerine yardım etmeye hazırdırlar;
- İhtiyaç sahiplerine karşı sempati ve merhamet duygusu taşımaktadırlar;
- Çok doğal bir şekilde, yani bir insan olarak, başkalarına yardım etme eğilimi taşımaktalar ve bu eğilimleri dinî inançları tarafından da desteklenmektedir.

Bu bulguların yanı sıra, Gürcü toplumunda, elindeki gelir fazlasını sosyal projelerde değerlendiren azımsanmayacak sayıda insan bulunmaktadır. Bu durumun, Sovyet sisteminin çöküşü ile zoraki Sovyet adamı olmaktan kurtulan bu toplumun, piyasa sistemine geçtikleri bu süreç içinde, saf iktisadî adam yerine, genellikle kişisel çıkarı sosyal sorumlulukla birleştiren toplum adamı modelinin temsilcileri olma eğiliminde bulunduğunu göstermektedir, denilebilir. Toplum adamı modelinin diğer toplumlarda yürütülecek çalışmalarla desteklenmesi gerektiğini ayrıca belirtmeye gerek yoktur.

Açıklamalar

1. Burada ‘adam’ terimi, kadın-erkek her iki cinsi de içeren ‘birey’ anlamında kullanılmaktadır.
2. Bize göre, işletmeler sosyal sorumluluklarını sosyal projelerle veya iktisadî olmayan kararlarıyla değil, öncelikle faaliyetlerini toplum aleyhine dışsallıklara sebep olmadan yürüterek ve iktisadî kaynakları en etkin bir şekilde değerlendirerek gerçekleştirebilirler. Bir ortağın, sosyal sorumluluğu olan bir kişi olarak, şirketten adına tahakkuk eden kişisel kâr payından bir sosyal projeye yaptığı ve kendisine manevî haz veren bir harcama ise tam anlamıyla bir toplum adamı davranışıdır. Bu sosyal sorumluluk, işletme tarafından, onun bünyesinde ortakların kendi kâr paylarından oluşturulan bir fon tarafından da yerine getirilebilir. Başka bir ifadeyle, bize göre, firmaların sosyal sorumluluğundan ziyade, firma sahip veya ortaklarının bireysel sosyal sorumlulukları ön plana çıkmalı ve bu sorumluluk firma dışında bireysel girişimlerle veya firma dışında ayrıca oluşturulan sivil toplum kuruluşları aracılığıyla yürütülmelidir. Aksi halde firmaların ekonomik etkinliklerini değerlendirme zorlukları söz konusu olabilir. Kâr amaçlı iktisadî faaliyetlerle kamu yararını amaçlayan sosyal projelerin ayrı yürütülmesinin daha yararlı olacağını düşünmekteyiz.
3. Bu yaklaşım, sokaktaki evsiz bir kadının mı yoksa varlıklı bir işadınının mı bir dolardan, daha fazla fayda sağladığı ile ilgili olan neoklasik şüphecilikle tezat oluş-

turur. Neoklasik iktisatçılara göre, bireyler arasında karşılaştırma yapabilmek için ortak bir ölçü bulunmamaktadır. Eğer faydadaki eşitsizliklere değer biçmek için bir zemin yoksa yeniden dağılımı savunmak için de bir zemin olamaz. Bir doların yukarıdaki örnekte evsiz kadına aktarılıp aktarılamayacağı sorulduğunda, açlık sayıklaması anında kadının bu bir doları kaybedip kaybetmeyeceği veya işadınının parayla yatırım yaparak büyümeye katkıda bulunup bulunmayacağı konusunun açık olmadığını tartışırlar. Malthus'u ilk eleştirenlerden biri olarak George Ensor, onun fakirlere yardımı kabul etmeyen yaklaşımıyla "Bu adamın malının bir parçası, başkasının hayatından daha kutsaldır" (Gagnier 1993: 138-9) imasında bulunduğunu belirterek, Malthus'un bu yaklaşımını ahlaki açıdan eleştirmiştir. Kanaatimizce neoklasik iktisatçıların ve Malthus'un bu yaklaşımının sebebi, bu iktisatçıların ihtiyaç sahibi insanlarla empati/duygudaşlık yapamamalarıdır. Aklımıza, neoklasik iktisatçılar ya da Malthus, kendilerinin evsiz ya da aç bir adam olduklarını varsaysalar ve kendilerini ihtiyaç sahibi insanların yerine koysalar aynı şekilde düşünürler miydi diye bir soru takılıyor.

4. Diğergâmlıkta ileri gitmiş olan fedakâr insanlar, kendileri aç iken de başkalarını tercih edebilirler. Böylelerinin başkaları için harcamaya başlamaları için kendi maddi marjinal faydalarının sıfırlanması hatta azalması bile gerekmez. Buna en güzel örnek yavruları için her şeyini feda eden annelerdir. Her toplumda toplum için fedakârlıkta bulunan anne karakterinde insanlar bulunabilir.
5. <http://en.wikipedia.org/wiki/Georgia>, (07.07.2008)
6. <http://www.infoplease.com/ipa/A0781359.html>, 4 Haziran 2006.

Kaynakça

- Backhouse, Roger E. (2002). *The Ordinary Business of Life: A History of Economics from the Ancient World to the Twenty-First Century*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Ben-Ner, Avner and Louis Putterman (1997). *Values and Institutions in Economic Analysis 1*. 27 Jan 1997 version. <http://www.brown.edu> (16.08.2005).
- Brockway, George P. (1991). *The End of Economic Man: Principles of Any Future Economics*. HarperCollins/Cornelia & Michael Bessie Books. <http://search.epnet.com> (25.04.2004).
- Bryant, Joseph M. (2000). "Cost-Benefit Accounting and the Piety Business: Is Homo Religiosus, At Bottom, A Homo Economicus?". *Method & Theory in the Study of Religion*. 09433058. 12(4).
- Campbell, Donald T. (1983). "The Two Distinct Routes beyond Kin Selection to Ultrasociality: Implications for the Humanities and the Social Sciences". *The Nature of Prosocial Development: Interdisciplinary Theories and Strategies*. Ed. Diane Bridgeman. New York: Academic Press.
- Dingley, James C. (1997). "Durkheim, Mayo, Morality and Management". *Journal of Business Ethics*. Augustos '97. 16(11): 1117-29. <http://search.epnet.com> (04.06.2004).

- Etzioni, Amitai (1988). *The Moral Dimension: Toward a New Economics*. New York: Free Press.
- Faber, Malte, Reiner Manstetten and Thomas Petersen (1997). "Homo Oeconomicus and Homo Politicus. Political Economy. Constitutional Interest and Ecological Interest". *Kyklos*. 50 (4): 457-83. Item: 318968.
- Fox, Maggie (2008). "Money Buys Happiness If You Spend on Someone Else". <http://www.reuters.com/article>. March 20. (06.07.2008)
- Friedman, Milton (1970). "The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits". *The New York Times Magazine*. September 13. <http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html>. (06.07.2008)
- Gagnier, Regenia (1993). "On the Insatiability of Human Wants: Economic and Aesthetic Man". *Victorian Studies* 36 (2): 125-53.
- Hirsch, P., S. Michaels and R. Friedman (1990). "Clean models vs. dirty hands: Why economics is different from sociology" *Structures of Capital: The Social Organization of the Economy*. Ed. S. Zukin and P. DiMaggio. Cambridge: Cambridge University Press. 39-56.
- Hodgson, Geoffrey M. (1998). "The Approach of Institutional Economics". *Journal of Economic Literature*. March. 36:166-192.
- Liluashvili, Gia (2002). "Legal Culture, Problems and Some Solutions". *Khidi*. 7: 5-7.
- Lutz, Mark A. (1985). "Beyond Economic Man: Humanistic Economics". *Economics and Philosophy*. Ed. Peter Koslowski. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- _____ and Kenneth Lux (1988). *Humanistic Economics: The New Challenge*. New York: Bootstrap Press.
- Maslow, Abraham H. (1971). *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Penguin.
- Nitsch, Thomas O. (1982). "Economic Man, Socio-economic Man and Homo-economicus Humanus". *International Journal of Social Economics* 9 (6/7): 20-49.
- O'boyle, Edward J. (1994). "Homo Socio-Economicus: Foundational to Social Economics and the Social Economy". *Review of Social Economy*. Fall. 52:286-313.
- Orloff, Pierre (2001). "Business Culture". *Doing Business with Georgia*. Ed. Marat Terterov. London: Kogan Page Ltd.
- Papava, Vladimer and Elene Chikovani (Ed.) (1997). "Georgia: Economic and Social Challenges of the Transition (GESCT)". *Problems of Economic Transition*. November/December.
- Parker, R. A. C. (1989). *The Second World War: A Short History*. London: Oxford University Press.
- Samuels, Warren J. (1990). "Four Strands of Social Economics: A Comparative Interpretation". *Social Economics: Retrospect and Prospect*. Ed. Mark A. Lutz. Boston: Kluwer Academic.

- Smith, Adam (2004). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*: Part 10. Harvard Classics. Kessinger Publishing.
- Sulaberidze, A. (2004). "On Certain Factors That Determine the Present Transformation of Society and the Family in Georgia". *Sociological Research*. November–December. 43(6): 75–86.
- Taylor, John B. (2004). "Economic Freedom and Georgia's Rose Revolution". November 22. Tbilisi. <http://www.treasury.gov> (03.06.2006).
- Tomer, John F. (1996). "Good habits and bad habits: A new age socio-economic model of preference formation". *Journal of Socio-Economics* 25 (6). 619-38.
- _____ (2001). "Economic man vs. heterodox men: The concepts of human nature in schools of economic thought". *Journal of Socio-Economics* 30 (4): 281-94.
- Waters, William R. (1988). "Social Economics: A Solidarist Perspective". *Review of Social Economy*. October. 46: 113-143.
- Whalen, Charles J. (1996). "The Institutional Approach to Political Economy". *Beyond Neoclassical Economics: Heterodox Approaches to Economic Theory*. Ed. Fred E. Foldvary. Brookfield: Edward Elgar.
- Wilber, Ken (1996). *The Atman Project: A Transpersonal View of Human Development*. Quest Books. Wheaton. IL.
- Zurabishvili, Tamara and Tinatin Zurabishvili (2004). "Georgia: Persistent Paternalism". *Sociological Research*. November–December 43 (6): 87-97.

From Economic Man To Social Man

İsmail Özsoy*

Abstract: The model of economic man, which constitutes the basis of orthodox economics, has been criticized for overlooking social norms, for causing market failure, externalities and instabilities, hence paradoxically calling for government intervention, which is a move rejected by the model itself. Heterodox economic schools diverge from the orthodox approach in order to develop a more balanced economic model in general and to integrate the economy with the society. Although these represent a more realistic approach to man and his behaviors, they still ignore some significant elements of human nature. Criticizing economic man and other alternative models, this paper introduces another model titled “social man”. The “social man” model, which balances individualism and social norms and which can be summed up with the epigram “Live and Let Live”, employs a holistic approach towards man and his life, reconciling orthodox and heterodox schools, and regards man as a responsible individual with social concerns. The study also includes the findings of a survey held in Georgia to test the applicability of the model to Georgian society.

Key Words: Economic man/homo economicus, social man/homo socialis, orthodox economics, heterodox economics.

* Fatih University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics / İSTANBUL
iozsoy@fatih.edu.tr

От экономического человека к общественному человеку

Исмаил Озсой*

Резюме: Модель экономического человека, составляющую основу ортодоксальной экономической мысли, пренебрегает социальными нормами, не в состоянии совершенствовать рынки и поэтому становится причиной неустойчивости, что в свою очередь приводит к парадоксальному решению принятия помощи от государство, тогда как в принципе эта модель отрицает вмешательство государство. За это её очень часто критикуют. Экономические школы гетеродоксии, с целью воссоединить общество и экономику пытаются создать более сбалансированную экономическую модель, чем резко отличаются от ортодоксии. Несмотря на то что, гетеродоксальные школы пытаются более реально отнестись к поведению человека, они не учитывают некоторые элементы человеческой сущности. Модель общественного человека которую можно охарактеризовать как «Живи и дай жизнь» примеряет ортодоксию и гетеродоксию путем целостного подхода к человеку и его жизни, и рассматривает человека как ответственного индивида имеющего общественные обязательства. В работе также предоставлены результаты анкетного опроса в Грузии, целью которого было применение этой модели в грузинском обществе.

Ключевые Слова: экономический человек, общественный человек, ортодоксальная экономика, гетеродоксальная экономика.

* Университет Фатиха, факультет экономики и административных наук, кафедра экономики / г. Стамбул
iozsoy@fatih.edu.tr

Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü

Selahattin Togay*

Özet: Kazakistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, 1998 yılına kadar piyasa ekonomisi koşullarına geçişin sancılarını yaşamıştır. 2000 yılından itibaren petrol fiyatlarındaki yükselmeye birlikte, reel gayri safi yurt içi hasıla önemli ölçüde artarken; üretim, istihdam ve dış ticaret açısından petrol sektörüne bağımlı bir yapı ortaya çıkmıştır. Kazakistan ekonomisinin petrole bağımlılığı nasıl azaltılabilir? sorusu hem kısa vadeli, hem de uzun vadeli iktisat politikası çözümlerinin üretilmesi açısından kritik bir sorudur. Bu çalışmada, Kazakistan ekonomisinin iktisadi dinamiklerinin petrol sektörüne bağlı olarak şekillenmesine yol açan faktörlerin, dış kaynak kullanımındaki sorunlar ile reform çabalarındaki yetersizlik olduğu ortaya konmakta ve petrol sektörüne bağımlılığın azaltılması açısından, kısa dönemde, para politikasının rolünün ne olabileceği tartışılmaktadır. Kazakistan Merkez Bankasının Tenge'nin reel değerinin petrol fiyatlarına bağlı olarak istikrarsızlaşmasını önleyebilecek bir sisteme yönelmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Dış Kaynak Kullanımı, Doğal Kaynak Gazabı, Döviz Kuru Politikası, Enflasyon Hedeflemesi.

Giriş

Petrol fiyatlarının artmaya başladığı 2000 yılı sonrası dönem, Kazakistan ekonomisinin, uzun vadeli kalkınma-büyüme perspektifi açısından, kritik bir dönemi temsil etmektedir. İlgili literatürdeki tartışmalar itibarıyla ele alındığında, Kazakistan ekonomisi doğal kaynak zenginliğinin gazabına¹ uğrama olasılığı yüksek bir ekonomi görünümündedir. Kazakistan'da dinamik bir ekonomik yapı yaratılabilmesi için, imalat sanayinin üretim yapısı içindeki görece büyüklüğünün artırılmasına yönelik sanayi politikalarının hayata geçirilmesi büyük bir önem taşımaktadır. Bu çalışmada, doğal kaynak gazabının azaltılmasını sağlayacak sanayi politikaları neler olmalıdır? sorusunun cevabı araştırılmamakta; doğal kaynak gazabının azaltılmasına para politikasının katkısının ne olabileceği incelenmektedir. Bu çerçevede, hali hazırda ara enflasyon hedeflemesi uygulayan, Kazakistan Merkez Bankasının, Tenge'nin reel değerinin petrol fiyatlarına bağlı olarak istikrarsızlaşmasını önleyebilecek bir sisteme yönelmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Böyle bir parasal yapının

*Gazi Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / ANKARA
stogay@gazi.edu.tr

yaratılması, doğal kaynak gazabı sorununu azaltmaya yönelik, uzun vadeli politikaların formülasyonunu kolaylaştıracaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Kazakistan ekonomisinin başlangıç koşulları ortaya konulmakta; ikinci bölümde, Kazakistan ekonomisinin üretim, istihdam ve dış ticaret açısından petrol sektörüne bağımlı yapısının genel bir fotoğrafı verilmektedir. Üçüncü bölümde ise, bu yapıyı yaratan faktörler analiz edilmektedir. Bu analizin amacı, doğal kaynak gazabına yol açan faktörler içinde para politikası çerçevesinin dizaynı ile ilgili olabilecek faktörlerin ortaya konulmasıdır. Dördüncü bölümde, petrole dayalı bir üretim yapısının sorun yaratmasının nedeni incelenmekte ve doğal kaynak gazabından kurtulmak için nasıl bir bakış açısı geliştirilebilir? sorusuna cevap aranmaktadır. Beşinci bölümde, para politikasının rolünün ne olabileceği incelenmektedir.

Kazakistan Ekonomisinin Başlangıç Koşulları ve 1999 Sonrası Dönemde Makro Ekonomik Performans

Kazakistan ekonomisinin piyasa ekonomisine geçiş sürecinde başlangıç koşullarının ortaya konması açısından referans noktası, 1991-1995 dönemidir. Bu dönemde, Kazakistan Hükümetleri, fiyat kontrollerinin kaldırılması; devlet işletmelerine yardımların azaltılması; özelleştirme gibi alanlarda düzenlemeler yaparak, piyasa ekonomisine geçişin alt yapısını oluşturmaya çalışmıştır. Makro ekonomik istikrarsızlığın derinleştiği bu dönemde reel büyüme oranı, sırasıyla, -%11, -%5, -%9, -%13, -%8 olarak gerçekleşirken, gayrisafi yurt içi hasılası (GSYH) reel olarak, yaklaşık %39 düşmüştür. Yıllık enflasyon oranı ise, %79, %1381, %1662, %1892 ve %176 düzeylerine ulaşmıştır. Başka biçimde ifade edilirse, söz konusu yıllarda Kazakistan ekonomisi bir stagflasyon süreci yaşamıştır. Bu sürecin ortaya çıkmasında üç olgu çok önemli rol oynamıştır. Birincisi, gerekli kurumlar yaratılmadan fiyatların serbest bırakılmasıdır. İkincisi, Kazakistan'da nüfusun yaklaşık olarak 17 milyondan 15 milyona düşmesidir. Göç eden nüfusun önemli bir kesiminin eğitim düzeyi yüksek insanlardan oluşması Kazakistan'dan Rusya'ya doğru ortaya çıkan nüfus akımını bir beyin göçü haline getirmiştir (Pomfret 2005: 861). Üçüncüsü ise, Kazakistan'ın, özellikle mineral sektörünün üretim zinciri açısından, başta Rusya olmak üzere, eski Sovyetler Birliği ekonomileriyle entegrasyon düzeyi son derece yüksek olduğu için, bağımsızlık sonrası dönemde, COMECON ve Ruble Bölgesi'nin ortadan kalkması, Sovyet dünyasının kendisine özgü koşulları çerçevesinde tasarlanmış olan ticaret ve üretim zincirinin büyük hasar görmesine neden olmuştur (Bevan vd. 2001: 113).

1996-1997 yılları, özelleştirme programlarının büyük ölçüde tamamlandığı ve stagflasyon koşullarından çıkış yıllarıdır. 2000 yılında çok önemli bir mali reform yapılarak, tasarruf fonu ve stabilizasyon fonu özelliklerine sahip olan, ulusal petrol fonu kurulmuştur. Ortaya çıkan büyüme dinamizmiyle birlikte,

2001 yılında Avrupa Birliği ve 2002 yılında ABD, Kazakistan'a, piyasa ekonomisi statüsü vermişlerdir. Kazakistan, CIS² ülkeleri içinde piyasa ekonomisi statüsü verilen ilk ülke olmuştur. Bununla birlikte, Kazakistan, 2002 yılında, Moody's tarafından, yatırım yapılabilir (investment grade) ülke statüsüne yükseltilmiştir (UniCredit Group 2007: 14). Tablo-1 aracılığıyla, Kazakistan'ın temel makro ekonomik göstergelerine bakıldığında, 1999 sonrası dönemde enflasyon oranının görece olarak düştüğü; reel büyüme performansının olağanüstü yüksek olduğu; işsizlik oranı düşerken, reel ücretlerin arttığı; cari açık ve bütçe açığının önemli sorun oluşturmadığı görülmektedir.

Tablo 1: Kazakistan'ın Temel Makroekonomik Göstergeleri (%)

Yıllar	Enflasyon Oranı	Reel Büyüme Oranı	İşsizlik Oranı	Nominal Ücret Artış Oranı	Cari Açık / GSYH	Bütçe Açığı / GSYH
1999	17.8	2.7	13.5	12.6	-0.1	-5
2000	9.8	9.8	12.8	33.9	3.1	-0.8
2001	6.4	13.5	10.4	25.5	-5.3	2.7
2002	6.6	9.8	9.3	15.1	-4.1	1.4
2003	6.8	9.3	8.8	15.6	-0.9	2.9
2004	6.7	9.6	8.4	15.8	0.8	2.7
2005	7.5	9.7	8.1	37.7	-1.9	5.8
2006	8.4	10.6	7.8	19.1	-2.2	7.5

Kaynak: IMF (2005), IMF (2006), IMF (2007) ve NBK Web sitesi www.nationalbank.kz.

Ancak, söz konusu makro göstergeler itibarıyla ortaya çıkan büyüme sürecinin sağlıklı bir büyüme süreci olup olmadığı; rekabet gücü yüksek bir ekonomik yapı yaratıp yaratmadığı, son derece önemlidir.

Kazakistan'da Üretim, İstihdam ve Dış Ticaret Yapısının Değişimi

Bir ekonominin istihdam ve dış ticaret yapısı, temel olarak, üretim yapısına bağlı olarak şekillenmektedir. Bu nedenle, üretim yapısının nasıl bir değişim gösterdiği büyük önem taşımaktadır. Kazakistan ekonomisinin üretim yapısıyla ilgili bilgiler Tablo-2'de verilmektedir.

Tablo 2: Kazakistan'da Üretim Yapısının Değişimi

	1993	1998	2000	2004	2005
GSYH	100	100	100	100	100
Tarım Sektörü	16,4	8,6	8,1	7,9	6,5
Sanayi Sektörü	28,7	24,4	32,6	31,1	30
Hizmetler Sektörü	54,9	67,0	59,3	61,0	63,5
SANAYİ SEKTÖRÜ	100	100	100	100	100
İmalat Sanayi	69,9	49,6	46,5	40,4	35,8
Tarımsal Mal İşleme Sektörü	11,4	15,8	13,3	9,5	9,2
Metalurji Sektörü	23,9	15,4	20,3	16,1	14,2
Madencilik	15,7	31,6	44,5	52,5	58,6
Petrol Sektörü	Veri yok	Veri yok	38,0	43,1	54,0
Elektrik, Gaz ve Su	14,4	18,8	9,0	7,1	5,6

Kaynak: IMF (2003) IMF (2005), IMF (2006) ve IMF (2007).

Tarım sektörünün GSYH içindeki payı 1993'de %16,4 iken, 2005 yılında %6.5'e düşmüştür. Sanayi sektörünün yapısına bakıldığında, imalat sanayinin GSYH içindeki payı 1993'de %69,09 iken, 2005'te %35,8'e düşmüştür. İmalat sanayi içinde iki önemli alt sektör bulunmaktadır. Bunlar, metalurji sektörü (ağır sanayi) ve tarımsal mal işleme sektörüdür. Bu iki alt sektörün imalat sanayi içindeki payı azalmaktadır. Madencilik sektörünün GSYH içindeki payı şiddetli bir artış göstermiş; 1993'te %15.7 iken, 2005 yılında %58,6'ya yükselmiştir. Madencilik sektörü içinde en büyük pay, petrol sektörüne aittir. Petrol sektörünün madencilik sektörü içindeki payı 2000 yılında %85.4 iken 2005 yılında %92,1'e yükselmiştir. Bu nokta son derece önemlidir. Çünkü Sanayi sektörünün GSYH içindeki payı 2000 yılında %32,6'dan 2005 yılında %30'a düşerken; Tablo-2 aracılığıyla yapılacak basit bir hesaplama ile petrol sektörünün GSYH içindeki payının 2000 yılında %12,4 düzeyinden 2005 yılında %16,2'ye yükseldiği görülmektedir. Başka biçimde ifade edilecek olursa sanayi sektörünün GSYH içindeki payı azalırken petrol sektörünün GSYH içindeki payı artmıştır.

Tablo 3: Üç Ana Sektörün İstihdam İçindeki Payları ve Görelî İşgücü Verimlilikleri

Yıllar	İstihdamdaki Pay (%)			Görelî İşgücü Verimliliği (%)		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım/ Sanayi	Tarım / Hizmet	Hizmet/ Sanayi
1999	22	15	63	23.5	51.0	46.1
2000	31	14	55	11.0	46.1	23.8
2001	35	12	52	10.0	46.8	21.3
2002	35	12	52	9.4	49.7	19.0
2003	35	12	53	9.4	50.3	18.8
2004	33	12	55	8.9	48.1	18.4
2005	32	12	56	8.2	47.4	17.2
2006	31	12	57	7.1	47.2	15.0

Kaynak: ADB (2007) verilerinden hesaplanmıştır.

Petrol sektörünün sanayi sektörü üretimi ve GSYH içindeki payı artarken, Tablo-3'de görüldüğü gibi, sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı azalmakta; hizmetler sektörünün payı ise, artmaktadır. Tarım sektörünün üretim içindeki payının düşmesine rağmen, istihdam içinde yüksek bir paya sahip olması, şiddetli bir verimlilik düşüklüğüne işaret etmektedir. 1999 sonrası dönemde tarım sektöründeki verimliliğin hizmetler sektöründeki verimliliğe oranı önemli bir değişim göstermemiştir. Ancak, Tarım sektöründeki verimliliğin sanayi sektöründeki verimliliğe oranı 1999'da %23,5 iken hızlı biçimde düşmüş ve 2006 yılında %7,1 olarak gerçekleşmiştir. Hizmet sektörünün istihdam içindeki payı artmakla birlikte, hizmet sektöründeki verimliliğin sanayi sektöründeki verimliliğe oranı da önemli ölçüde azalmış; 1999 yılında %46,1 iken, 2006 yılında %15 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4: Dış Ticaret Dengesinin Sektörel Yapısı(milyar dolar)

Yıllar	Petrol ve madencilik	İmalat sanayi	Dış ticaret dengesi
1999	3,3	-1,4	2,2
2000	5,6	-2,2	3,8
2001	5,5	-3,4	2,2
2002	6,5	-3,5	3,1
2003	8,7	-4,5	4,5
2004	14,0	-6,9	7,3
2005	21,1	-10,2	10,5
2006	28,9	-14,2	15,5

Kaynak: WTO (2007).

Kazakistan'da üretim yapısında ortaya çıkan değişim istihdam yapısına yansımazken, dış ticaret yapısına bire bir yansımaktadır. Tablo-4'den izlenebileceği gibi 2000 yılı sonrası dönemde dış ticaret fazlası hızlı biçimde artarken dış ticaret fazlasının petrol ve madencilik sektöründen kaynaklandığı görülmektedir. Petrol ve madencilik sektöründe dış ticaret fazlası hızlı biçimde artarken, imalat sanayinde dış ticaret açığının hızlı biçimde artması son derece dikkat çekicidir.

Petrole Bağımlı Bir Üretim ve Dış Ticaret Yapısı ile Düşük Verimliliğe Sahip Bir Yapıyı Yaratan Faktörler: Arka Plan.

Kazakistan ekonomisinde üretim, istihdam ve dış ticaret açısından petrole bağımlı bir yapının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yapıyı yaratan faktörler nelerdir? sorusuna farklı açılardan cevap vermek mümkündür. Bu çalışmada, söz konusu yapıyı yaratan iki temel faktör olduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki, dış kaynak kullanımındaki sorunlar, diğeri ise, reform çabalarının yetersizliğidir.

Kazakistan Ekonomisinde Dış Kaynak Kullanımı: Kazakistan'ın ödemeler dengesine bakıldığında, özellikle 2000 sonrası dönemde, kısa vadeli sermaye hareketleri nedeniyle net kaynak çıkışı söz konusudur. Doğrudan yatırımlar ve orta/uzun vadeli dış krediler itibarıyla net kaynak girişi olduğu görülmektedir. Doğrudan yatırımlar ve orta/uzun vadeli krediler nedeniyle ortaya çıkan net kaynak girişi, kısa vadeli sermaye hareketlerinin yarattığı net kaynak çıkışından daha büyüktür. Bu açıdan bakıldığında, Kazakistan ekonomisi, birçok gelişmekte olan ülke ya da yeni gelişen piyasa ekonomisinin tersine sıcak para sorunu ile yüz yüze olan bir ekonomi değildir. Dış kaynak kullanımı, yapı itibarıyla, sağlam finansman kaynaklarına dayanmaktadır. Ancak, doğrudan yatırımların ve bankacılık sektörünün yurt dışından sağladığı orta ve uzun vadeli fonların tahsis edildiği sektörlerle bakıldığında, dış kaynak kullanımının bir yandan petrol sektörünü büyütücü etki yaparken, diğeri yandan imalat sanayini görece olarak küçültücü etki yaptığı görülmektedir.

Doğrudan Yatırımlar: Kazakistan Merkez Bankası verilerine göre, imalat sanayine yönelen doğrudan yatırımların toplam doğrudan yatırımlara oranı 2000 yılında %9 iken 2003'te %22'ye ulaşmış, 2006 yılında ise %5'e düşmüştür. Petrol ve madencilik sektörüne yönelik doğrudan yatırımların toplam doğrudan yatırımlara oranı ise 2000 yılında %82 iken 2003'te %68'e düşmüş ve 2006 yılında ise %75 olarak gerçekleşmiştir. Kazakistan ekonomisinde doğrudan yatırımların çok büyük bir kısmı petrol ve madencilik sektörüne

yönelmekte ve bu anlamda petrole bağımlı yapıyı besleyici etki yapmaktadır (NBK Web sitesi).

Kazakistan hükümeti, Petrole bağımlılığı azaltmak ve petrol dışı sektörlerin geliştirilmesini sağlamak amacıyla, 2003 yılında, endüstriyel kalkınma ve yenilik stratejisini uygulamaya başladı. Ancak, Kazakistan'ın üstesinden gelmesi son derece zor olan iki temel dezavantajı bulunmaktadır. Bunlar, uluslararası piyasalara uzaklık ve iç pazarın küçüklüğüdür. Uluslararası piyasalara uzaklık, petrol dışında üretilebilecek olan malların ulaşım maliyetlerini arttırıcı etki yapmakta; nüfusun az olması ise, iç pazarı küçültücü etki yapmaktadır. İç pazarın küçüklüğü petrol dışı sektörlerle yönelik doğrudan yatırımların artmasını önleyen bir unsurdur (Brauer 2007: 193). Bu iki olguya ek olarak, doğrudan yatırımların büyük ölçüde petrol arama ve madencilik sektörüne gelişi, özelleştirme uygulamalarıyla doğrudan doğruya ilişkilidir. Doğrudan yatırımların petrol sektörüne yönelmesi, petrol üretim hızındaki artışı belirleyici bir faktör olarak, büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Kazakistan ekonomisinin enerji stratejisinin ne olduğu ve bu stratejinin petrol üretim hızına nasıl yansıdığı incelenmelidir. Çünkü, petrol üreticisi olan bir ülkede, makro politikaların formülasyonu açısından, petrol kaynaklarının çıkarılma hızı büyük önem taşımaktadır (Stiglitz 2005: 14).

Petrol Kaynaklarının Yönetilmesini Zorlaştıran Bir Olgu Olarak Doğrudan Yatırımlar: Rusya haricinde, Hazar bölgesinde yer alan ülkeler (Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kazakistan), ekonomik, sosyal ve politik açıdan benzer mirasa sahip olmalarına rağmen, enerji sektörünün gelişimine yönelik farklı stratejiler uygulamışlardır (Luong ve Weinthal 2001: 369). Bir uçta, petrol ve gaz rezervlerini tamamen devletleştiren ve uluslararası aktörlerin müdahalesine izin vermeyen Türkmenistan ve Özbekistan yer alırken; diğer uçta, enerji sektörünü neredeyse tamamen özelleştiren, Kazakistan yer almaktadır. Bu ikisinin arasında ise, Rusya ve Azerbaycan yer almaktadır.

Tablo 5: Rusya ve Hazar Bölgesindeki Ülkelerde Enerji Geliştirme Stratejileri

Ülkeler	Enerji Geliştirme Stratejisi	Alternatif İhraç Malları Üretme Olanakları	Politik Çatışma Düzeyi
Türkmenistan	N1	Yüksek	Düşük
Özbekistan	N1	Yüksek	Düşük
Azerbaycan	N2	Düşük	Düşük
Rusya	P1	Yüksek	Yüksek
Kazakistan	P2	Düşük	Yüksek

Kaynak: Luong ve Weinthal (200: 378).

Luong ve Weinthal (2001: 373), Devletleştirme ve dolaylı uluslararası müdahale (N1); Devletleştirme ve doğrudan uluslararası müdahale (N2) Devletleştirme ve doğrudan uluslararası müdahale (P1); Özelleştirme ve doğrudan uluslararası müdahale (P2) olmak üzere, dört tür enerji geliştirme stratejisi tanımlamakta ve bu tanımlamadan hareketle, enerji geliştirme stratejisinde uluslararası faktörlerin ne derecede rol oynayacağını ulusal faktörlerin (petrol dışında alternatif ihracat mallarına yönelebileme olanağı ve politik çatışma düzeyi) şekillendirdiğini iddia etmektedir. Buna göre, alternatif ihracat malları üretme olanaklarının düşük ve politik çatışma düzeyinin yüksek olması, Tablo-5’de görüldüğü gibi, Kazakistan’ın P2 stratejisine yönelmesine yol açmıştır.

Tablo 6: *Rusya ve Hazar Bölgesindeki Ülkelerde Petrol Üretiminin Artış Hızı (%)*

Yıllar	Türkmenistan	Özbekistan	Kazakistan	Rusya	Azerbaycan
2000	1.5	-2.7	20.0	6.5	1.8
2001	7.2	1.5	15.2	6.5	7.0
2002	14.7	2.1	15.7	7.0	2.1
2003	3.8	-0.6	9.8	11.4	3.1
2004	7.0	1.1	17.3	8.7	-2.3
2005	-8.0	1.9	7.4	2.6	38.8
2006	-9.9	1.2	3.7	1.7	46.9

Kaynak: IEA (2007).

Bu analiz basit biçimde genişletilerek, “Farklı enerji stratejilerine sahip olan ülkelerde petrol üretiminin artış hızı nasıl bir değişim göstermiştir?” sorusu sorulabilir. Tablo-6’da görüldüğü gibi, 2004 sonrası dönemde, Azerbaycan’da ortaya çıkan gelişme bir yana bırakılırsa, Kazakistan’da petrol üretim hızı, bölgesindeki ülkelerin hepsinden daha büyüktür. Bu ise, petrol gelirlerindeki artışın hem kısa dönemde hem de uzun dönemde ortaya çıkaracağı makro ekonomik etkilerin yönetimini zorlaştıran bir faktördür.

Doğrudan Yatırımlar ve Yurt Dışına Kaynak Transferi

Daha önceki bölümde, doğrudan yatırımların hem petrol sektörünü büyütücü etki yaptığı, hem de petrol üretim hızının çok yükselmesine yol açtığı şeklinde iki temel tespit yapılmıştı. Bunlara ek olarak, doğrudan yatırımlarla ilgili bir diğer unsur, doğrudan yatırımların artış sürecinde yurt dışına kaynak transferinin büyümesidir. Kaynak transferi olgusu, Tablo-7’deki iki gösterge aracılığıyla ortaya konulabilir.

Tablo 7: Yurt Dışına Kaynak Transferi İle İlgili Göstergeler

Yıllar	DKYT/DY (%)	NKT/NX (%)
2000	81.6	43.0
2001	40.3	-7.0
2002	38.9	3.3
2003	68.4	32.6
2004	56.5	43.7
2005	235.0	44.2
2006	122.8	48.5

DYKT = Doğrudan yatırımlardan kaynaklanan

kar transferlerinin Kazakistan'a yapılan doğrudan yatırımlara oranı

NKT/NX = Net kaynak transferinin net ihracata oranı

NKT = Cari açık ile net kar ve faiz ödemelerinin farkına eşittir.

Kaynak: Kazakistan Merkez Bankası (www.nationalbank.kz) verilerinden hesaplanmıştır.

Doğrudan yatırımlardan kaynaklanan kar transferlerinin Kazakistan'a yapılan doğrudan yatırımlara oranına (DKTY/DY) bakıldığında, 2000-2006 döneminin tümü için net bir eğilim söz konusu değildir. Bu oran, yıllar itibarıyla istikrarsız biçimde dalgalanmakla birlikte, oldukça yüksektir. 2000-2004 döneminde bu oranın yıllık ortalaması %57.3'dür. Kazakistan'a gelen 100 Dolarlık doğrudan yatırıma karşı, bu yatırımların kar transferi olarak ülkeden ortalama 57.1 dolar döviz çıkışı olmuştur. 2005- 2006 döneminde ise, bu oranın yıllık ortalaması %179'dur. Kazakistan'a gelen 100 Dolarlık doğrudan yatırıma karşı, bu yatırımların kar transferi olarak, ülkeden ortalama 179 dolar döviz çıkışı olmuştur. Net kaynak transferinin net ihracata oranı (NKT/NX) ise, 2000-2002, döneminde düşmekle birlikte, 2002 sonrası dönemde sürekli olarak artmıştır. Bu dönemin yıllık ortalaması, %42.3'dür. Kazakistan ekonomisi, örneğin, 100 dolarlık dış ticaret fazlası verdiğinde, yurt dışına net kaynak transferi, 42.3 dolar olmuştur.

Bankaların Dış Kaynak Kullanımı ve Yurt İçi Kredi Tahsisi: Kazakistan'da, dış borç stokunun yapısına bakıldığında, kamu kesiminin dış borç stoku içindeki payının azaldığı, özel sektörün payının arttığı görülmektedir. Özel sektör içinde ise, reel sektörün toplam dış borç stoku içindeki payı azalmakta, bankacılık sektörünün payı artmaktadır. Kazakistan Merkez Bankası verilerine göre, 2002 yılının başında toplam borç stoku içinde kamu kesiminin, bankacılık sektörünün ve reel sektörün payları sırasıyla %20,4, %3,75 ve % 75,9 iken; 2006 yılının sonu itibarıyla sırasıyla %2,6, %48.8 ve %48.6 olarak gerçekleşmiştir. Bu veriler, bankacılık sektörünün dış kaynak kullanımının şiddetli biçimde arttığını ortaya koymaktadır.

2000 yılı sonrasında, bankacılık sektörünün dış kaynak kullanımı hızlı biçimde artarken, netlik kazanan üç ana eğilim Tablo-8 aracılığıyla, ortaya konulabilir:

- Bankaların döviz pozisyonu açığı şiddetli biçimde artmaktadır. Bankaların dış yükümlülüklerinin dış varlıklarına oranı 2000 yılında %99 iken, 2006 yılında %191'e yükselmiştir.
- Ticari bankaların döviz pozisyonu açığının merkez bankasının döviz pozisyonu fazlasına oranı çok hızlı bir artış göstermiştir. Bu oran, 2000 yılında %0 iken; 2006 yılında -%46 olmuştur. Bu oranın gelişimi, bankacılık sektöründe söz konusu olan kırılganlığın ekonominin bütününe yayılma potansiyelinin yüksek olduğunu göstermektedir.
- Kredi hacmi şiddetli biçimde büyümektedir. 2006 yılı itibarıyla yıllık kredi hacmi büyüme oranı %80'e ulaşmıştır.

Tablo 8: Döviz Pozisyonu Açığı, Dolarizasyon ve Kredi Göstergeleri (%)

Yıllar	BDPA/ MBDPF	BDY/B DV	DM/TM	DK/TK	KBO	SK/TK	İK/TK
1998	-4	113	37	43.2	20	25.4	2.3
1999	22	41	47.2	53.9	49	23.2	4.1
2000	0	99	51	51	88	30.5	4.3
2001	-11	177	60.5	71.2	79	34.1	4.7
2002	-9	135	59.9	68.5	36	31.3	6.4
2003	-23	193	47.1	55.5	45	28	7.7
2004	-29	194	43	51.9	54	19.5	10.7
2005	-41	169	41.9	51.5	74	16.7	12.1
2006	-46	191	34.9	48.1	80	11.1	14.1

BDPA/MBDPF= Bankaların döviz pozisyonu açığının merkez bankasının döviz pozisyonu fazlasına oranı

BDY/BDV = Bankaların döviz yükümlülüklerinin döviz varlıklarına oranı

KBO = Ticari bankaların kredi hacminin büyüme oranı

DM/TM = Döviz mevduatlarının toplam mevduatlara oranı

DK/TK = Döviz kredilerinin toplam kredilere oranı

SK/TK= Sanayi sektörüne açılan kredilerin toplam kredilere oranı

İK/TK= İnşaat sektörüne açılan kredilerin toplam kredilere oranı

Kaynak: Kazakistan Merkez Bankası (www.nationalbank.kz), IMF (2005), IMF (2006) ve IMF (2007) verilerinden hesaplanmıştır.

Bu eğilimlerin ortaya çıktığı dönemin bir başka özelliği, Kazakistan Merkez Bankasının mali sistem içindeki görece öneminin giderek azalmasıdır. Kazakistan Merkez Bankasının toplam aktiflerinin bankacılık sektörü toplam aktifleri-

ne oranı, 2001 yılında %76 iken, 2006 yılında %49'a düşmüştür (IMF-IFS 2008). Başka biçimde ifade edilirse, Kazakistan Merkez Bankasının mali sistemi etkileme gücü azalmaktadır. Bankaların döviz pozisyonu açıklarının Kazakistan ekonomisinin bütünü açısından oluşturduğu sorun potansiyeli, Tablo-8'in dördüncü ve beşinci sütunlarında yer alan, dolarizasyon göstergeleri ile birlikte değerlendirildiğinde, daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Tablo'dan izlenebileceği gibi, Kazakistan'da gerek mevduatların gerekse kredilerin dolarizasyon derecesi düşmekle birlikte, düzey olarak yüksektir. Feige (2003: 370), diğer geçiş ekonomileriyle (Orta ve Doğu Avrupa) eski Sovyetler Birliği ülkelerini karşılaştırmakta ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinde dolarizasyon düzeyinin daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Bu ülkeler içinde dolarizasyonun en yüksek olduğu ülke ise, Kazakistan'dır. Feige (2003: 374), farklı varsayımlar yaparak, dolaşımdaki döviz miktarını hesaplamış ve farklı ülkeler itibarıyla para ikamesini dolaşımdaki döviz miktarının dolaşımdaki toplam nakit paraya oranı biçiminde ölçmüştür. Buna göre, dolaşımdaki döviz miktarının toplam nakit paraya oranının en yüksek olduğu ülke Kazakistan'dır (%95). Bu oran, Rusya'da %87, Azerbaycan'da %82, Türkmenistan'da %51 ve Özbekistan'da ise, %44 düzeyindedir.

Kazakistan'ın hiperenflasyon geçmişine sahip olduğu ve finansal sisteminin gelişmemişliği dikkate alındığında, dolarizasyonun yüksek ve sürekli bir olgu olarak ortaya çıkması tek başına olumsuz bir olgu olarak ele alınmamalıdır. Çünkü, sermaye piyasalarının gelişmediği, alternatif finansal araçların olmadığı bir ekonomide, ekonomik birimlerin portföy çeşitlendirme kararları açısından, dolarizasyon doğal bir yol olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda dolarizasyon bankaların finansal aracılık hacminin artmasını sağlamaktadır. (Havrylyshyn ve Beddies 2003: 339). Bununla birlikte, dolarizasyon derecesinin yüksekliği potansiyel bir tehlike yaratmaktadır. Tablo-8'deki dört ve beşinci sütundaki veriler, Kazakistan'da, yükümlülüklerin dolarizasyon düzeyinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Yükümlülüklerin dolarizasyon derecesinin yüksek olduğu bir ekonomide para birimi uyumsuzluğu, gerek reel sektör gerekse finansal sektör açısından en önemli sorun haline gelmektedir. Para birimi uyumsuzluğu, ekonomik birimlerin varlıkları (bilançolarının aktif tarafı) ile borçlarının (bilançolarının pasif tarafı), para birimi açısından farklılaşmasını ve bu nedenle de ekonomik birimlerin bilançolarının döviz kuru değişimlerine duyarlılığının artmasını ifade eder. Yükümlülüklerin dolarizasyon düzeyinin yüksekliği, bir yandan bankacılık sektörünün kırılganlık derecesini arttırırken; diğer yandan, para talebini istikrarsız hale getirerek, Merkez Bankası'nın para politikası uygulamalarında oyun alanını daraltmaktadır. Merkez Bankasını, fiilen, döviz kuru odaklı bir politika izlemeye zorlamaktadır. Kazakistan açısından parasal

anlamda en önemli sorun para birimi uyumsuzluğu sorunudur. Bu çerçevede, bankaların dış kaynak kullanımı ve döviz pozisyon açığı artarken ve bu artış para birimi uyumsuzluğu sorununu büyütürken; “bankalar yurt dışından elde ettikleri döviz kaynaklarını yurt içinde döviz üretme yeteneği olan alanlara tahsis edebiliyorlar mı?” sorusu, son derece önemli hale gelmektedir. Bu açıdan, Kazakistan bankacılık sektörüne bakıldığında, dramatik bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Tablo-8’in son iki sütunundan izlenebileceği gibi, 1998 sonrası dönemde, bankaların dış kaynak kullanımı artarken, yurt içinde sanayi sektörüne verdiği kredilerin oranı hızlı biçimde düşmekte; inşaat sektörüne verdiği kredilerin payı ise, hızlı biçimde artmaktadır. Sanayi sektörüne verilen kredilerin, imalat-maden ve petrol sektörleri itibarıyla, kompozisyonuna ait veriler bulunabilseydi, bu dramatik görüntünün çok daha çarpıcı biçimde vurgulanması mümkün olacaktı. Ancak, Kazakistan Merkez Bankasının yayınladığı istatistiklerde, bankaların sanayi sektörüne verdiği kredilerin kompozisyonuyla ilgili olarak, 2005 öncesi döneme ait, bilgi bulunmamaktadır. 2005 yılında, bankacılık sektörünün sanayi sektörüne açtığı kredilerin %33’ü madencilik sektörüne %67’si imalat sanayine kullanılırken; 2006’da %32,5’i madencilik sektörüne ve %67,5’i imalat sanayine tahsis edilmektedir. Bu veriler şu açıdan önemlidir. Yurt içi kredilerin de yaklaşık 1/3’ü madencilik sektörüne yönelmekte, yani petrol sektörünü büyütücü etki yapmaktadır.

Buna ek olarak, Tablo-8’in son iki sütunundaki bilgiler aracılığıyla, bankaların kredi tahsisatının dramatik boyutu başka biçimde de ortaya konulabilir. Bankacılık sektörünün inşaat sektörüne verdiği kredilerin sanayi sektörüne verdiği kredilere oranı giderek artmaktadır. 1998 yılında imalat sanayine verilen 100 Tenge krediye karşı inşaat sektörüne 9,1 Tenge kredi verilirken; 2002’de 20,45 Tenge; 2006’da ise, 126,40 Tenge kredi verilmiştir. Banka kredileri içinde inşaat sektörünün payının artmasının anlamı şudur: Kazakistan’da bankacılık sektörü yoğun biçimde dış kaynak kullanmasına rağmen, dış kaynak kullanarak elde ettiği fonları yurt içinde, giderek artan biçimde, döviz üretme yeteneği olmayan alanlara tahsis etmektedir. Uluslararası piyasalardan elde edilen döviz kaynaklarının, giderek artan ölçüde, ticarete konu olmayan alanlara tahsis edilmesi, Tenge’nin ABD doları karşısında aşırı değerlenmesine yol açan en önemli faktörlerden birisidir. Tenge-Dolar Reel döviz kuru endeksinde (2000=100 bazlı) bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir. Reel döviz kuru endeksinin değeri Ocak ayları itibarıyla 2000-2003 döneminde ortalama 101 iken, 2004-2007 yıllarında sırasıyla 117,8; 133,2; 135,3 ve 152,6 olarak gerçekleşmiştir. Ulusal paranın aşırı değerlenmesi, imalat sanayinin uluslararası rekabet gücünü azaltmaktadır.

Reform Çabalarının Yetersizliği: Petrole bağımlılığı yaratan nedenlerin ortadan kaldırılması ya da etkilerinin azaltılması, Kazakistan eko-

nomisi için, en önemli gündem maddesidir. Böyle bir dönüşümün sağlanması, bir dizi yapısal ve kurumsal reformu gerekli kılmaktadır. Auty (2001: 26), Hazar kıyısında yer alan ülkelerdeki reform sürecinin, Orta ve Doğu Avrupa'daki geçiş ekonomileriyle kıyaslandığında, çok yavaş işlediğini; Orta ve Doğu Avrupa'daki geçiş ekonomilerinde sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğunu ve Avrupa Birliğine üyelik perspektifinin, hızlı bir reform süreci için, başlı başına itici güç oluşturduğunu vurgulamaktadır.

Tablo 9: Kazakistan Ekonomisiyle İlgili Geçiş Göstergeleri

Dönem Ortalamaları	İkincil Nesil Reformlar					Birinci Nesil Reformlar		
	Firmaların Yeniden Yapılandırılması	Rekabet Politikası	Bankacılık Reformu	Altyapı Reformu	Büyük Ölçekli Özel-leştirme	Küçük Ölçekli Özel-leştirme	Fiyat Liberasyonu	Ticaret ve Döviz Sistemi
1991-1995	1,0	1,4	1,2	1,1	1,6	2,1	2,6	1,8
1996 -1999	2,0	2,0	2,2	2,0	3,0	3,8	4,0	3,8
2000-2006	2,0	2,0	2,8	2,3	3,0	4,0	4,0	3,5

Kaynak: EBRD (2007)'den hesaplanmıştır. EBRD tanımladığı geçiş göstergelerini 1 ile 4+ arasında puanlandırmaktadır. Buna göre herhangi bir reform alanın 1 puanına sahip olması, o alanda ihmal edilecek kadar az ya da hiç reform yapılmadığını; o alanda katı merkezi planlamanın bakış açısının geçerli olduğunu göstermektedir. 4+ ise sanayileşmiş piyasa ekonomilerinin standartlarını temsil etmektedir.

Rouso (2006: 4-5) ise, CIS ülkelerinin, gerek kalkınma düzeyi gerekse sosyal sermaye açısından benzer başlangıç koşullarına sahip olmalarına rağmen, doğal kaynak zengini olmayan ülkelerin yapısal ve kurumsal reformlar açısından, doğal kaynak zengini olan ülkelere daha ileri durumda olduğunu belirtmektedir. Rouso'ya (2006: 4-5) göre, doğal kaynak zengini olan ekonomilerde reform yapma istekliliği petrol fiyatlarının yükseldiği dönemlerde azalmakta ve petrol fiyatlarının düştüğü dönemlerde ise, artmaktadır.

Bu yaklaşım biçiminden hareketle, Kazakistan ekonomisi için, EBRD'nin geçiş göstergelerine bakıldığında, Tablo-9'dan hareketle, şu saptamalar yapılabilir: Kazakistan'da makro ekonomik istikrarsızlığın derinleştiği 1991-1995 döneminde birinci nesil reformlarda büyük bir ivmenin ortaya çıktığı; 1996-1999 döneminde bu ivmenin daha da hızlandığı ve 2000-2006 döneminin bütünü itibarıyla ele alındığında, ticaret ve döviz sistemi reformlarında bir

miktar gerileme olsa da, birincil nesil reformlar açısından gelişmiş ülke standartlarına yaklaşıldığı görülmektedir. Kazakistan açısından sorun ikinci nesil reformların gerçekleştirilme iradesindeki düşüklüktür. İkincil nesil reformlarda büyük ölçekli özelleştirmeler açısından önemli bir gelişme kaydedilmekle birlikte bankacılık reformu ve altyapı reformunda sağlanan gelişme son derece yetersizdir. Buna ek olarak, petrol dışı sanayi sektörünün uluslararası ekonomiye intibakı açısından son derece önemli olan iki alanda (firmaların yeniden yapılandırılması ve rekabet politikası) yapılan reformlarda Kazakistan'ın notu 1996'dan 2006'ya kadar her yıl için 2'dir. Yani bu iki alanda yapılan reformlarda yıllar itibarıyla da hiçbir gelişme sağlanamamıştır.

Petrole Dayalı Bir Üretim Yapısının Sorun Yaratmasının Nedeni: Doğal Kaynak Gazabı

Dış kaynak kullanımındaki sorunlar ve reform çabalarındaki yetersizlik, Kazakistan ekonomisinin, petrol sektörüne bağımlı yapısını yaratan olgular olarak ortaya çıkmaktadır. Petrol sektörüne bağımlı bir yapının sorun olmasının ana nedeni, doğal kaynak gazabına yol açmasıdır. IMF'nin (2007), 2012 yılını kapsayacak biçimde yaptığı projeksiyonlara göre, 2007-2012 döneminde, petrol gelirlerinin kamu gelirleri içindeki payının, ortalama %30, petrol ihracatının toplam ihracat içindeki payının ise, ortalama olarak %60 olacağı öngörülmektedir. Bu iki olgu, yakın gelecekte, hem kamu gelirleri açısından hem de ihracat açısından Kazakistan'ın petrole bağımlı yapısının devam edeceğini ortaya koymaktadır ki, bu projeksiyonlar 2007 sonrası için petrol fiyatının ortalama 63 dolar olduğu varsayımıyla yapılmıştır. Kazakistan ekonomisi, doğal kaynak gazabı ile yüz yüze gelme olasılığı yüksek olan bir ekonomi olduğu için, doğal kaynak gazabının hangi mekanizmalar aracılığı ile ortaya çıktığı ve bu mekanizmalardan hangisinin Kazakistan'daki durumu açıkladığı son derece önem kazanmaktadır.

Literatürde, doğal kaynak zengini ülkelerdeki uzun dönem büyüme oranının, doğal kaynak fakiri ülkelerdeki büyüme oranından daha düşük olduğu; makro ekonomik oynaklığın ise, daha yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Gylfason'un (2001) yaptığı analize göre, 1965-1998 döneminde, OPEC ülkelerinin bütününde kişi başına gelir yıllık ortalama %1.3 azalırken, doğal kaynak açısından zengin olmayan düşük ve orta gelirli ülkelerin bütünü için, söz konusu dönemde, kişi başına gelir %2,2 artmıştır. Sachs ve Warner'in (2001) yaptığı analize göre, doğal kaynak zengini ülkelerin neredeyse hiçbiri, 1970'den sonraki 20 yıllık dönemde, hızlı ve sürdürülebilir bir büyüme sürecini yakalayamamıştır. Literatürdeki tartışmalarda, bu olgu doğal kaynak zenginliğinin gazabı olarak nitelendirilmekte ve "doğal kaynak zengini ülkelerin uzun dönem büyüme performansı niçin düşük?" sorusunun cevabı aranmaktadır.

Bu soruya cevap aranırken genel yaklaşım biçimi şu biçimdedir: “Doğal kaynak zenginliği, ekonomide, örneğin X faaliyetini dışlıyorsa ve X faaliyeti de büyüme süreci açısından önemliyse, doğal kaynak zenginliği büyüme oranını düşürecektir” (Kronenberg 2004). Doğal kaynak zenginliğinin büyüme oranını düşürücü etkileri araştırılırken, iktisatçılar arasında ortaya çıkan görüş farklılığı, X faaliyetinin ne olduğu konusunda ortaya çıkmaktadır. Sachs ve Warner’e (2001: 833) göre, X faaliyeti imalat sanayidir. Doğal kaynak zenginliği, imalat sanayinin küçülmesine yol açarak, büyüme oranını düşürmektedir. Bu anlamda doğal kaynak gazabına yol açan temel olgu Hollanda hastalığı’dır³. Kronenberg’e (2004) göre, X faaliyeti kurumsal kalite düşüklüğü ve eğitim düzeyinin yetersizliğidir. Doğal kaynak zenginliği, kurumsal kaliteyi düşürerek (rant kollama faaliyetlerini yaygınlaştırarak) ve eğitime yapılan yatırımları azaltarak, yasal olarak faaliyette bulunma eğilimini ve yüksek beşeri sermayeyi dışlamaktadır. Eğitime yapılan yatırımların azalması ve rant kollama faaliyetleri sonucunda rüşvetin artması büyüme oranını düşürmektedir. Auty’e (2001) göre, X faaliyeti devletin yapılanma biçimidir. Doğal kaynak zenginliği, demokratik mekanizmaların işlemlerini dışlamakta; otoriter yönetim sistemlerinin varlığını uzun süre devam ettirebilmesine olanak sağlamakta ve otoriter yönetim sistemi uzun dönemde ekonomide etkinliği azaltarak, büyüme oranının düşmesine neden olmaktadır.

Doğal kaynak gazabıyla ilgili bu yaklaşım biçimlerinden hangisinin Kazakistan ekonomisindeki durumu açıkladığı hususunda net saptamalar yapılmasının mümkün olmadığı söylenebilir. Örneğin, Kazakistan ekonomisi için, Hollanda hastalığı konusunda yapılan değerlendirmelerde bile iktisatçıların aynı fikre sahip olmadıkları görülmektedir. Egert ve Leonard (2007: 18), petrol fiyatlarındaki artışın devam etmesi durumunda Tenge’nin hem nominal hem de reel olarak değerlenmeye devam edeceğini; ulusal paranın aşırı değerlenmesinin, petrol dışı sanayi üzerinde ciddi tahribat yapacağını; bu nedenle, hükümetin yapısal önlemleri devreye sokması gerektiğini vurgulamaktadır. Kutan ve Wyzan (2005: 253), Kazakistan ekonomisinin hali hazırdaki durumu itibarıyla Hollanda hastalığının semptomlarını gösterdiğini; orta ve uzun dönemde bu hastalığa yakalanabileceğini ve reel döviz kurundaki değerlenmenin sadece piyasa ekonomisine geçişin yansımaları olarak ele alınamayacağını vurgulamaktadırlar. Söz konusu edilen iki çalışmada, Kazakistan’ın Hollanda hastalığı ile yüz yüze olduğu vurgulanırken; Pomfret (2005: 871), Kazakistan açısından Hollanda hastalığının söz konusu edilemeyeceğini; doğal kaynak gazabı ile ilgili en önemli unsurun kurumsal kalite düşüklüğü olduğunu öne sürmektedir. Kalyuzhnova vd’ye (2006: 434-435) göre, Hollanda hastalığından söz edilebilmesi için, bir ülkede, petrol fiyatlarındaki artış öncesi dönemde rekabet gücü yüksek bir imalat sanayinin var olması ve petrol fiyatlarının artmasıyla birlikte, petrol sektöründeki büyümenin imalat

sanayini görelî olarak küçültücü etki yapması gerekir. Kalyuzhnova vd. (2006: 434-435) bu bakış açısından hareketle, Kazakistan'ın, petrol fiyatlarındaki artış öncesi dönemde de, rekabet gücü yüksek bir imalat sanayine sahip olmadığını ve bu nedenle Hollanda hastalığının varlığından söz edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Hollanda Hastalığı konusunda bile iktisatçılar arasında bir görüş birliği bulunmadığı dikkate alınarak, doğal kaynak gazabını açıklayan mekanizmaların (Hollanda hastalığı, eğitim sistemine gereken önemi vermeme, kurumsal kalite düşüklüğü ve devletin yapılanma biçimi) birbirinin ikamesi olarak değil, tamamlayıcısı olarak irdelenmesi gerektiği söylenebilir. Bu bağlamda ele alındığında, doğal kaynak gazabı ile mücadele etme konusunda temel bir bakış açısının geliştirilmesi son derece önemlidir.

Doğal Kaynak Gazabından Kurtulmak İçin Nasıl Bir Bakış Açısı Gereklidir?: Doğal kaynak gazabı sorunu ile yüz yüze olan ve dış borcu giderek artan bir ülkenin (örneğin X ülkesi) doğal kaynak gazabı sorunundan kurtulabilmesi, temel bir bakış açısı değişimini gerektirmektedir. Çünkü, X ülkesi, petrol kaynaklarını bir varlık olarak gördüğünde, iktisat politikası uygulayıcısı açısından temel soru şu olacaktır: “Bu varlığımı bugünkü refah düzeyini maksimize etmek için nasıl kullanmalıyım?”. Oysa ki, X ülkesi, petrol kaynaklarını bir varlık olarak değil, bir borç olarak görmelidir. Petrol gelirleri gelecek kuşaklardan yapılan bir borçlanma olarak ele alındığında, ekonominin bilançosuna bakış açısı da değişecek ve bu günkü dış borçlanma değerlendirilirken “gelecek nesiller adına yapılan borçlanma karşılığında bu gün dış dünyadan borçlanma yapmış olmuyor muyuz?” sorusu sorulacaktır. Yurt içinde kaynak tahsisi sürecine bakılırken, soru, nihai olarak şu hale gelecektir: “Gelecek nesiller adına yapılan borçlanmaya karşı, dünya finansal sisteminden bu gün yapılan borçlanmalarla elde edilen kaynakları, gelecek nesillerin varlıklarını arttıracak biçimde kullanabiliyor muyuz?”. Daha önceki bölümlerde yapılan tartışmalardan hatırlanabileceği gibi, petrol nedeniyle ortaya çıkan zenginleşme süreci, Kazakistan ekonomisinin dış borçlanma olanaklarını genişletmektedir. Bu haliyle ele alındığında, Kazakistan, bu son sorunun doğrudan muhatabı durumundadır.

Petrol kaynaklarına bir varlık olarak değil, bir borç olarak bakıldığında ve bugünkü teknolojik koşullarda bu doğal kaynağın tükeneceği göz önüne alındığında, petrol zenginliğinin bugünkü nesillerle gelecekteki nesiller arasında optimal dağılımının nasıl sağlanacağı, petrol üreticisi bir ekonomi açısından, temel sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Optimal dağılımın sağlanması, zamanlar arası bakış açısını ve dolayısıyla bugünkü tüketimin cari gelire göre değil, sürekli gelire göre ayarlanması gerekmektedir. Bugünkü tüketimi cari gelir yerine sürekli gelire göre ayarlamamanın ana mantığı, hiç kuşku yok ki, bu iki gelir arasındaki farkı yatırımlara yönlendirmek ve zaman içinde ülkenin doğal kaynak

zenginliği azalırken, doğal kaynak servetinin yerine beşeri serveti (nitelik düzeyi yüksek bir işgücü yapısı) ve beşeri olmayan serveti (makine-teçhizat) ikame etmektir. Petrolün tükenmesi nedeniyle, gelecekte petrol aracılığıyla yaratılmayacak olan gelir akımını beşeri ve beşeri olmayan sermaye aracılığıyla yaratmaktadır (Kalyuzhnova vd. 2006: 427-429). Bugünkü tüketimin cari gelire göre değil, petrol zenginliğinin tükeneyeceği varsayımıyla, sürekli gelire göre ayarlanabilmesi için, gelecekteki petrol rezervlerinin, petrol fiyatlarının ve muhtemel teknolojik değişmelerin sağlıklı biçimde analiz edilebilmesi gerekir. Ancak, bunlarla ilgili olarak sağlıklı analizler yapmak kolay değildir.⁴ Petrol zenginliğine sahip bir ülkenin bu günkü tüketimini cari gelir yerine, sürekli gelirine göre ayarlaması, ana fikir olarak doğru olmakla birlikte, sürekli gelirin neye göre hesaplanacağı belirsizlikler içermektedir. Bu nedenle, sağlam bir kurumsal yapı geleneğinden gelmeyen ve Dünya ticaretine açılırken, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu tek alan petrol üretimi olan Kazakistan ekonomisinde, iktisat politikası uygulayıcılarının, zamanlar arası bakış açısını net biçimde formüle etmesi son derece zordur.

Kazakistan'da ve Petrol Üreticisi Diğer Ülkelerde Para ve Döviz Kuru Rejimi Tercihleri

Döviz kuru tercihiyle ilgili tartışmalarda, başvurulacak ana teorik çerçeve, optimum para bölgeleri (OCA) teorisi'dir. Ekonomilerin büyüklük derecesi, açıklık derecesi ve üretim yapısına odaklanan geleneksel OCA teorisi, zaman içinde, yeni kriterlerle (faktör mobilitesinin düzeyi, ücret ve fiyat esnekliği, finansal entegrasyon derecesi, mali entegrasyon derecesi, reel döviz kuru oynaklıklarının benzerliği, politik entegrasyon derecesinin yüksekliği) genişletilmiştir. Yeni OCA kriterlerinin ortaya çıkış sürecinde şokların niteliği ve benzerliği ilave kriterler olarak tartışılmaya başlanmıştır. Ancak, kriter sayısının artması, bir ülkenin bu kriterlerden bir kısmını sağlarken diğerlerini sağlamaması durumuna yol açmaktadır. Bu anlamda da, hangi ülke için hangi kriterin görece önemi ne olmalıdır? sorusu, çok temel bir soru olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu haliyle ele alındığında, OCA kriterleri, bir ülkenin tercih etmesi gereken döviz kuru sistemiyle ilgili olarak, her zaman, açık ve net saptamaların yapılmasını mümkün kılmamaktadır. Bu konuda iki önemli çalışma örnek olarak verilebilir. Frankel ve Rose (1998: 1014), ülkelerin ticari entegrasyon düzeyi yükseldikçe, gelir düzeyleri arasındaki korelasyonun artacağını öne sürmektedir. OCA teorisinin içselliği olarak nitelendirilen bu yaklaşıma göre, bir ülke, ex ante olarak OCA kriterlerini sağlayamasa bile, ex post olarak kriterleri sağlar hale gelebilecektir. Krugman (1993: 257), ülkeler arası ticari entegrasyon arttıkça ülkelerin belli mallarda ihtisaslaşma düzeyinin yükseleceğini; gelir düzeyleri arasındaki korelasyonun azalacağını

vurgulamaktadır. İhtisaslaşma hipotezi olarak bilinen bu yaklaşıma göre, bir ülke, *ex ante* olarak, OCA kriterlerini sağlasa bile, *ex post* olarak kriterleri sağlayamaz hale gelebilir.

Geleneksel OCA kriterlerine göre, bir ülkede ücret ve fiyatlar esnek değilse, üretim faktörlerinin mobilite derecesi düşükse, üretim yapısı çeşitli değilse; ülkeler arasında mali, finansal ve ekonomik entegrasyon derecesi düşükse esnek kur sistemi tercih edilmeli; yani bu ülke, bağımsız para politikası uygulamalıdır. Geleneksel OCA kriterleri, reel entegrasyonun önemine vurgu yaparak bu sonuca ulaşmakta, fakat Merkez Bankasının bağımsız para politikasını etkin biçimde yürütecek bir kredibiliteye sahip olup olmadığını tartışmaya açmamaktadır (Winkler vd. 2004: 13)

Oysa ki, Asya Krizi sonrası dönemde, kredibilite vurgusu ön plana çıkmış ve döviz kuru tercihi köşe çözümü hipotezinden hareketle tartışılmaya başlanmıştır. Buna göre, sermaye hareketlerinin serbest olduğu günümüz dünyasında, ara kur rejimlerinin yaşama şansı yoktur. Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkeler ya esnek kur sistemine ya da sabit kur sisteminin en katı biçimleri olan para kurulu veya tam dolarizasyon sistemine yönelmelidirler. Kazakistan hangi döviz kuru sistemine ve dolayısıyla hangi para politikası rejimine yönelmeli? sorusu bu teorik çerçeveden hareketle ele alındığında, ilk olarak, Kazakistan'da döviz kuru rejimlerinin kısa bir tarihçesi incelenmeli ve hali hazırdaki politika tercihinin ne olduğu ve Kazakistan'ın hangi rejime yönelme kararı içinde olduğu ortaya konmalıdır.

16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ettikten sonraki iki yıl boyunca, Kazakistan ekonomisinde, Rus rublesi yasal ödeme aracı olarak kullanılmış; Ulusal para (Tenge) 1993 Kasım ayında dolaşıma girmiştir. Başka biçimde ifade edilecek olursa, Kazakistan söz konusu iki yıl boyunca sabit kurun en katı biçimi olan tam dolarizasyon sistemini uygulamıştır⁵. Tenge'nin ulusal para olarak kabulünden sonraki iki yıllık dönemde, enflasyon kadar devalüasyon olarak nitelendirilebilecek bir sistem uygulandı. Bu sistem enflasyon-devalüasyon sarmalı yaratarak hiper enflasyon sürecine yol açmıştır. 1995 Aralık- 1999 Nisan döneminde ise döviz kuru hedeflemesi uygulanmıştır. Rusya krizi sonrası dönemde ise, 1999 Nisan ayından itibaren, uygulamaya konulan dalgalı kur sistemi tamamen serbest kur sistemi olmayıp, yönetimli dalgalanma sistemidir. Kazakistan'da halihazırda uygulanan para politikası rejimi, IMF tarafından, "açık bir nominal çapanın olmadığı rejim" olarak tanımlanmaktadır (IMF, 2006). IMF tanımlamasının teorik karşılığı, Cavare ve Stone'un (2006: 9-10) yaptığı çalışmada bulunabilir. Bu çalışmada, ülke uygulamaları itibarıyla enflasyon hedeflemesi üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar, tam enflasyon hedeflemesi (full-fledged inflation targeting), karma enflasyon hedeflemesi (eclectic inflation targeting) ve hafif enflasyon hedeflemesidir

(inflation targeting lite). Bu sınıflandırmaya göre, 1999 sonrası dönemde, Kazakistan'da hafif enflasyon hedeflemesi uygulanmaktadır. Stone (2003: 22), hafif enflasyon hedeflemesi rejiminin geçici bir rejim olduğunu ve hafif enflasyon hedeflemesi uygulayan ülkelerin ya sabit kur sisteminin en katı biçimlerine (para kurulu) ya da tam enflasyon hedeflemesi rejimine yönelme seçeneklerine sahip olduklarını ifade etmektedir. Bu açıdan ele alındığında, "Kazakistan bağımsız bir para politikası uygulama seçeneğine mi (tam enflasyon hedeflemesi) yoksa pasif bir para politikası rejimi seçeneğine mi (para kurulu) yönelmelidir? sorusu son derece önemli hale gelmektedir.

Kazakistan Merkez Bankasının, 14 Eylül 2004 tarihindeki basın duyurusunda, 2007 yılı itibarıyla enflasyon hedeflemesi uygulamasına geçileceği duyurulmuştur (NBK, 2004: 1). Kazakistan Merkez Bankasının bu tercihinin genel bir fotoğraf içine oturtabilmek için, petrol üreticisi ülkelerde uygulanan para ve döviz kuru sistemlerinin ne olduğu ortaya konmalıdır. Petrol üreticisi olan 14 ülkeden sekizi geleneksel sabit kur sistemini uygulamakta; dört ülke ise, para politikası olarak, hafif enflasyon hedeflemesi ve döviz kuru rejimi olarak, yönetimli dalgalanma sistemini uygulamaktadır. Petrol ihracatçısı ülkeler içinde tam enflasyon hedeflemesini uygulayan tek ülke Norveç'tir (IMF 2006). Norveç, Avrupa Para Birliğine katılmayarak sabit kur sistemini tercih etmemiş, esnek kur sistemine yönelerek, 2001 yılının Mart ayında enflasyon hedeflemesi rejimine geçmiştir. Kazakistan'ın hafif enflasyon hedeflemesinden tam enflasyon hedeflemesine geçmesi durumunda, petrol ihraç eden ülkeler içinde bu sistemi uygulayan ikinci ülke olacaktır.

Enflasyon Hedeflemesinin Kazakistan Açısından Değerlendirilmesi: Enflasyon hedeflemesi rejimi esnek kur sistemiyle birlikte uygulanan bir sistemdir. Bu nedenle, enflasyon hedeflemesi rejimi değerlendirilirken, "Kazakistan için sabit kur sistemi mi yoksa esnek kur sistemi mi daha uygundur?" sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruya cevap vermek amacıyla, Roubini ve Setser'in (2003: 7-8) Irak ekonomisi için yaptığı ve Setser'in (2007: 2-3), genel olarak, petrol ihracatçısı ekonomiler için yaptığı tespitlerden hareketle, Kazakistan'ın ulusal parasını, örneğin, ABD Dolarına bağladığını varsayarak, bir analiz çerçevesi oluşturulabilir. ABD net petrol ithalatçısı iken, Kazakistan net petrol ihracatçısı bir ülkedir. Bu bağlamda, OCA kriterlerine göre, şokların niteliği ve asimetrik olup olmadığı önemli hale gelmektedir. Örneğin petrol fiyatlarında artış nedeniyle ortaya çıkan şok geçiciyse, reel bir intibak gerekmeyecektir. Böyle bir durumda, net petrol ihracatçısı ülke petrol fiyatlarındaki artış sonucu oluşan fonları tüketim ve yatırım harcamalarına yönlendirmek yerine tasarruf eder. Tüketim ve yatırım harcamalarında bir artış ortaya çıkmaz. Net petrol ithalatçısı ülke ise, tasarruflarını eriterek tüketim ve yatırım harcamalarının kesintiye uğramasını önler. Tüketim ve yatırım har-

camalarında bir azalış ortaya çıkmaz. Tersine, petrol fiyatlarında artış nedeniyle ortaya çıkan şok süreklilyse, net petrol ihracatçısı ülkenin tüketim ve yatırım harcamalarında kalıcı artışlar ortaya çıkar. Net petrol ithalatçısı ülkenin tüketim ve yatırım harcamalarında ise, kalıcı azalışlar ortaya çıkar. Petrol fiyatlarında ortaya çıkan ani değişimler, bir talep şokundan kaynaklanabileceği gibi bir arz şokundan da kaynaklanabilir. Petrol fiyatlarındaki artışın nedeni ne olursa, petrol fiyatlarında ortaya çıkan artış sürecinde ABD'nin uygulayacağı para politikasının, net petrol ihracatçısı ülkenin ekonomik konjonktürü ile uyuşup uyuşmayacağı son derece önemli hale gelecektir

Bu açıdan ele alındığında, talep şoku ile arz şoku arasındaki nitelik farklılığının vurgulanması gerekmektedir. ABD ekonomisi ya da genel olarak dünya ekonomisinde ortaya çıkan bir durgunluk nedeniyle negatif bir talep şoku söz konusu olduğunda, yani petrol talebi öngörülemeyen biçimde azaldığında, ABD Merkez Bankası genişletici para politikası uygulayacak, yani faiz oranını düşürecektir. Kazakistan ulusal parasını ABD Dolarına sabitlediği için Kazakistan'da da faiz oranı düşecektir. Net petrol ithalatçısı ülkenin bu biçimde uygulayacağı para politikası, Kazakistan açısından sorun teşkil etmeyecektir. Çünkü, dış talebin daraldığı bir durumda, Kazakistan'da da faiz oranının düşmesi iç talebin canlandırılmasına hizmet edecektir. ABD ekonomisinin ya da genel olarak dünya ekonomisinin büyümesinden kaynaklanan pozitif bir talep şoku söz konusu olduğunda ise, ABD Merkez Bankası, yurt içi talep baskısını azaltmak için, daraltıcı para politikası uygulayarak faiz oranlarını yükselteceklerdir. Bu durumda, Kazakistan'da da faiz oranı artacaktır. Petrol gelirlerinin arttığı bir ortamda enflasyonist baskıları önlemek açısından, böyle bir politika, Kazakistan açısından da tutarlı olacaktır.

Arz şoku açısından bakıldığında şu saptamalar yapılabilir. Kazakistan'dan ya da petrol üreticisi diğer ülkelerden kaynaklanan bir negatif arz şoku, petrol fiyatlarını hızlı biçimde arttıracak ve net petrol ithalatçısı ülkelerde büyüme süreci olumsuz etkilenecektir. ABD Merkez Bankası, negatif arz şokunun yarattığı durgunluktan çıkabilmek için gevşek para politikası uygulayarak, yurt içi faiz oranını düşürecektir. Oysa ki, Kazakistan açısından, ekonominin aşırı ısınmasını önlemek için, yurt içi faizlerin yükseltilmesi gerekecektir. Negatif arz şoku durumunda, şokların etkisi asimetrik olacaktır. Kazakistan, negatif arz şokunun olduğu bir durumda, konjonktürün olumsuz etkilerini azaltıcı bir para politikası uygulayamayacak; tam tersine, konjonktürün olumsuz etkilerini güçlendirici bir para politikası uygulamak zorunda kalacaktır.

Bu tespitler ışığında, Kazakistan ekonomisinin yüz yüze gelebileceği şokların niteliği dikkate alındığında, esnek kur sistemi daha uygun bir sistem olarak görülmektedir. Ancak, esnek kur sisteminin enflasyon hedeflemesi ile birlikte

uygulanması söz konusu olduğunda, Kazakistan ekonomisinin karşı karşıya olduğu sorunlar gelişmekte olan /yeni gelişen piyasa ekonomilerinin yüz yüze olduğu sorunlarla benzerlik göstermektedir. Mishkin (2004: 3), gelişmekte olan ülkelerin enflasyon hedeflemesi uygulamasında beş farklı sorunla yüz yüze olduğunu belirtmektedir. Bu sorunlar, kamu sektörü finansal yönetiminin yetersizliği, finansal kurumların ve piyasaların zayıflığı, para politikası kredibilitésinin düşüklüğü, finansal yükümlülüklerin dolarizasyon derecesinin yüksekliği ve sermaye hareketlerindeki ani değişime duyarlılığın yüksek olmasıdır.

Bu çerçevede ele alındığında Kazakistan ekonomisinin enflasyon hedeflemesinin ön koşullarına sahip olmadığı önem taşımaktadır. Allen vd. (2006: 18), enflasyon hedeflemesinin ön koşulları şunlardır: a) Merkez bankasının yasal bağımsızlığı tam olmalı ve enflasyon hedefiyle çatışma yaratabilecek mali ve politik baskılardan uzak olmalıdır, b) Mali sistemle ilgili istatistikî veri üretimi diğer para rejimleriyle karşılaştırıldığında, enflasyon hedeflemesi rejiminde, daha fazla çaba gerektiren bir konudur ve para otoritesi gelişmiş bir enflasyon tahmin kapasitesine sahip olmalıdır, c) Enflasyon hedeflemesi sistemi, fiyatların tamamen serbestleştirilmesini; ekonominin mal fiyatlarına ve döviz kuruna aşırı derece duyarlı olmamasını; dolarizasyon düzeyinin düşük olmasını gerektirir, d) Finansal istikrar hedefleriyle potansiyel çatışmaları minimize etmek ve para politikasının aktarma mekanizmasının etkin işleyişini garanti altına almak için bankacılık sistemi sağlam olmalı ve sermaye piyasalarının gelişmişlik düzeyi yüksek olmalıdır.

Daha önceki bölümlerde yapılan analizlerde vurgulandığı gibi, Kazakistan'da dolarizasyon düzeyi yüksek; döviz pozisyonu açıkları itibarıyla bankacılık sistemi kırılğan bir yapıya sahiptir ve ekonominin bir mal olarak petrol fiyatlarına duyarlılığı yüksektir. Bunlara ek olarak, Kazakistan Merkez Bankasının kurumsal kalite ve teknik alt yapı açısından çok zayıf olduğu görülmektedir. Örneğin, Kazakistan Merkez Bankasının web sayfasındaki basın duyuruları kısmına bakıldığında 14-09-2004, 15-05-2006, 27-06-2007 ve 31-03-2008 tarihlerinde dört basın duyurusu yer almaktadır. Kazakistan Merkez Bankası, 2004 yılından bu güne kadar, kamuoyu ile sadece dört kez bilgi paylaşımına gitmiştir. Buna ek olarak, Kazakistan Merkez Bankası'nın resmi internet sitesine bakıldığında, üç husus özellikle dikkat çekmektedir. İlk olarak, ekonominin izlenmesine yönelik alternatif hiçbir gösterge (enflasyon beklenti anketi, banka kredileri eğilim anketi, reel kesim güven endeksi, tüketici güven endeksi vb.) yer almamaktadır. İkinci olarak, Kazakistan merkez bankasının parasal ve finansal konularda sempozyum, konferans türü organizasyonlar gerçekleştirmediği görülmektedir. Üçüncü olarak, enflasyon hedeflemesinin teknik alt yapısının oluşturulmasına yönelik çalışmalarla ilgili hiçbir bilgi yer almamaktadır. Bu yapıdaki bir bankanın, hızlı biçimde, enflasyon öngörü

kabiliyeti yüksek bir teknik donanım düzeyine ulaşması mümkün görünmemektedir.

Kazakistan Merkez Bankasının bu yapısı, Kazakistan'da finansal sistemin gelişmemişliğinin en önemli göstergesidir. Oysa ki, Kazakistan ekonomisi gibi, petrol sektörüne bağımlı bir ekonomi açısından, finansal sistemin gelişmesi ve alternatif finansal araçların yaratılması petrol fiyatlarındaki oynaklığın kalıcı olabileceği koşullarda çok daha fazla önem kazanmaktadır. Bu açıdan şu saptamalar yapılabilir. Kazakistan'da imalat sanayinin geliştirilmesinde, her şeyden önce, kamu kesiminin yapacağı alt yapı yatırımları son derece büyük bir önem taşımaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, kamu kesiminin dış borç stoku içindeki payı azalmaktadır yani kamu kesimin dış kaynak kullanımı azalmaktadır. Bu bağlamda, kamu kesiminin alt yapı yatırımlarını ulusal petrol fonunda biriken paralar ile finanse edeceği söylenebilir. Bu noktada tasarruf ve stabilizasyon fonu olma özelliklerine sahip olan ulusal petrol fonunun yatırımların intibak maliyetlerini minimize edecek biçimde, yani yatırımların petrol fiyatlarına bağımlılığını azaltacak biçimde, işleyip işlemeceği petrol fiyatlarındaki değişimin niteliğine bağlıdır. Petrol fiyatında ortaya çıkan değişimler geçiciyse, gelecekte elde edilecek petrol gelirlerinin şimdiki değeri petrolün spot fiyatından etkilenmeyecektir. Bunun sonucu olarak uzun dönemde sürdürülebilir olan yatırım düzeyi petrolün spot fiyatından etkilenmeyecektir. Böyle bir durumda, ulusal petrol fonu, petrol fiyatlarının büyük ölçekli değişimler gösterdiği dönemlerde etkin bir yatırım stratejisinin oluşturulmasını sağlayacaktır. Buna karşın, petrol fiyatlarındaki değişim kalıcıysa, ulusal petrol fonu yatırımları yumuşatıcı etki yapamayacaktır. Bu ikinci durumda, fiyat riskinden korunmayı sağlayacak finansal araçların (swap, futures ve opsiyon işlemlerinin) devreye sokulması gerekmektedir (Devlin ve Titman, 2004: 124-125).

Optimum para bölgesi kriterleri çerçevesinde, ekonomik entegrasyon düzeyi açısından ele alındığında, Kazakistan ekonomisinin Rusya ekonomisine bağımlılığı yüksektir. Bu olgu, Ruble-Tenge kurunun istikrarını Kazakistan ekonomisi açısından önemli hale getirmektedir. Bu nedenle, Tenge'nin Rus Rublesine bağlanarak bir sabit kur uygulamasına yönelmesi düşünülebilir. Ancak, Rus Rublesinin istikrarlı bir para olmayışı ve Rusya'nın Hollanda hastalığına yakalanma potansiyelinin yüksek olması nedeniyle, Tenge'nin Rus rublesine bağlanması Kazakistan ekonomisi için istikrarsızlık kaynağı oluşturacaktır (Husain, 2006: 15). Buna ek olarak, dolarizasyon düzeyi yüksek olduğu için, Kazakistan ekonomisinin parasal şoklara maruz kalma olasılığı yüksektir. Teorik açıdan ele alındığında, bir ekonomide parasal şokların görece önemi reel şoklardan daha büyükse, sabit kur sistemi uygun bir sistem haline gelmektedir.

Frankel'in Önerisinin Kazakistan Açısından Değerlendirilmesi: Kazakistan ekonomisi açısından en önemli iki sorun, reel anlamda çeşit-

lenmemiş bir üretim yapısına sahip olması ve parasal anlamda ise, para birimi uyumsuzluğunun varlığıdır. Bu iki sorun bir arada ele alındığında, Kazakistan için, hem sabit kur sisteminin hem de esnek kur sisteminin özelliklerini taşıyabilecek bir döviz kuru sisteminin tasarlanması anlamlı olabilir. Bu düşünce çerçevesinde ele alındığında, Jeffry Frankel'in farklı çalışmalarında geliştirdiği bakış açısına müracaat edilebilir. Frankel'e (2003: 74) göre, birincil mal ihracatı yüksek olan ekonomiler, paralarını bu malların ihraç fiyatlarına bağlamalıdır. Böyle bir uygulama, ihraç malının ulusal para cinsinden fiyatının sabitlenmesini (aynı anlama gelmek üzere bu malın dolar fiyatı cinsinden ulusal paranın değerinin sabitlenmesini) mümkün hale getirecektir. Diğer bir deyişle, negatif ve pozitif ticaret şoklarının varlığı durumunda ulusal paranın değerinin istikrarlı olmasını sağlayacaktır. Çünkü, net petrol ihracatçısı bir ülke için arzulan durum, negatif bir ticaret şoku olduğunda ulusal paranın değer kaybetmesi; pozitif bir ticaret şoku ortaya çıktığında ise, ulusal paranın değer kazanmasıdır.

Tablo 10: Tenge'nin Petrol Fiyatına ve ABD Dolarına Bağlanması Durumunda Nominal Döviz Kurunun ve Kamu Kesiminin Petrol Gelirlerini Gelişimi

Petrolün Dünya Fiyatı	Petrolün Ulusal Para Cinsinden Fiyatı	Petrol Fiyatına Göre Döviz Kuru	Geleneksel Sabit Kur	Dolar Euro Kuru	Euro Tenge Kuru	Kamu Kesiminin Petrol Gelirleri (Tenge)		
						Petrol Fiyatına Bağlı Kura Göre	Geleneksel Sabit Kura Göre	Euro/Tenge Kuruna Göre
10 \$	30 T	1\$=3 T	1 \$ = 3 T	1\$=1 E	1E =3T	30	30	30
20 \$	30 T	1\$= 1,5 T	1 \$ = 3 T	1\$=0.9E	1E = 3.33T	30	60	66.6
5 \$	30 T	1 \$ = 6 T	1 \$ = 3 T	1\$=1.1E	1E= 2.72 T	30	15	13.6

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. \$=ABD dolarını, E= Euro'yu, T=Tenge'yi simgelemektedir.

Frankel'in (2003: 74) bu önerisi, basit bir analiz yapılarak incelenebilir. Tablo-10'da gösterildiği gibi, başlangıçta 1 varil petrolün fiyatı uluslararası piyasalarda 10 dolar ve Kazakistan'da ise yurt içi fiyatının 30 Tenge olduğunu; ABD ile Kazakistan'daki fiyat düzeylerinin değişmediğini varsayalım. Kazakistan, Tenge'nin değerini petrol fiyatına bağlarsa, 1 varil petrol = 10 dolar=30 Tenge olacaktır. Petrol fiyatı 20 dolara yükseldiğinde, yani Kazakistan ekonomisi olumlu bir ticaret şoku yaşadığında, 1 varil petrol= 20 dolar=30 Tenge olacaktır. Yani petrol fiyatı arttığında Tenge değer kazanacaktır. Petrol fiyatının, örneğin, 5 dolara düşmesi durumunda ise, 1 varil petrol= 5 Dolar= 30 Tenge olacak, yani Tenge değer kaybedecektir. Ulusal paranın değerinin petrolün fiyatına bağlanmasıyla ilgili olarak bir noktanın vurgulanması

gerekmektedir. İhraç mallarının bir tanesinin ulusal para cinsinden fiyatında istikrarın sağlanması diğer ihraç mallarının ulusal para cinsinden fiyatında istikrarsızlık yaratabilir. Bu açıdan, petrol ihracatı ülkenin toplam ihracatının çok büyük bir kısmını oluşturuyorsa, böyle bir sorunun ortaya çıkmayacağı söylenebilir. Ancak, bu ülkelerin doğal kaynak gazabından kurtulmak amacıyla, zaman içinde, çeşitlendirilmiş bir üretim yapısına yönelmek isteyecekleri düşünülürse ulusal paranın değerinin petrole bağlanması yine sorun yaratacaktır⁶

Kazakistan'ın ulusal parasının değerini, petrol fiyatına bağlamak yerine geleneksel sabit kur uygulamasına yönelip, örneğin, ABD Dolarına bağladığını ve başlangıçta 1 Dolar=3 Tenge olduğunu varsayalım. Bu uygulama, Tenge'nin petrol fiyatına bağlandığı durumla karşılaştırıldığında, yani Tablo-10'un üçüncü ve dördüncü sütunları karşılaştırıldığında, şu sonuç ortaya çıkmaktadır: pozitif ticaret haddi şoku durumunda, Tenge aşırı değersizleşecek; negatif ticaret haddi şoku durumunda ise aşırı değerlenecektir. Yani arzulanan intibak ortaya çıkmayacaktır.

Buna ek olarak, Kazakistan'ın, en büyük ticaret partneri Rusya olmakla birlikte, Rusya'dan yaptığı ithalat ve Rusya'ya yaptığı ihracat zaman içinde azalmaktadır. Asya Kalkınma Bankası (ADB,2007) verilerine göre, Rusya'ya yapılan ihracatın toplam ihracat içindeki payı 1994-1999 döneminde %36 iken, 2000-2006 döneminde %16'ya düşmüştür. İthalatın payı ise sırasıyla %44.3'den %40'a düşmüştür. 2000-2006 döneminde Kazakistan'ın Çin'den yaptığı ithalat artarken, Avrupa Birliği'ne yaptığı ihracat artmaktadır. Başka biçimde söylenecek olursa, Kazakistan'ın Avrupa Birliği ülkeleriyle olan dış ticareti fazla verirken, Çin ile olan ticareti açık vermektedir. Kazakistan'ın Avrupa Birliğine yaptığı ihracatın toplam ihracat içindeki payı 1994-2000 döneminde %9.4 İken, 2000-2006 döneminde %17'ye yükselmiştir. Avrupa Birliğine yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki payı ise, 1994-2000 döneminde %13.7 İken, 2000-2006 döneminde %17.1'e yükselmiştir. Bu veriler çerçevesinde ele alındığında, Tenge'nin değeri açısından Dolar/Euro kurunun gelişimi son derece önemlidir.

Genel bir gözlem olarak, Dünya ekonomisinde, petrol fiyatlarının arttığı dönemlerde ABD dolarının diğer paralar karşısında, örneğin Euro karşısında, değerinin düştüğü; petrol fiyatlarının düştüğü dönemlerde ise, ABD dolarının Euro karşısında değerinin arttığı bilinmektedir. Bu çerçevede, analizimize Dolar/Euro kurunu da dahil edelim ve başlangıçta 1 \$=1 Euro olduğunu varsayalım. Bu durumda, başlangıçta, 1 Euro= 1 Tenge olacaktır. Petrol fiyatları arttığında, doların Euro karşısında değer kaybettiğini (1 \$= 0.9 Euro) ve petrol fiyatı düştüğünde doların Euro karşısında değer kazandığını (1 \$=1.1 Euro) varsayalım. Buradaki basit analize göre, Tablo-10'un üçün-

cü ve altıncı sütunları karşılaştırıldığında görülebileceği gibi, petrol fiyatı arttığında, Tenge petrol fiyatına göre değer kazandığı halde, Euro'ya karşı değer kaybetmektedir. Bu ise, Kazakistan'ın Euro bölgesine yaptığı ihracatı artıracak, Euro bölgesinden yaptığı ithalatı ise azaltacaktır. Oysa ki, petrol fiyatlarının arttığı dönemde arzulanan intibak bu değildir.

Buradaki analizin kamu kesiminin petrol gelirleri açısından da yapılması önem taşımaktadır. Çünkü, petrol üreticisi ülkelerde kamu gelirleri petrol fiyatına bağlı olarak dalgalanmakta; petrol fiyatlarının arttığı dönemlerde kamu gelirleri ve dolayısıyla kamu harcamaları genişlemektedir. Petrol fiyatlarının düştüğü dönemlerde ise, kamu harcamalarının azaltılması çok kolay olmamaktadır. Kamu gelirlerinin petrol fiyatına göre dalgalanması özellikle kamu yatırımlarında oynaklığı artırıcı ve kamu yatırımlarının ortalama verimliliğini düşürücü etki yaratabilmektedir. Bunun yanı sıra, kamu harcamalarının yurt içinde büyük ölçüde ticarete konu olmayan mallara yönelik olması, özellikle petrol fiyatlarının arttığı dönemlerde yurt içi kaynak tahsisini bozucu etkiler yapabilmektedir. Bu açıdan ele alındığında, Tablo-10'un son üç sütunu, farklı durumlar için, kamu kesiminin petrol gelirlerinin Tenge değerini göstermektedir. Bu analiz yapılırken Kamu kesiminin petrol üretiminin 1 varil olduğu varsayılmaktadır. Buna göre, Tenge'nin değerinin petrol fiyatlarına bağlanması halinde, kamu gelirleri petrol fiyatlarına bağlı olarak değişmeyerek (30 Tenge); konjonktürle birlikte hareket etmemekte ve bir anlamda, ekonomi üzerinde kamu gelirleri aracılığıyla oluşabilecek talep baskısını hafifletmektedir. Oysa ki, Tenge'nin ABD dolarına sabitlenmesi durumunda, petrol fiyatlarının yükseldiği dönemde kamu kesiminin petrol gelirleri, 30 Tenge'den 60 Tenge'ye yükselmekte; petrol fiyatları azaldığında ise, 60 Tenge'den 15 Tenge'ye düşmektedir. Euro/Dolar kurundan hareketle, Euro/Tenge kuruna bakıldığında da benzer bir durum ortaya çıkmaktadır. Euro/Tenge kuruna göre, petrol fiyatları arttığında, kamu kesiminin petrol gelirleri 30 Tenge'den, 66.6 Tenge'ye yükselmekte; petrol fiyatları düştüğünde ise, 66.6 Tenge'den, 13.6 Tenge'ye düşmektedir. Yani Tenge'nin dolara bağlanması durumunda kamu gelirleri ekonomik konjonktürle aynı yönde değişim göstermekte, ekonomik konjonktürün etkilerini önleyici bir maliye politikası uygulaması mümkün olmamaktadır.

Buraya kadar yapılmış olan varsayımsal analiz, Tenge'nin tek bir paraya, örneğin ABD dolarına, bağlanmasının olumsuzluk yaratacağını ortaya koymaktadır. Buradaki basit analiz, önemli bir noktaya işaret etmektedir. Tenge'nin değerinin petrol fiyatına bağlı olarak belirlenmesi, hem ticaret şokları karşısında ulusal paranın değerini istikrarsızlaşmasını önlemekte hem de kamu gelirlerinin petrol fiyatlarına bağlı olarak istikrarsızlaşmasını önlemektedir. Bu son nokta başka biçimde ifade edilirse, ulusal paranın

değerinin petrole bağlı olarak tanımlanması ekonominin farklı konjonktürlerinde para politikasını destekleyici bir maliye politikası uygulamasını mümkün kılacaktır. Daha önce ifade edildiği gibi, ulusal paranın değerinin sadece petrol fiyatına bağlanması da olumsuz yaratabilecek özelliklere sahiptir.

Bu çerçevede, Tenge'nin değerinin petrol fiyatlarına bağlı olarak istikrarsızlaşmasını önleyecek bir kur politikasına yönelmenin Kazakistan açısından son derece önemli olduğu göz önüne alındığında, döviz kurunun hem ticaret partnerlerinin yapısını hem de petrolü içerecek biçimde tanımlanması bir seçenek olabilir. Örneğin, Frankel'in (2005a: 15) Kazakistan için yaptığı çalışmada Tenge'nin değerinin %20 ABD doları, %20 Euro, %20 Ruble, %20 Renmnb ve %20'si petrol fiyatlarından oluşan bir sepete bağlanabileceğini belirtmektedir. Bu çerçevede ele alındığında Kazakistan ekonomisinin sabit kur sistemini para kurulu sistemi çerçevesinde uygulaması mümkün görünmemektedir. Çünkü ulusal paranın içeriği geniş bir sepetin değerine bağlanması, ulusal paranın değerinin açık ve anlaşılır biçimde izlenmesini mümkün kılmayacağı gibi, açık ve kesin bir taahhüt yaratmayacaktır.

Tenge'nin değerinin bağlanacağı sepetin içeriğinin ne olacağını belirlenmesi ise, her şeyden önce böyle bir alternatifin Kazakistan Merkez Bankasının gündeminde olmasını gerektirmektedir. Bu açıdan ele alındığında, Kazakistan hükümetinin para ve döviz kuru tercihiyle ilgili hedeflerinde, bir karmaşa söz konusu olduğu belirtilmelidir. Kazakistan hükümeti, 2003 yılının Eylül ayında Rusya, Belarus ve Ukrayna ile birlikte bir ortak ekonomik bölge anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre, beş ile yedi yıl içinde ortak bir paranın kullanılmaya başlanması amaçlanmıştır (Chaplygin vd. 2006: 48). Buna benzer biçimde, Kazakistan hükümetinin 2001 yılında hazırladığı ve 2001-2010 dönemini kapsayan stratejik planda, ekonominin hammadde fiyatlarına bağımlılığı ve Rusya ile ticaret hacminin yüksekliği, esnek kur sisteminin sürdürülmesini zorlayan unsurlar olarak tanımlanmakta; Kazakistan ekonomisinin, bu iki bağımlılığı aşması durumunda, alternatif kur sistemlerinin uygulanmasının mümkün olacağı ifade edilerek, bu alternatifler ulusal paranın değerinin bir sepet paraya bağlanması ya da bir para birliğine yönelme biçiminde tanımlanmaktadır. Sepet paranın ABD doları, Euro, Japon Yeni ve Ruble'den oluşabileceği ifade edilirken; para birliğinin CIS ülkelerinin tamamı ile sadece Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan ile ya da sadece bir komşu ülke (örneğin, Kırgızistan'la) ile söz konusu olabileceği vurgulanmaktadır (Republic of Kazakhstan 2001: 125).

Genel Değerlendirme ve Öneriler

Kazakistan ekonomisinin petrole bağımlılığının azaltılması, temel olarak, uzun vadeli sanayileşme politikalarının etkin biçimde hayata geçirilmesini gerektirmektedir. Kısa dönemde ise, politika uygulayıcı, para ve maliye politikaları

aracılığıyla ekonomiyi stabilize edebilir. Döviz kuru politikası ve dolayısıyla para politikası, Tenge'nin reel değerinin petrol fiyatlarına bağlı olarak istikrarsızlaşmasını önleyebilecek biçimde tasarlanabilirse, Kazakistan'ın petrole bağımlılığının azalmasına katkıda bulunabilir. Bu açıdan ele alındığında, Köşe çözümü hipotezinin vurguladığı gibi, Kazakistan ekonomisinin tam enflasyon hedeflemesine ya da sabit kurun en katı biçimlerine yönelmesi doğru bir tercih olarak görünmemektedir. Çünkü Kazakistan ekonomisi, gerek mal fiyatına bağımlılığı, gerek finansal sisteminin gelişmemişliği ve gerekse merkez bankasının donanım düzeyinin düşüklüğü itibarıyla tam enflasyon hedeflemesine yönelebilecek koşullara sahip görünmemektedir. Sabit kur sistemi açısından ele alındığında ise, ticaret partnerlerinin yapısı itibarıyla, Tenge'nin tek bir paraya bağlanması ya da sadece petrol fiyatına bağlanması doğru bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Bu çerçevede, Kazakistan ekonomisinde dış kaynak kullanımının petrol fiyatlarının arttığı dönemlerde genişlediği ve kamu harcamalarının petrol fiyatlarına bağlı olarak önemli değişimler gösterdiği dikkate alınarak, Tenge'nin değerinin, petrol fiyatlarına da içerecek, bir sepete bağlanması anlamlı olabilir. Böyle bir kur politikasının para kurulu sistemine geçilerek yürütülmesi mümkün değildir. Bu tür bir kur rejimi, doğası gereği ara kur rejimi olacaktır. Kazakistan ekonomisinin parasal açıdan en önemli sorununun para birimi uyumsuzluğu sorunu olduğu; para birimi uyumsuzluğunun ortaya çıkmasında sermaye girişleri ile bankaların yurt içinde kaynak tahsis ediş biçiminin çok büyük bir rol oynadığı göz önüne alınmalı ve para politikası rejimi, para birimi uyumsuzluğunu azaltıcı (bankaların yurt içinde kredi verdikleri alanlara ilişkin düzenlemeler, vadeli piyasaların geliştirilmesi gibi) önlemlerle desteklenmelidir. Bu çerçevede, Kazakistan Merkez Bankası sadece fiyat istikrarına odaklanmamalı, fiyat istikrarı kadar finansal sistemin istikrarını gözetici bir davranış içinde olmalıdır. Kazakistan Merkez Bankası parasal ve finansal konularda bir araştırma gündemi yaratmalıdır.

Açıklamalar

1. Literatürde, doğal kaynak zengini ülkelerdeki uzun dönem büyüme oranının, doğal kaynak fakiri ülkelerdeki büyüme oranından daha düşük olduğu; makro ekonomik oynaklığın ise, daha yüksek olduğu vurgulanmakta ve bu olgu, *resource curse* olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu adlandırmanın Türkçe karşılığı olarak kullanılabilir ifadeler için düşünülebilecek alternatifler, *doğal kaynak zenginliğinin yarattığı felaket*, *doğal kaynak zenginliğinin laneti* ya da *doğal kaynak zenginliğinin gazabı* olabilir. Bu çalışmada son ifade tercih edilmiştir.

2. CIS ülkeleri, Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan'dan oluşmaktadır
3. Hollanda hastalığı, yeni doğal kaynakların keşfi ya da bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynakların uluslararası piyasalardaki fiyatının artmasından kaynaklanmakta ve iki etki aracılığıyla (kaynak tahsisi ve harcama etkileri) ortaya çıkmaktadır. Kaynak Tahsisi etkisi, doğrudan endüstrisizleşmeye yol açarak; harcama etkisi ise, dolaylı endüstrisizleşmeye yol açarak ulusal paranın aşırı değerlenmesine ve sonuç olarak imalat sanayinin küçülmesine neden olmaktadır. Kaynak tahsisi etkisi şu biçimde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, petrol fiyatlarındaki artış, bu sektörde ücretleri ve sermaye karlılığını arttırdığı için, üretim faktörleri imalat sanayi ve hizmetler sektöründen petrol sektörüne yönelmekte, imalat sanayi üretimi azalmakta ve ticarete konu olmayan mal fiyatlarındaki artış ile birlikte ulusal para reel olarak değerlendirilmektedir. Harcama etkisi şu biçimde ortaya çıkmaktadır. Petrol fiyatlarının artması, yurt içinde ekonomik birimlerin gelirlerinin artmasına ve nihai olarak, hem ticarete konu olan malların hem de ticarete konu olmayan malların yurt içi talebinin yükselmesine yol açmaktadır. Bu süreçte, ticarete konu olmayan mal fiyatları artarken, ulusal para reel olarak değerlendirilmekte; imalat sanayinde kullanılan işgücü ve sermaye ticarete konu olmayan mal üreten sektörlerle yönelmekte ve bunların sonucunda, imalat sanayi üretimi düşmektedir.
4. Doğal kaynaklarla ilgili olarak, ülke, bölge ya da Dünya ölçeğinde yapılan analizlerde petrol rezervlerinin yıllık petrol üretimine oranı (yani R/P rasyosu) önemli bir analiz aracı olarak kullanılmaktadır. BP'ye (2007) göre, 2006 yılında Kazakistan için bu rasyonun değeri 76,3'tür. Petrol üretimi bugünkü hızıyla devam ederse, Kazakistan'da petrol rezervleri 76,3 yıl sonra tükenecektir. Oysa ki, BP'nin 2001 yılı raporunda R/P rasyosunun Kazakistan için 33,1 olduğu; petrol üretimi bugünkü hızıyla devam ederse, Kazakistan'da, petrol rezervlerinin 33,1 yıl sonra tükeneceği belirtilmektedir. Ulusları Enerji Ajansı (IEA,2007), petrol fiyatlarına ilişkin olarak, en düşük ve en yüksek fiyat öngörüsüne göre, projeksiyonlar yapmaktadır. En düşük fiyat senaryosuna göre, petrolün varil fiyatının 2008 yılında 61,9 \$, 2011 yılında 43,5\$ ve 2012-2030 ortalamasının ise, yaklaşık 35 dolar olacağı öngörülmektedir. En yüksek fiyat senaryosuna göre, petrolün varil fiyatının 2008 yılında 66,9 \$, 2011 yılında 71,1 \$ ve 2012-2030 ortalamasının ise, yaklaşık 88 dolar olacağı öngörülmektedir.
5. Tam dolarizasyon bir ülkenin kendi ulusal parası yerine başka bir ülkenin ulusal parasını kullanmasını ifade eden genel bir nitelemedir.
6. Frankel (2005b: 126), üç farklı sistemin daha mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bu sistemler, ulusal paranın temel ihraç malı fiyatını içerecek biçimde bir sepete bağlanması; merkezi bir parite etrafında belirlenecek bir bant sistemi ile ulusal paranın değerinin temel ihraç malının dolar cinsinden fiyatına bağlanması ve ulusal paranın değerinin ihraç malları fiyat endeksine bağlanmasıdır.

Kaynakça

- Adb (2007). *Key Indicators*. Asian Development Bank. www.adb.org (3 Mayıs 2008).
- Allen, Mark, Ulrich Baumgartner and Raguram Rajan (2006). "Inflation Targeting and the IMF". *Prepared by Monetary and Financial Systems Department, Policy and Development Review Department, and Research Department*. March 16.
- Auty, Richard M. (2001). "Transition Reform in The Mineral Rich Caspian Region Countries". *Resources Policy* 27. 25-32.
- Bevan Alan, Saul Estrin, Paul G. Hare and Jon Stern (2001). "Extending the Economics of Disorganization". *Economics of Transition*. Vol. 9. No. 1. 105-114.
- Brauer, Birgit (2007). "Kazakhstan's Economic Challenges: How to Manage the Oil boom?". *Transition Studies Review*. Vol. 14. No. 1. 188-194
- BP (2007). "Statistical Review of World Energy". *British Petroleum Company*. June 2008. www.bp.com (3 Mayıs 2008).
- Cavare, Alina and Mark R. Stone (2003). "Inflation Targeting Regimes". *IMF Working Paper*. No. 03/9.
- Chaplygin, Viladimir, Andrew Christian, Richter R. Hugesvd. (2006). "Monetary İntegration in The Ex-Soviet Union: A 'Union of Four?'". *Economics of Transition*. Vol. 14 No. 47-68
- Devlin, Julia and Titman Sheridan (2004). "Managing Oil Price Risk in Developing Countries". *The World Bank Research Observer*. Vol. 9. No. 1. 119-139.
- Ebrd (2007). "Transition Report 2007". *European Bank for Resonstruction and Development*. www.ebrd.com/pubs/econo/series/tr.htm. (3 Mayıs 2008).
- Egert, Balazs and Leonard, Carol S. (2007). "Dutch Disease Scare in Kazakhstan: Is it real?". *William Davidson Institute*. Working Paper. No. 866.
- Feige, Edgar. L (2003). "Dynamics of Currency Substitution. Asset Substitution and De facto Dollarisation and Euroisation in Transition Countries". *Comparative Economic Studies*. Vol . 45. No 3. 358-383
- Frankel, Jeffry A. (2003). "A Proposed Monetary Regime for Small Commodity-Exporters: Peg the Export Price ('PEP')". *International Finance*. Vol. 6. No. 1. 61-88.
- _____(2005a). "On the Tenge: Monetary and Exchange Rate Policy for Kazakhstan" *Short-term Consultancy for Government of Kazakhstan*, ksghome.harvard.edu /~jfrankel/On%20the%20Tenge-KazakhM&ExR-Frankel_r.pdf (3 Mayıs 2008). 1-19

- _____ (2005b). "Peg the Export Price Index: A Proposed Monetary Regime for Small Countries". *Journal of Policy Modeling*. Vol. 27. No. 4. 119-139
- Frankel, Jeffrey A. and Andrew K. Rose (1998). "The Endogeneity of the Optimum Currency Area Criteria". *The Economic Journal*. Vol. 108. Issue 449. 989-1277.
- Gylfason, Thorvaldur (2001). "Natural resources. Education and Economic Development". *European Economic Review*. Vol. 45. No. 4-6. 847-859.
- Havrylyshyn, Oleh and Beddies, Christian H. (2003). "Dollarisation in the Former Soviet Union: From Hysteria to Hysteresis". *Comparative Economic Studies*. Vol. 45. No. 3. 329-357.
- Husain, Aasim (2006). "To peg or not to Peg: A Template for Assessing the Nobler". *IMF Working Paper*. No. 06/54
- IEA (2007). "World Energy Outlook 2007". *International Energy Agency*. www.iea.org (3 Mayıs 2008).
- IMF (2003). "Republic of Kazakhstan: 2003 Article IV Consultation--Staff Report; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for the Republic of Kazakhstan". *Country Report* No. 03/210. July 18.
- IMF (2005). "Republic of Kazakhstan: 2005 Article IV Consultation - Staff Report; and Public Information Notice on the Executive Board Discussion". *Country Report* No. 05/244. July 21.
- IMF (2006). "De Facto Exchange Rate Arrangements and Anchors of Monetary Policy as of July 31". 2006 1/ www.imf.org (3 Mayıs 2008).
- IMF (2007). "Republic of Kazakhstan: 2007 Article IV Consultation-Staff Report; and Public Information Notice on the Executive Board Discussion". *Country Report* No. 07/235. July 10.
- IMF-IFS (2008). "International Financial Statistics Online". www.imfststatistics.org/imf/ilogon.aspx. (3 Mayıs 2008)
- Kalyuzhnova, Yelena, James Pemperton, Bulat Mukhamediyev (2006). "Natural Resources and Economic Growth in Kazakhstan". *CIS Research Network*. www.eerc.ru/default.aspx?id=170 (3 Mayıs 2008). 427-461.
- Kronenberg, Tobias H. (2004). "The Curse of Natural Resources in the Transition Economies". *Economics of Transition*. Vol. 12. No. 3. 399-426.
- Krugman, Paul (1993). 'Lessons of Massachusetts for EMU'. F. Giavazzi and F. Torres (eds). *The Transition to Economic and Monetary Union in Europe*. Cambridge. UK: Cambridge University Press. 241-261.

- Kutan, Ali M. and Michael L. Wyzan (2005). "Explaining the real Exchange rate in Kazakhstan. 1996-2003: Is Kazakhstan Vulnerable to the Dutch Disease". *Economic System*. Vol. 29. 242-255.
- Luong, Pauline J. and Erika Weinthal (2001). "Prelude to The Resource Curse: Explaining Oil And Gas Development Strategies in The Soviet Successor States And Beyond". *Comparative Political Studies*. Vol. 34. No. 4. 367-399.
- Mishkin, Frederic S. (2004). "Can Inflation Targeting Work in Emerging Market Countries?". *NBER Working Paper Series*. No.10646.
- NBK Web site. "National Bank of Kazakhstan" www.nationalbank.kz. (3 Mayıs 2008).
- NBK. (2004). "National Bank of Kazakhstan Press Release". No. 20. 1-3. September 14. www.nationalbank.kz/cont/publish484322_2719.pdf.
- Pomfret, Richard (2005). "Kazakhstan's Economy since Independence: Does the Oil Boom Offer a Second Chance for Sustainable Development ?" *Europe-Asia Studies*. Vol. 57. No. 6. 859-876.
- Republic of Kazakhstan (2001). "Strategic Plan of Development of the Republic of Kazakhstan up to 2010". *Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of 4 December*. No. 735. www.un.kz/img/docs/en/617.htm.
- Roubini, Nouriel and Brad Setser (2003). "Should Iraq dollarize. Adopt a currency board or Let its currency float? A policy analysis". www.cfr.org/content/publications/attachments/iraqcurrencysregime.pdf (3. Mayıs 2008). 1-14.
- Rousso, Alan (2006). "Escaping the Resource Trap: Market Reform and Political Governance in the Resource Rich Countries of Eurasia". *China and Eurasia Forum Quarterly*. Vol. 4. No. 3. 3-14.
- Sachs, Jefeery D. and Andrew M. Warner (2001). "The Curse of Natural Resources" *European Economic Review*. Vol. 45. No. 4-6. 827-838.
- Setser, Brad (2007). "The Case for Exchange Rate Flexibility in Oil exporting Economies". *Peterson Institute. Policy Brief*. PB-07-8. November.
- Stiglitz, Joseph E. (2005). "Making Natural Resources into a Blessing rather than a Curse". *Covering Oil* (Ed. Tsalik S. and Schiffrin), Open Society Institute, Newyork.
- Stone, Mark R. (2003). "Inflation Targeting Lite". *IMF Working Paper*. No. 03/12.
- Unicredit Group (2007). *Kazakhstan. BA-CA CEE Research Department*. www.ba-ca.com. December.

- Winkler, Adalbert vd. (2004). *Official Dollarisation/Euroisation: Motives. Features And Policy Implications Of Current Cases. European Central Bank. Occasional Paper Series. No. 11. February.*
- WTO (2007). "International Trade Statistics. 2007". *World Trade Organization.* www.wto.org. (3 Mayıs 2008).

The Role of Monetary Policy in Reducing Kazakh Economy's Dependence on Oil

Selahattin Togay*

Abstract: Kazakhstan suffered seriously from the transition to market economy from 1991, when it declared its independence, to 1998. As of 2000, with the increase in oil prices, Kazakhstan's real gross domestic product increased significantly. However, the country also witnessed the emergence of an economic structure that is highly dependent on the oil sector for production, employment and foreign trade. How Kazakh economy's dependence on the petroleum sector can be reduced is a critical question concerning the development of both

short term and long term economic policies. This study demonstrates that the dependence of Kazakh economy on the oil sector is caused mainly by the problems concerning the use of foreign financial resources and the insufficiency of reform efforts. The study also discusses

what role, if any, monetary policies could play in the short run in reducing Kazakhstan's dependence on oil. Finally, the study stresses the need for the Central Bank of Kazakhstan to move towards a system that could prevent Tenge's real value from destabilizing as a result of the changes in oil prices.

Key Words: Kazakhstan, use of foreign resources, resource curse, exchange rate policy, inflation targeting.

Роль денежной политики в понижении нефтяной зависимости казахстанской экономики

Селахаддин Тогай*

Резюме: после обретения независимости Казахстаном в 1991-м году, начался переход к рыночной экономики вплоть до 1998-го года. С 2000 года с ростом цен на нефть, начался рост экономических показателей, однако производство, занятость и экспорт стали на прямую зависимы от нефтяного сектора. Вопрос «Как может Казахстан уменьшить нефтяную зависимость?» является критичным как в краткосрочной так и в долгосрочной экономической политике. В данной работе, рассматриваются факторы, которые способствовали становлению экономической динамики Казахстанской экономики зависимой от нефтяного сектора, выявлены причины проблем использования иностранного капитала, установлено несовершенство проведённых реформ и предложены методы использования краткосрочной денежной политики для уменьшения нефтяной зависимости. Также подчёркивается необходимость перехода Казахстанского Национального Банка к системе, которая предотвратит нестабильность реальной ценности тенге по отношению к ценам на нефть.

Ключевые Слова: Казахстан, использование иностранного капитала, проклятие природных ископаемых, политика валютной ставки, инфляционная задача.

* Университет Гази, факультет экономики и административных наук, кафедра экономики / г. Анкара
stogay@gazi.edu.tr

Bahçesaray Koleleri (17.-18. Yüzyıllar)

Ahmet Nezihi Turan*

zet: XVII.-XVIII. Yüzyıllar arası Bahçesaray (Kırım) kolelerini konu edinen bu çalışma kolelik tarihi incelemelerine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Kaynaklarımız *Kırım şer'iyye Sicilleri*'nin 1680-1742 yıllarına ait payitaht Bahçesaray'ın 62 yıllık döneminin tereke kayıtlarıdır. Bu devreyi ihtiva eden 10 Sicilin analizi yapılmıştır. Bunlar gruplandırılmış ve terekeli kişi başına düşen köle sayıları ile ilgili diğer bilgiler değerlendirilmiştir. Buna göre: a. Toplam 1121 terekeden 290'ında köle kaydı vardır; o halde kayıtlı her dört kişiden birinin kölesi/koleleri olduğu anlaşılmaktadır. b. Dönemin başlangıcında kayıtlı 93 kişiden 48'inin kölesi vardır ve toplam köle sayısı 312'dir. Kayıtlı her iki kişiden biri köle sahibidir. Kayıtlı kişi başına 6,5 köle düşmektedir. c. İkinci defterde kayıtlı 83 kişiden 48'inin kölesi var. Kayıtlı 1,7 kişiden biri köle sahibi. Toplam köle 277. kayıtlı kişi başına 5,7 köle. d. cnc ve dördüncü defterde kayıtlı toplam 282 kişiden 46'sının kölesi var. Toplam köle 171. e. Beşinci defterde kayıtlı 139 kişiden 50'sinin kölesi var. Toplam köle 222. f. Altıncı, yedinci ve sekizinci defterlerde kayıtlı toplam 405 kişiden 72'sinin kölesi var. Toplam köle 239. g. Dokuzuncu defterde kayıtlı 90 kişiden 23'ünün kölesi var. Toplam köle 74. h. Dağınık onuncu defterde kayıtlı 29 kişiden 4'nn kölesi var. Toplam köle 5. b.-c. Grubu devrenin 8 yıllık ilk dönemi, d.-f. Grubu 10 yıllık ikinci; yalnız f. 5 yıllık cnc dönemi olarak değerlendirilebilir. g. Orneği devre süresinde bir yıla ait fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Bahçesaray, kölelik, şer'iyye sicili, tereke.

Kırım/Bahçesaray örneğinden hareketle kölelik tarihi araştırmalarına katkıda bulunmayı amaçlayan bu incelemede, köleliğin, mevcut literatürde eksikliği hissedilen iki boyutu üzerinde durulacaktır. İliki sayısal veriler ve bunların analizidir. İkincisi köleliğin yalnız tarihsel bir olgu, geçmişe ilişkin bir fenomen olup olmadığının sorgulanmasıdır. Yöntem olarak bugünden geçmişe gidişin tercih edilmesi; önce sorguyla başlanması, araştırmaya şahsı gözlemlerin yol açmış olmasındandır.

* Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / KIRIKKALE
anezhituran@gmail.com

Kırım Devlet Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi Türkoloji Bölümünde iki öğretim yılı (2000-2002) derslerine girdiğim bazı öğrencilerimin mezun olduktan sonra çalışmak üzere İstanbul'a geldiklerini öğrenmiştim. Gelişlerine bazı ajanslar aracılık etmişlerdi. Bunlar onlara ev hizmetleri ve çocuk bakıcılığı gibi işler buluyorlardı. Varlıklı muhitlerden gelen insanlar ajans bürolarına uğrayıp bu genç kızlardan seçim yapıyorlardı.

Geçici olarak kaldıkları bir takım yerlerden çağınıyorlar; seçiciler, sıraya dizilen kızlardan boyuna posuna, endamına, dişlerine vs. bakarak, beğendiklerini alıyorlardı. Bana bunları anlatan eski öğrencilerimden biri (burada adı Ayşe olsun) “Altın dişim olmadığı için şanslıyım, meğer Türkiye’de çoğu insan hiç hoş karşılamıyormuş, bir hafta içinde hizmetçilik işi buldum,” demişti. Bazı sorular da sormuşlar, ama elemelerde fizikî özellikler öncelikliymiş. Ayşe’ye geçen yıl yine rastladım. On yaşına kadar Sovyet insanı olarak, sonra da aynı minvalde devam eden eğitimle asıl dili (ana dil’i, anadil’i değil) Rusçaydı. Ailesi aslen Kırım’ın sahil kesiminden olduğu için Tatarcası çok zayıf, üniversitede ek dil olarak aldığı Türkçesi de kırık döküktü zaten. Artık Laleli’de Rus müşterilerin rağbet ettiği bir mağazada tezgâhtar olarak çalışıyordu. Biraz daha para biriktirip Kırım’a dönmek niyetinde olduğunu, en azından Bahçesaray yakınlarındaki köyünde bir ev yaptırmak istediğini anlatmıştı. Türk sevgilisinin kendisine karşı ciddi olmadığını da bir gelecek endişesi olarak ilave etmişti.

Ayşe’ye/Ayşeler’e ithaf edilen bu yazı, ‘bir modern kölelik muamelesi’ veya ‘köleliğin modernizasyonu’ gibi ucu kaçırıldığında derhal abartıya kaçacak bir kurumsal sürekliliğe işaret etmek maksadıyla değil, bir toplumsal-ekonomik kurum olarak köleliğin Bahçesaray’da bir zamanlar nasıl işlediğini anlamak gayesiyle kaleme alınmıştır. Süreklilik duygusu veren Ayşe’nin hayatından aktarılmış kesit, tarihçide, geçmiş devirlerdeki kölelik işlemleriyle ilgili çağrışımlar yaptığı içindir. Ayrıca, *Uygarlık Süreci*’nin yazarı ünlü eserine Holbach’ın *Système Sociale*’inden (1774) alıntılattığı bir epigrafla başlar (Elias 2005: 5): “Uygarlık... henüz tamamlanmamıştır.” Öyleyse, uygarlık bir süreç ve henüz tamamlanmamışsa, süreklilik fikrine de iltifat etmek yanlış olmaz. Nitekim konuya girerken Ayşeler’in de hesaba katılması bu yüzdendir.

Osmanlı İmparatorluğunun esas köle kaynağı Kırım başta olmak üzere kuzey ülkeleriydi. Bugün neredeyse hemen aynı ülkelerden, o ülkelerin Sovyet sonrası şartlarının içinden, çok sayıda insan, özellikle genç kızlar birçok başka ülke gibi Türkiye’ye de aktı. Geçmişte savaş şartlarının esirleri, bir bakıma, bugünün “barış” şartlarındaki modern kapitalist düzenin esirlerine benzetilebilir. Bu belki de “Hepimiz kölelerin –ya da köle sayılabileceklerin soyundan gel[diğimiziz]” içindir (Zeldin 2003: 17). Bu çerçevede Zeldin’in (2003: 21) kölelik tarihinden çıkardığı sonuç, özgürlüğün yasalarla güvence altına alınabilecek, yalnızca haklarla ilgili bir mesele olmadığıdır. Esarete çok önemli

değişimler var, şüphesiz. Değişimin mahiyeti, bir o kadar da muhtevası üzerine yapılacak araştırmalar, ancak başta tarih ve sosyal bilimler olmak üzere birçok alanın işbirliğiyle, daha anlamlı sonuçlar ve yorumlar verebilir.

İnsanların doğuştan hür ve eşit olduklarının bir tabii hukuk prensibi sayılması ve bunun pozitif hukuk kuralı haline gelmesinden önceki çağlarda Kırım'a köle yağardı. Bu yağışın zaman zaman sağanak şeklini aldığı anlaşılıyor. Antik çağdan XV. yüzyıla uzanan dönemleri bir kenara bırakıp Kırım'ın Osmanlı asırlarına, Osmanlıların "kuzey meseleleri"ni Tatarlara havale etmesinden sonraki döneme (Bartl 1998: 307) bakıldığında yer yer yağıştaki yoğunlaşma hemen göze çarpmaktadır. Yerler, imparatorlukta nasıl İstanbul ise, hanlıkta da Bahçesaray'dır (Spuler 1954: 893-4). Osmanlıların artık Tatarların etrafa gözü kara saldırılarını kontrol edemez hale geldiği 17. yüzyıl ve takip eden dönemle birlikte de (King 2008: 148) bilhassa Bahçesaray'da bir köle patlamasından söz edilebilir.

On yedinci yüzyıl, insan bilincinde değişim ('modern insan bilincinin oluşumu' diye de okunabilir) dönemiydi. Kişi dış dünyayı algılamakten verili gerçeklik yerine zihin kavramlarıyla dış dünya arasındaki ilişkiye bakıyordu giderek. Başka bir dünyanın mümkün olabileceğini düşünüyor, eyleme geçiyor ve o dünyayı inşa etmeye başlıyordu. Bu yeni dünyada artık kölelik olmamalıydı. Tarihin bu döneminde, 17. yüzyıldan günümüze, bir matematikçinin çarpıcı açıklamasıyla bilim "geçmiş zamanlardan kalma beş elementin her birinin, yani Toprak, Su, Ateş, Hava ve Esir'in gizemini çözmüştü" (Guillen 2001: 5). İstanbul esir pazarının 1846'da kapatılmış olması (Erdem 2004: 13) ise çözümlerle uygulama arasında ne kadar uzun bir süre geçtiğini anlamaya yeter. Sonunda, Ayn Rand'ın şık ifadesiyle "Uygarlık, insanı insanlardan azat etme süreci[ydi]" ama, bilinç bu noktaya birkaç yüzyılda geldi. Kölelikte patlamanın bilincin geldiği yere denk düşmesi, paradoksal görünmekle birlikte, bilincin keşiflerine karşılık olarak eski dünyanın kendini koruma direncinin artışı başka birçok örnekte de sergilenmiştir.

Ekonominin kuralı mal fazlasının ihracını gerektirir. Kırım Hanlığı gibi ekonomisi zaten esas olarak köle ticaretine dayanan ülkenin "mal-i nâtik" (konuşan mal) denen köleleri dış ticaretin belli başlı konusu yapması kaçınılmazdır. Esirler, orta ve batı Avrupa içleri ile Kafkaslara yönelik olanları da dâhil etmeyi ihmal etmemek kaydıyla, daha çok kuzeye, Ukrayna ve Rusya'ya yapılan akınlarda elde edilmektedir. Hanlık tarihinde 1699'a kadar Ukrayna'ya yapılan bu tür 164 akın tespit edilmiştir ve sadece 17. yüzyılın ilk yarısı için, Ukrayna ve Rusya topraklarından esir alınanların sayısı en az 200 bin olarak hesaplanmaktadır (Pritsak 1999: 256; Khodarkovsky 2002: 22). Yahut benzer bir kayda göre kuzey bozkırında ilk Tatar akınının tarihi olan 1468'den 1668'e kadar, 220 yıllık sürede, 65 akın yapılmış ve XVII. yüzyıl

sonuna kadar Tatar akıncılar köle olarak satacakları esirleri sağlamak için hemen her yıl kuzeydeki Slav köylerine akınlar düzenlemişlerdir. King (2008: 141) 1500-1650 arasında Karadeniz üzerinden ticareti yapılan köle sayısını “muhtemelen” yılda on bin olarak vermekte; İnalçık (2003: 7) sadece 1606-1617 seneleri arasında Rusya’dan 100 bin esir alınarak çoğunun Kefe yolu ile Anadolu’ya sevk edildiğinin hesaplandığını belirtmektedir. Slav tarihçiler bu olayları hüznle tasvir ederler. Hatta esir toplanan ülkeler, konusu Tatarlara esaret olan mühim bir edebiyata sahiptirler (Fisher 1980: 23).

Esirlerin önemli bir kısmı dışarı satılırdı. Sevk ve satış işlemleri, kısaca köle ticareti, Kırım bağlamında da hatırı sayılır derecede incelenmiştir (İnalçık 1994: 283-5). Burada onlara değil, iç ticarete konu olan ihraç fazlası ürüne, Bahçesaray’da alınıp satılan; yaşayan, çalışan, duyan, düşünen, azad edilen, edilmeyi isteyen, edildiğini ispata çalışan, halinden memnun olan, şehrin toplumsal-ekonomik hayatına (Yılmaz 2008: 244-7) karışan... kölelerin durumuna bakılacak.¹ Ve ileride bir başka yazıda da çıkan sonuçlarla modern kölelik karşılaştırması yapılmaya çalışılacak. Diğer bir deyişle amaç, 17.-18. yüzyıl şer’iyye sicillerine bakıp, ‘geçmişte Bahçesaray’ örneğinden hareketle köleliğin bir toplumsal fenomen olarak bize hangi verileri sunduğunu tespit ve hipotetik süreklilik önermesini sına denemesi olacak.

İslâm hukukunun cari olduğu gibi diğer memleketler gibi Kırım’da da uygulamanın “açık kölelik” sistemine göre işlediğini unutmamak gerekir. Bu, köleliği daimî, mutlak kabul eden “kapalı kölelik”ten temelde farklılık gösterir (Erdem 2006: 14-5). Sistemin açıklığı köleliği süreye (bir kabul, hukukî statü ve gelenek olarak), yedi yıla bağlamış olmasından kaynaklanır. Hem toplumsal hayatın hem de siyasî toplumun köle emeğine entegre toplum modelini içselleştirmiş olması her iki sistemde de ihtiyacı süreklileştirir. Fark, kapalı olanda iç kaynağın kendini yeniden üretmesine elverişli olmasına mukabil, açık olanın dışa bağımlılığa “mahkûmiyet”indedir. Hele dengeleyebilecek başka kaynaklardan mahrumiyet de söz konusuysa, ekonomi bu sebeple köle ticaretini mecburiyete dönüştürmüşse, sistem açıldıkça açılır. Kırım’da bu böyledir. Arzın fazlalığı durumunda da ihraç fazlası *nâtık mal*, tıpkı *sâmit mal* (konuşmayan mal; eşya, emtia, hayvan) gibi iç piyasaya sürülür ve orada tüketilir. ‘Bahçesaray Köleleri’ derken de kastedilen budur.

Sürekli seferlerde, akınlarda olan Tatarların, memleketlerinde, evlerinde, tarla ve bahçelerinde çalışacak kölelere fazlasıyla muhtaç oldukları açıktır. Evliya Çelebi Kırım’daki 24 kadılıktaki esirlerin kaydedildiği 1666 tarihli bir defterden onlara ait sayılar verir. Buna göre toplam rakam bir milyon üzerindedir: 200 bini Han’ın malı olmak üzere 600 bin erkek (*kazak*), 122 bin kadın, 100 bin kız ve 200 bin erkek çocuk (Çelebi VIII, 2003: 14)². Dediklerinden ihtiyat payı düşülmesi âdet olmuş, mübalağası dile dolanmış

Çelebi'nin, defter ve tahrir meselelerine aşinalığını, titiz kayıtlarını da unutmadan işte bu kölelerin hallerinden bazı örnekler verilecek. Ama önce elimizdeki verilere bakalım.

Dayanak noktamız *Kırım Şer'iyye Sicilleri*'nin (Turan 2003) 1680–1742 yılları arasındaki 62 yıllık devrede payitaht Bahçesaray defterlerinde kayıtlı terekelerin taranması sonucu elde edilen bilgilerdir. Bu devreye ait 10 defter incelenmiştir. Buna göre: a. Toplam 1121 terekeden 290'ında (yıl 1680–1742, sicil no. 23a–60) köle kaydı vardır; o halde ölümleri şu ya da bu sebeple tereke defterlerine kaydedilmiş her dört kişiden birinin kölesi/köleleri olduğu anlaşılmaktadır. b. Dönemin başlangıcında (yıl 1680–84, n. 23a) kayıtlı 93 kişiden 48'inin kölesi vardır ve toplam köle sayısı 312'dir. Ölümü kayda geçmiş her iki kişiden biri köle sahibidir. Kişi başına 6,5 köle düşmektedir. c. İkinci defterde (yıl 1685–88, n. 27) 83 kişiden 48'inin kölesi var. 1,7 kişiden biri köle sahibi. Toplam köle 277. Kişi başına 5,7 köle. d. Üçüncü ve dördüncü defterde (yıl 1726–28, n. 53, 54) toplam 282 kişiden 46'sının kölesi var. Toplam köle 171. e. Beşinci defterde (yıl 1727–31, n. 55) 139 kişiden 50'sinin kölesi var. Toplam köle 222. f. Altıncı, yedinci ve sekizinci defterlerde (yıl 1731–36, n. 56, 57, 58) toplam 405 kişiden 72'sinin kölesi var. Toplam köle 239. g. Dokuzuncu defterde (yıl 1737, n. 59) 90 kişiden 23'ünün kölesi var. Toplam köle 74. h. Dağınık onuncu defterde (yıl 1736–42, n. 60) 29 kişiden 4'nün kölesi var. Toplam köle 5.

b.-c. Grubu devrenin 8 yıllık ilk dönemi, d.-f. Grubu 10 yıllık ikinci; yalnız f. 5 yıllık üçüncü dönemi olarak değerlendirilebilir. g. Örneği devre süresinde bir yıla ait fikir vermektedir.

İlk iki dönemdeki köleler, köle sahipleri ve kişi başına düşen köle sayısında paralellik vardır. Üçüncü dönemde köle sahibi, köle adedi ve kişi başına düşen köle sayısında azalma görülmektedir. Değişimi aksettiren iki defter e. sicili ile f. grubunun ilk sicilidir (yıl 1731–33, n. 56) Birincisinde 50 köle sahibine ortalama 4,5 köle düşerken ikincisinde 78 kişiye 3,3 köle düşmektedir. Eğilim düşüş yönündedir. 1736'da Potemkin'in Kırım'ı işgali, Bahçesaray'ı tahrip ve yağması (Karatay 1991: 482) bu düşüşte etkili olmuş olmalıdır. Başka sebeplerin ayrıca incelenmesi gerekir elbette.

Kırım köleli bir toplumdur. Yukarıda belirtildiği üzere, diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi burada da açık kölelik sistemi (Watson 1980) uygulanmaktadır. Kuzey ülkelerinden esir alınanlar Kırım yarımadasını ana kıtadan ayrıran Orkapı'da ilk tasnife tâbi tutulurlar. Bu genel/kaba bir tasniftir. Ardından ince tasnife geçilmektedir. Kölelerin gruplandırılmasında piyasa değeri, istihdamda talep edilen iş kolları belirleyicidir. Esasa ilişkin değerlendirme dört başlıkta toplanabilir:

1. Cinsiyet: “Abd”/köle ve “Cariye”
2. Milliyet: Kuzey ülkelerinden Rus, Ukrayn başta olmak üzere muhtelif.
3. Yaş: Muhtelif
4. Fizik: Köleler için tamlık, sağlamlık, kuvvet, beceri vs. Cariyeler için gençlik, güzellik vs.

“Kınalı-zâde’ye göre [16. yüzyıl; Çelebi 1248’den], Ruslar, şekil güzelliği ile tanınırlar; ekseriyetle beyaz tenli/renklidirler; sanata kabiliyetli, letâfer sâhibi kimselerdir; efendilerine hizmet ve itaat etmekle tanınmışlardır; bu sebeple köle ve hizmetçi olarak kullanılmağa uygundurlar. Ancak az ibâdet ederler; salâhları azdır, sebepsiz yere sâhiplerini çok çabuk terk edip kaçarlar...” (Unan 2006: 306).

Bir cariyenin kıymetini belirleyen asıl faktör genç ve güzel olması, fiziki kusur bulunmamasıdır. Milliyet hemen ardından gelmektedir. Rus tercih sebebidir. Rus bir de genç kız ise “â’lâ” sayılır. Nitekim pazarda talep Ruslaradır. Köleliği zenginlik ve başarıya giden en pratik yol olarak düşünen ve satın alınma isteği olan potansiyel köleler (King 2008: 142) arasında ilk sırada gelenler Ruslardır zaten. Zeldin (2003: 20) Rusça’da iş, çalışma anlamına gelen *rabota* kelimesinin *rab* (köle) kelimesinden türediğine dikkati çeker. Bir Rus’la tanışırken ona nerede çalıştığını sorduğunuzda –Batı transkripsiyonunda: *Gde vvy rabotayete?*; Türkçe’ye en yakın: *Gde vî rabotayete?*- aslında nerede kölelik etmekte olduğunu sormuş olursunuz. O halde Sovyetlerin dağılmasından sonra bugün de zenginlik ve “başarı”ya benzer yoldan gitmek isteyen, gelecek umudu gördüklerine -meselâ Türk gençlerine- kapılanmak isteyen Rus kızlarının, kendilerini satıyorlar diye kınanmalarını bir tarafa bırakalım ama, neden pratik zekâlarını küçümsüyoruz ki.

Hilebaz esirciler de o devirde hangi milletten olursa olsun her kızı “Rus” diye -Ruslar belki de yalnız güzel oldukları için değil başarılı olmak için çalışkan da olmak gerektiğinin farkında olduklarından- hileli satmaya kalkmaktadırlar. İşte birkaç örnek: Ahmet 46 altın sayıp Rus bildiği bir “döke” (ergen genç kız) alıyor. Ama kız Boğdanlı olduğunu “itiraf” ediyor. Tabii Ahmet’in ilk işi satışın iptalini istemek. Keza *Safranbolulu* Hacı Hasan aynı fiyata aldığı kızın, *Konyalı* Muslu Beşe aynı tercihle aldığı cariyenin Boğdanlı çıkması üzerine aldatıldıklarını beyan ile dava açıyorlar. Öyle ya, o kadar parayı “Rus” diye saymışlardır. Bu arada Rusla Boğdanlı tefriki biraz zor anlaşılır. Bunun dışında görünen veya sonradan anlaşılır “özür”ler (hamile olduğunun anlaşılması, bâkire çıkmaması, muhtelif hastalıklara müptela olmak –“tuzlu balgam” gibi, vücudunda çıkan bir araz vs.) kıymetin düşmesine, iadeye, dava konusu olmasına sebep teşkil etmektedir. “Özür” tespitinde kadınlar (“taife-i

nisâ”) bilirkişi görevi yapmaktadır. Verdikleri rapora göre değer düşürülebilir, satış iptal edilebilir, tâcire yaptırım uygulanabilir.

Bazı kölelerin tarif ve tasvirlerine bakalım; görüleceği gibi fizikî özellikler tarife yeterli olmadığında kılık kıyafet açıklamaları da yapılıyor. Bunlar da ayrıca değerlendirilmelidir.

1. Orta boylu, sarışın, gök gözlü, açık başlı, sivri burunlu *Rus* gulam.
2. Uzun boylu, koyun elâ gözlü, çatık kaşlı *Müslim* gulam.
3. Sarışın, sarı sakallı, sivri burunlu, gök gözlü, beyaz aba kalpaklı, köhne mavi zıbnlı, köhne çakşırlı, kahverengi yün kuşaklı Peter nam *kazak*.
4. Yeşil kalpaklı, çal sakallı, gök gözlü, ak cepkenli, aba kalpaklı, *Nemçe* kazak.
5. Sarışın, sivri burunlu, koyun gözlü, sarı bıyıklı, *terrâş* (tırışlı) kazak.

Birkaç da cariye örneği:

1. Orta boylu, sarışın, açık kaşlı, gök gözlü, sivri burunlu Maruşka nam *Rus* cariye.
2. Sivri burunlu, gök elâ gözlü, açık kaşlı, sarışın ve alçak boylu *Rus* cariye.
3. Uzun boylu, kara yüzlü, açık kaşlı, koyun elâ gözlü *Acem* cariye.

Bu arada yaşla ilgili bazı terimleri de verelim:

“Pavli nam *ihtiyar kazak*”

“*Küçük döke*”, “*Dökecik*”, “*Küçük câriye*” (12–18 yaşlarında kız)

“Maruşka nam *ihtiyâr câriye*”

“*Kart marya*”

“*Marya*” (orta yaşlı kadın)

“*Gulamçe*”, “*Çora-i sagîr*” (8–12 yaşlarında erkek)

“*Çora*”, “*Gulam*” (12-18 yaşlarında erkek)

Sonuç olarak; dünü bugüne bağlayan talepler, değişen şartlar, değişmeyen gerçekler çerçevesinde tarihinin yalnız düne değil bugüne de bakması gerektiği bir defa daha anlaşılıyor. Bundan sonra yapılması gereken; kölelerin gündelik hayat içindeki rollerine ayrıntılı bakmak, belgelerin ve onların izin verdikleri ölçüde kölelerin hayatlarına dâhil olacak bir tarih kurgulamak, efendi-köle problemiğine/diyalektiğine daha derinden eğilmek ve değişiminin dinamiklerini süreç içinde aramak olacak.

(*Bu arada Ayşe ne yaptı acaba?*)

Açıklamalar

1. Yaklaşık aynı dönemde Kırım'daki bir başka şehir –Karasupazar- üzerine yapılmış bir çalışmada da (Özdem 2006) Karasu köleleri dikkatle incelenmiştir.
2. Evliya Çelebi'nin Kırım'a dair temel bilgileri daha sonraki bütün araştırmacıların başlangıç noktasıdır. Buna Seyahatnâme'nin ilgili bölümünün notlandırılmış Rusça çevirisi (Bakhrevskiy 1999) de dâhildir.

Kaynakça

- Bartl, Peter (1998). “17. Yüzyılda ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu”. Çev. Kemal Beydilli. *İlmî Araştırmalar* 6. İstanbul: 301-330.
- Bahrevskiy, E. V. (1999). *Kniga Putesestviya. Turetskiy Avtor Evliya Çelebi O Krıme (1666-1667 gg.)*. Simferopol: Krımskoye Otdeleniye Institutu Vostokovedeniya Natsionalnoy Akademii Nauk Ukraini.
- Çelebi, Evliya (2003). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VIII*. (Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff.) İstanbul: YKY.
- Çelebi, Kınalı-zâde Ali (1248). *Ahlâk-ı Alâ'î*. Bulak (Kahire): Bulak Matb.
- Elias, Norbert (2005). *Uygarlık Süreci*. I. Çev. Ender Ateşman. İstanbul: İletişim Yay.
- Erdem, Y. Hakan (2004). *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*. Çev. B. Tırnakçı. İstanbul: Kitap Yay.
- _____ (2006). “Mağdurlar Vadisi Osmanlı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik”. *Virgöl* 93 (Mart). İstanbul: 12-18.
- Fisher, Alan W. (1980). “Kırım Tatarları-IV”. Çev. E. B. Özbilen. *Emel* 120. Eylül-Ekim: 22-31.
- Guillen, Michael (2001). *Dünyayı Değiştiren Beş Denklem*. Çev. G. Tannöver. Ankara: TÜBİTAK Yay.
- İnalçık, Halil (1994). “The Otoman State: Economy and Society”. *An Economic and Social History of Ottoman Empire 1300-1914*. (ed. H. İnalçık ve D. Quataert). içinde. Cambridge: Cambridge University Press; 9-409.
- _____ (2003). *Türk-Rus İlişkileri (1492-1700)*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay.
- Karatay, Zafer (1991). “Bahçesaray”. *TDV İslâm Ansiklopedisi IV*. İstanbul: 482-483.
- King, Charles (2008). *Karadeniz*. Çev. Z. Kılıç. İstanbul: Kitap Yay.
- (KKS) Kırım Kadı Sicilleri, İsmail Gaspralı Kütüphanesi Yazmalar Bölümü. Simferopol: No: 23a, 27, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60.
- Özdem, Zeynep (2006). *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi SBE Tarih Ana Bilim Dalı. yayınlanmamış yüksek lisans tezi.
- Pritsak, Omeljan (1999). “İlk Türk-Ukrayna İttifakı”. Çev. Kemal Beydilli. *İlmî Araştırmalar* 7. İstanbul: 255-284.

- Spuler, B. (1954). “Bâghçe Sarây”. *The Encyclopaedia of Islam* (new edition). I. Leiden: 893-894.
- Turan, Ahmet Nezihî (2003). “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”. *Türk Kültürü İncelemeleri* 9. İstanbul: 1-16.
- Unan, Fahri (2006). “Bir XVI. Yüzyıl Yazarının Zihniyet Dünyasında Milletlerin İmajları”. *Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. 14 Mayıs 2005. Bildiri ve Makaleler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay; 292-312.
- Watson, J. L. (1980). “Slavery as an Institution. Open and Closed Systems of Slavery”. (Ed.) J. L. Watson. *Asian and African Systems of Slavery*. Oxford U.P.: 1-15.
- Yılmaz, Fehmi (2008). “18. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nın Başkenti: Bahçesaray”. (Ed.) E. Özvar. A. Bilgin. *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay.
- Zeldin, Theodore, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*. Çev. E. Özsayar. İstanbul: Ayrıntı Yay.

Bahçesaray Sicillerindeki Terekelerden Örnekler

I

Şeyh Ali Bik'in Köleleri (KKS 23a, 1680-84: 4-5)

Köleler ve Cariyeler	Değeri (guruş cinsinden)
1. Mâhitab nâm döke	180
2. Derviş nâm döke	180
3. Zülfi(si)yâh nâm döke	180
4. Beşâret nâm döke	200
5. Zâr nâm câriye	180
6. Bağcenân nâm döke	200
7. Hunâ nâm câriye	100
8. Döke nâm câriye	90
9. Şahin nâm çora	120
10. Ayaz nâm küçük çora	120
11. İvan nâm kazak	96
12. Hayke nâm câriye	72
13. Vasil nâm çora	50
14. Hangeldi nâm sagır çora	50
15. Ukaz küçük çora	50
16. Pareske (?) nâm döke	50
17. Gülçiçek nâm döke	50
18. Hamke (?) nâm sagır döke	50
19. Mihan (?) nâm bağcı kazak	50

20. Yürek nâm câriye	50
21. (?) nâm ihtiyar kazak	72
22. Müşerre(f) nâm câriye	82
23. Almah (?) değirmenci kazak	80
24. (?) nâm câriye	50
25. Danlı (?) nâm kazak	60
26. Gül(ba)har nâm câriye	96
27. Pedper (?) nâm sağır çora	14
28. Tımâli (?) nâm küçük çora	100
29. (?)zâr nâm döke	80
30. İvan nâm kazak	60
31. Gülistan nâm câriye	80
32. Esengeldi nâm çoracık	80
33. (?) nâm kazak	80
34. Baygazi nâm çoracık	50
35. Vasil nâm kazak	120
36. Câbîke nâm câriye	120
37. Genç Banı (?) nâm câriye, veledi ve dökesiyle	230
38. Nasta nâm câriye	50
39. Bâbîke nâm ihtiyar câriye	50
40. (?) nâm câriye	60
41. Lâcek (?) nâm kazak	96
42. Bihay (?) nâm kazak	15
43. Kıyâfet nâm döke	20
44. (?) nâm kazak	96
45. Akkirman'da Ayâze çora	60

II

Beğzâde'nin* Köleleri (KKS 27, 1685-88: 3a)

Köleler ve Cariyeler	Değeri (hasene cinsinden)
1. Değirmenci kazak	20
2. Gülistan nâm câriye	30
3. Esteban nâm kazak	50
4. Esteban'nın mariyesi	40
5. Esteban'nın büyük kazağı	25
6. Esteban'ın sağire kızı	15
7. Esteban'nın sağır çorası	10
8. Gülbeyaz nâm koca câriye	35
9. Vasil nâm çömlekçi kazak	60
10. Gütâyûn nâm koca câriye	40

* Toplam varlığı 1051 hasenedir.

III

Abdülhalim Çelebi'nin** Köleleri (KKS 54, 1620-28: 11a-b)

Köleler ve Cariyeler	Değeri (akça cinsinden)
1. Martin nâm kazak	10.000
2. Rüstem nâm kazak	15.000
3. Humâyûn nâm câriye	7.000
4. Çerkez kazak	800 (?)
5. Kalmuk çora	18.000
6. Çeşmisiyâh nâm câriye	14.000
7. Zerâfet nâm Boğdan câriye, iki sağır kızıyla	35.000
8. Şehbâz nâm kızılbaş gulâm	14.000
9. Dağşâh nâm câriye	1200 (?)
10. Hatice Bânû nâm câriye	16.000
11. Beygeldi nâm kazak câriye	25.000
12. Şemiah nâm câriye, Gonca nâm sağire kızıyla	22.000
13. Gazanfer nâm gulâm	35.000
14. Firûz nâm câriye	35.000
15. Hüseyin nâm gulâm	20.000
16. Muzaffer nâm gulâm	18.000
17. Hasan nâm gulâm	15.000

**Toplam varlığı 675.725 akçadır. Abdülhalim Çelebi'nin bir de Eylence adlı cariyesi varmış, onu istifraş etmiş (cinsel ilişki kurmuş), ondan İbrahim adını verdiği bir oğlu olmuş. Eylence'yi hul' eylemiş (boşamış), İbrahim'i ise sulbî oğlu (kendi soyundan) olarak tescil ettirdiği için mirasından o da hissedar olmuş.

IV

Hacı Giray Mirza'nın*** Köleleri (KKS 55, 1727-31: 42, 43b/2)

Köleler ve Cariyeler	Değeri (akça cinsinden)
1. Yargeldi nâm kazak	10.000
2. Şahnâz nâm câriye	8.000
3. Mercan nâm câriye	8.000
4. Ali nâm gulâm	8.000
5. Mâhinev nâm câriye, Zeyneb nâm sağiresiyle	15.000
6. Züleyha nâm sağire câriye	7.000
7. Eglence nâm sağire câriye	8.000
8. Hanım nâm câriye	11.000
9. Bikhân nâm câriye	12.000
10. Merağşâh nâm câriye	15.000
11. Gülçehre nâm câriyenin üçte bir kıymeti	5.000
12. Hasan nâm kazak	15.000

***Toplam varlığı 343.820 akçadır.

V
Bahadır Mirza'nın** Köleleri (KKS 58, 1731-36: 49)**

Köleler ve Cariyeler	Değeri (akça cinsinden)
1. Devletgeldi nâm kazak	21.000
2. Abdullah nâm çora	20.000
3. Ali nâm çora	20.000
4. Esengeldi nâm kazak	10.000
5. İvaz nâm değirmenci	25.000
6. Cihan nâm câriye	15.000
7. Bedhoşan (?) nâm câriye, Hasan nâm çorasıyla <i>Kızı Safiye Sultan'a hâl-i hayatında hibe eylediği 38.055 sim (akça) değerindeki emvâl (toplam tereke miktarına dâhil edilmeyen) arasında şu köleler yer almaktadır:</i>	20.000
1. Hanperi nâm câriye	15.000
2. Nazperi nâm câriye	12.000
3. Fatma nâm câriye	15.000
4. Küçük Fatma	12.000
5. Güllü nâm câriye	12.000
6. Feyyaz nâm çora	11.000

****Toplam varlığı 683.160 akçadır.

The Slaves of Bāghče Sarāy (17th-18th Centuries)

Ahmet Nezihi Turan*

Abstract: This study, which focuses on Bāghče Sarāy (*Bahçesaray*) slaves during the 17th and 18th centuries, aims to contribute to research on the history of slavery. Our sources are the data obtained from the estate registers found in the Bāghče Sarāy capital registers of the Crimean Kādi Registers (*Kırım Şer'iyye Sicilleri*). These cover a 62-year period from 1680 to 1742. In this study 10 registers belonging to this period have been analyzed. It has been concluded from this analysis that : a. Of a total of 1121 registers, 290 contain slave records; this suggests that one person in four owned a slave/slaves. b. Of the 93 people registered at the beginning of the period, 48 own slaves and the total number of slaves is 312. One in two registered persons is a slave owner. The average is 6.5 slaves per person. c. Of the 83 people in the second register, 48 own slaves. One in 1.7 people is a slave owner. The total is 277 slaves. The average is 5.7 slaves per registered person. d. Of the 282 people registered in the third and fourth registers, 46 own slaves. The total is 171 slaves. e. Of the 139 people in the fifth register, 50 are slave owners. The total is 222 slaves. f. Of the 405 people in the sixth, seventh and eighth registers, 72 are slave owners. The total is 239 slaves. g. In the ninth register 23 in 90 people are slave owners. The total number of slaves is 74. h. In the disorganized tenth register 4 in 29 people are slave owners. The total number of slaves is 5. b.-c. group may be regarded as the first 8-year period of the term, d.-f. group as the second 10-year period, and f. alone can be regarded as the third 5-year period. Example g. sheds light on a one-year period of the term.

Key Words: Crimea, Bāghče Sarāy (*Bahçesaray*), slavery, Kādi Register, estate (*tereke*).

* Kırıkkale University, Faculty of Science and Letters, Department of History / KIRIKKALE
anezhituran@gmail.com

Рабы Бахчесарая (XVII-XVIII века)

Ахмет Незихи Туран*

Резюме: Цель данного исследования – внести вклад в историю рабовладельчества на примере рассмотрения рабов Бахчесарая (Крыма) в XVII-XVIII веках. Источником служит записи о наследстве столицы Бахчесарая 62-летнего периода с 1680-го до 1742-го года Крымского реестра судебных решений. Было проанализировано 10 реестров этого периода. Эти данные были сгруппированы и проанализированы сколько количество рабов приходится на одного человека с наследством. Таким образом, установлено, что а) запись о наличии рабов имеется в 290 из 1121 наследств. Из этого следует что рабом/рабами владел каждый четвёртый обладатель наследства; б) в начале периода из 93-х зарегистрированных лиц рабами владели 48, а общее число рабов составляло 312 человек. Каждый второй зарегистрированный имел раба; в) из зарегистрированных во втором реестре 83 человека рабов имеют 48. Каждый 1,7-й имел раба. Общее количество рабов 277. На каждого зарегистрированного приходится по 5,7 рабов; г) в третьем и четвёртом реестре из зарегистрированных 282 человека 46 имеют рабов. Общее количество рабов 171 человек; д) в пятом реестре из зарегистрированных 139 человек 50 имеют рабов. Общее количество рабов 222 человек; е) в шестом, седьмом и восьмом реестрах из зарегистрированных 405 человека 72 имеют рабов. Общее количество рабов 239 человек; ё) в девятом реестре из зарегистрированных 90 человека 23 имеют рабов. Общее количество рабов 74 человек; ж) в разбросанном десятом реестре из зарегистрированных 29 человека 4 имеют рабов. Общее количество рабов 5 человек; группа б-в составляет первый восьмилетний период, группа г-е составляет второй десятилетний период, сама по себе е составляет третий период. Пример из группы ё даёт информацию об одном годе.

Ключевые Слова: Крым, Бахчесарай, рабство, реестр судебных решений, наследство.

* Кырккалинский университет, факультет естествознания и литературы, кафедра истории /г. Кырккале anezihituran@gmail.com

Yayın Değerlendirme / Review

Martine Irma Robbeets, *is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Turcologica 64, Harrassovitz Verlag, 2005

Sema Aslan*

Bu yazıda, Japonca'yı Korece ve Altay dilleri ile ilişkilendirmek için yapılan etimoloji denemelerinin bir araya getirildiği ve bu verilerin, tarihi-karşılaştırmalı yöntemle ve Japoncanın dil içi gerçekleştirmeleri dikkate alınarak değerlendirilip, *Japonca bir Altay dili midir?* sorusuna cevap arandığı bir kitap tanıtılacaktır. 2055 sözcük ve 59 morfolojik birimin etimolojik değerlendirmesine yer veren ve her bir örneğin, karşılaştırmalı dilbilim ölçütleriyle elemeyen geçirildiği çalışmanın temel verisi, detaylı bir literatür taraması sonucunda elde edilmiştir. Çalışmanın çıkış noktasında, Japoncanın bir Altay dili olduğu tezini ispatlama gayesinin benimsenmediği; hatta Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin akrabalığı konusuna da bilimsel bir temkinle yaklaşıldığı, çalışmanın ilk sayfalarında yer alan ifadelerden anlaşılabilir: “The cover term Altaic will be used in reference to the Tungusic, Mongolic and Turkic languages. It refers to a group of North-East Asian languages that share a number of phonological, morphological and structural similarities without necessarily presupposing that these similarities are due to a common ancestorship” (s. 13). “After a long and stormy history, the Altaic question for many scholars and linguistic amateurs remains what it originally was: a question” (s. 18). Çalışmada Altay dilleri terimi, tasnif ve ifade kolaylığı vb. pratik nedenlerle kullanılmış gibidir. Bu tutum, Altay dilleri teorisinin karşısında olan, ancak erken dönem bölgesel temas, kültürel etkileşim vb. gerekçelerle ve pratik nedenlerle “Altay dilleri” terimini kullanan araştırmacıların tutumunu hatırlatır. Bununla birlikte, derlenen etimoloji denemelerinin ödünç sözcük olma, dil içi gerçekliklerle uyuşmama, dillerde evrensel olabilecek doğal eğilimleri yansıtmama, semantik açıdan örtüşmeme vb. nedenlerle ayıklanmasına karşılık elde hala genetik akrabalık dışında başka bir yolla açıklanamayan verilerin bulunması, çalışmanın sonunda Robbeets'i, Japoncanın Altay dilleriyle akrabalığı fikrine yaklaştıracaktır.

Altay dilleri araştırmalarının, von Strahlenberg'in Fin-Ugor, Moğol-Mançu, Tunguz, Türk ve Kafkas dillerini içine alan *Tatar* dilleri ailesi denemesiyle başladığı bilinir. Sonraki dönemlerde araştırmacılar, bu tasnifi birçok kereler

* Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü / ANKARA
aslans@baskent.edu.tr

gözden geçirmiş, daralmış ya da genişletmişlerdir. Altay dilleri araştırmalarına dilbilimsel kriterlerle yaklaşan ve “Altay” terimini ilk kez kullanan M. A. Castrén ve “Altay” ya da “Çud-Tatar” dilleri olarak Castrén’inkine yakın bir teori geliştiren, Genel Türkçe ve Çuvaşça arasındaki *l//ş* ve *r//z* denkliklerini bulan W. Schott, bu alana önemli katkıları bulunan araştırmacılardan biridir. Castrén ve Schott’un Altay dilleriyle kastettikleri, Ural-Altay dilleridir. Uzun yıllar Ural-Altay dil ailesi olarak anılan bu tez, Ural dilleri akrabalığının daha sağlam kurulmasıyla eskisi gibi taraftar bulamaz. Altay dilleri terimi günümüzde Türk-Moğol ve Tunguz dillerini, daha az oranda Korece ve Japonca’yı içine alacak şekilde kullanılmaktadır (Ayrıntılar için bk. Robbeets 2005, Ercilasun 2004, Tekin 2003, Demir-Yılmaz 2003 vb.)

Altay dilleri araştırmaları tarihinde Finli araştırmacı Ramstedt’in önemli bir yeri vardır. Teorinin kurucusu sayılan, Ural dilleri, Altay dilleri, Japonca ve Korece hakkındaki bilgileri sayesinde alana büyük katkıları olan Ramstedt, Genel Türkçe ve Çuvaşça arasındaki *ş//l* ve *z//r* denkliğinin Genel Türkçe ile Moğolca arasında da bulunduğu, Moğolca ve Çuvaşça *r* ve *l*’nin Genel Türkçe *z* ve *ş*’den daha eski olduğu gibi sonuçlara varmış; Moğolca kelime başı *n*, *n*, *d*, *j*, ve *y*’nin Çuvaşçada *s*’ye, Genel Türkçede *y*’ye denk geldiğini ve daha birçok ses denliğini bulmuştur (Tekin 2003: 73). Ölümünden sonra da öğrencileri Aalto ve Poppe’nin, ayrıca Kotwicz, Martin, Miller, Street vb. araştırmacıların Altay dillerinin genetik akrabalığını ortaya koyma yönünde önemli katkıları olmuştur.

Altay dillerinin genetik akrabalığına karşı çıkan Doerfer, Clauson, Róna-tas, Şçerbak gibi araştırmacılar, Altay dilleri arasındaki ilişkiyi kabul etseler de bu ilişkinin bölgesel temas, kültürel alışveriş vb. nedenlere dayandığı; Altay dillerinin temel söz varlığında, akraba dillerde görülen türden ortaklıkların bulunmadığı düşüncesindedirler. Akraba olduğu varsayılan dillerin genetik ilişkisini ve aynı ana dilden geliştiklerini ortaya koymak için, bu dillerin proto dönemlerini ve proto biçimlerini kurgulamayı sağlayacak karşılaştırılabilir verilerin bulunması gerekir. Clauson, Altay dillerinde karşılaştırılabilir nitelikte bir temel söz varlığının bulunmadığını, dilbilimsel akrabalığı, akraba oldukları varsayılan dillerin sözcükleri üzerinde yapılan nicel çalışmalarla ortaya koymayı amaçlayan *leksikoistatistik* ve *glottokronoloji* gibi yöntemlerle ortaya koymaya çalışır (1969: 16, temel söz varlığına ilişkin ayr. bk. Doerfer 1980).

Altayistik araştırmaları, birtakım güçlükleri de içinde barındırır. Altay ailesine dahil edilen dillerin birçok lehçesi bulunmaktadır. Tarihsel verilerin dokümantasyonu açısından Türkçe, Moğolca ve Tunguzcadan daha şanslıdır. Tunguzcanın pek çok koluna ait erken tarihli metin bulunmamaktadır. En erken tarihlendirilebilen kolu 1115-1234 yılları arasına götürülebilen *Cürçendir*; ancak Cürçen dili spekülatif ve parça parçadır. Daha geniş ürünler ise 1644 ve 1911 arasında kullanılan Mançu hükümlerlik dilidir. Evenki, Even, Solon, Negidal, Nanay, Oroki vb. Tunguz dillerininse ancak çağdaş biçimleri bilinmektedir

(Robbeets 2005: 16, Tuna 1992: 16). Moğolcanın ilk yazılma denemesi Cengiz Han'ın yeğeni Yesunke adına yazılan *Yesunke taşıdır*. En önemli belgeleri *Moğolların Gizli Tarihi* ise 1240 yılından kalmadır. 1225 öncesi dönem Moğolca bilgileri ise ancak bazı Çin kaynaklarındaki sözlerle ve Türkçe ve Tunguzca-ya geçen ödünç sözlerle takip edilebilmektedir (s. 16).

Altay dilleri tartışmalarına Türkiye'den katılım Talat Tekin, Osman Nedim Tuna, Ahmet Temir, Tuncer Gülensoy gibi araştırmacılarla gerçekleştirilir. Teorinin ortaya çıkış ve gelişim tarihini anlatan derli toplu çalışmalar da vardır (bk. Ercilasun 2004, Demir-Yılmaz 2003 vb.). Türkiye'de yapılan araştırmalarda Altay dilleri teorisi genel olarak kabul görmüştür. Teorinin karşısında olan çalışmalara rastlanmamaktadır. Altay dilleri araştırmaları Türkiye'de, görece suskun bir evreye girmiştir. Yurt dışında Altayistikle ilgili yapılan son çalışmalardan ikisi ise, sonuçları *Etymological Dictionary of Altaic Languages* olarak basılan, Sergei Starostin'in monografisi ve Robbeets'in burada tanıtılacak olan eseridir.

Robbeets'in, Japoncanın Altay dilleriyle genetik ilişkisini sorguladığı çalışmasının ilk bölümünde Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin kronolojisi ve tarihsel dokümanları ile ilgili kısa açıklamalar bulunur (s. 14-17). Takip eden bölümde ise, Japoncanın Korece ve diğer Altay dilleriyle ilişkisini konu alan literatürden ve problemin geçmişinden bahsedilir. Japoncanın Altay dilleriyle ilişkisi konusunu ele alan ilk çalışmalar, materyal ve metodoloji bakımından zayıf da olsa henüz 19. yy.'ın ilk yarısında yapılmıştır. Siebold'un 1832 tarihli *Verhandeling over de afkomst der Japanners* adlı eseri ve Boller'in 1857 tarihli Japoncanın fonoloji ve morfolojisini Altay dilleriyle karşılaştırma denemesi bu alanın ilk çalışmalarıdır (s. 20, ayrıca bk. Tekin 1993: 12). Japon araştırmacı Fujioka Katsuji'nin 1908 yılında, Japonca ile Altay dilleri arasında tespit ettiği yapısal benzerlikler ise oldukça ilgi çekicidir. Örneğin söz başında ünsüz grupları bulunmaz, dilsel cinsiyet yoktur, adlarda belirlilik-belirsizlik edatları bulunmaz, belirli ölçülerde ses uyumları vardır, önekler yerine sonekler kullanılır, sıfatların karşılaştırma biçimleri çıkma durumu ekiyle yapılır, sözdizimi SOV biçimindedir, niteleyici niteleyenden, nesne fiilden önce gelir vb. (s. 44, ayrıca bk. Tekin 1993: 14).

Çalışmada yer verilen diğer bir konu ise, Japoncanın hangi dil ailesine dahil olduğuyla ilgili tek varsayımın Altayca olmadığıdır. Avstronezya (Austronesian), Avstro-Asyatik, Hint-Avrupa dil aileleriyle ilişkilendirme çabaları bulunmaktadır. Japoncanın köken bakımından melez (hybrid) bir dil olduğunu iddia eden araştırmacılar da vardır. Örneğin Polivanov, Japoncanın, Avstronezya ve Altay dillerinde ortak olan batı-kitasal elementleri taşıyan melez bir dil olduğunu ileri sürmüştür (s. 21).

Çalışmanın "The Austronesian connection" adlı bölümünde (s. 36), Japoncanın Avstronezya dil ailesine dahil olduğu yönündeki tezin en az Altay dilleri kadar baskın bir görüş olduğudur. Avstronezya hipotezi değişik konfigürasyonlarla

karşımıza çıkar. İlki, Japonca ile Avstronezya dillerinin kardeş diller (sister languages) olduğudur. Bu görüş daha çok Proto-Japonca ile Proto-Avstronezyanı ilişkilendirme üzerine yoğunlaştırılmıştır. İkincisi, Avstronezya dilleri ile Japonca'yı, melez (hybrid) ya da karma dil (mixed language) tezine göre ilişkilendirir. Buna göre Japonca, Avstronezya dillerinin ve diğer dillerin, özellikle de Altay dillerinin bir karması olarak resimlenir. Üçüncü bir görüş ise Japoncanın Avstronezya alt katmanına sahip bir Altay dili olduğu yönündedir. Bu varsayım bir bakıma dil değişime kurgusuna dayanır ve altında yatan görüş Japoncanın, Avstronezya dillerinin kardeş dili iken bir süre sonra Altay diline değiştirilmiş olduğu, ancak dildeki Avstronezyan alt katman etkisinin devam ettiği'dir. Poppe, Miller, Starostin, Dybo ve Mudrak gibi birçok Altayist de Japoncadaki Avstronezyan alt katman etkisini kabul etmektedir (s. 36).

Çalışmanın 4. bölümünde metodoloji anlatılır ve aslında kitabın kilit bölümü burasıdır. Robbeets'in çalışmasını önemli ve sonuçları ikna edici kılan, kullandığı metodun sağlamlığıdır. Burada ifade ettiği gibi Japonca ve karşılaştırılan dillerde ortak dil verilerinin mevcut bulunması, genetik materyal sayılmaları için yeterli değildir; bu materyallerin aynı zamanda doğal (beklenebilir), ödünç ya da tesadüfi olmaması beklenir (s. 42). Robbeets ödünç ya da doğal ve evrensel eğilimler nedeniyle benzer olan sözlerin etimolojilerini dışarıda bırakmıştır. Fujioka Katsuji'nin yukarıda değinilen tespitleri, ilginç olsalar da, genetik ortaklıktan mı, dil temasından mı ya da dilbilimsel yapılanmanın genel prensiplerinden ve doğal eğilimlerden mi kaynaklandıklarına karar vermenin güçlüğü nedeniyle değerlendirilmeye alınmamıştır (bk. s. 44). Ödünç sözlerin ayrılmasında, sözcüğün fonolojik ve morfolojik örüntüsü, anlamı ya da sözcüğün ortaya çıktığı kültürel, çevresel ve coğrafik özelliklere ait ipuçlarından faydalanılmıştır. Ayrıca, sözcüklere sadece seslerden oluşan birlikler olarak bakılmamış; semantik kısıtlamalara getirilerek, etimolojik açıdan benzer görünen sözcüklerin semantik veya işlevsel açıdan da benzer olmasına dikkat edilmiştir. Dil malzemesinin genelini değerlendirmesinde kullanılan metot ise, klasik tarihi-karşılaştırmalı metottur.

Çalışmada dikkat çeken bir başka konu, genetik akrabalığı göstermede morfolojik delillerin, leksikal delillerden daha güvenilir olduğuna yönelik vurgudur. Morfolojik birimler dillerin iç gelişmelerinde daha dayanıklı ve kolay ödünç alınamaz-verilemezdirler. Elbette bazı morfolojik birimler diğerlerine göre ödünçlemeye daha açık olabilir. Söz gelimi bağımsız morfemler bağımlı olanlara göre daha kolay ödünçlenebilir. Ancak türetme morfolojisinin ödünçlenmesi çok nadir gerçekleşir. Fiil morfolojisi, isim morfolojisine göre daha az oranda ödünçlemeye açıktır. Fiil morfolojisi içinde de çekim morfolojisinin, yapım morfolojisine göre daha sağlam olduğu düşünülür. Yoğun dil ilişkilerinde, fiil türetim morfolojisinin asimile olduğu görülebilir, ancak fiil çekim morfolojisinin asimilasyonu çok nadirdir (s. 48). Bu noktada Johanson'un, Türkçe fiil morfolojisinin, özellikle kılınış ve çatı morfemleri gibi birincil köke yakın biçimbirimlerin, Karayca ve Çuvaşça gibi ileri derecede

yabancılaşmış Türk dillerinde dahi sağlam kaldığı, Türkçenin karmaşık fiil sisteminin, genetik sürekliliğin göstergelerinden biri sayılabileceği (2007: 133) yönündeki yargısını hatırlamak yerinde olacaktır.

Leksikal delillerle ilgili olarak, bazı sözcüklerin diğerlerine göre daha temel ve vazgeçilmez olduğu Swadesh (1955), Doerfer (1980), Clauson (1969) vb. araştırmacılarca da ifade edilmişti. Bu temel sözcükler yemek, içmek, uyumak, ay, güneş, organ adları vb. temel aktivitelerle ilgili isimler ve fillerden oluşur ve diğer sözcüklere göre ödünçlemeye görece daha az açıktır. Robbeets'in, temel söz varlığı içerisinde zamirlerin en dayanıklı birimler ve genetik ilişkiyi belirlemede önemli olduğu yönündeki vurgusu, bu noktada dikkat çekicidir. Gerçi Swadesh'in 100 çekirdek kelime listesine teklik birinci ve ikinci; çokluk birinci kişi zamirlerini, *bu* ve *şu* işaret zamirleri ile *kim* soru zamirini dahil ettiği bilinir. Ancak, dillerin genetik birliğini belirlemede, zamirlerin *karşılaştırlabilirlik* yetisine sahipliği, Doerfer'in akrabalığı kesin olan dillerden hareketle, iki dilin akrabalığını ileri sürebilmek için gerekli olduğunu düşündüğü on altı ölçütten beşincisine göre mümkün değildir. Buna göre, sıkça ödünç alındıkları için unvanlar, özel isimler, hiç akraba olmayan dillerde de ortak olabilen yansıma sözcükler ve zamirler akrabalığı ispat etmede ölçüt değildir (1963: 82). Bununla birlikte Robbeets'in zamirlere ödünçlemeye dayanıklılık skalasında neden sağlam bir rol biçtiğini belirten açıklamaları da ikna edicidir: Çekimlenbildikleri için zamirlerin hem leksikoloji hem de morfoloji ile ilişkili olmaları ve belirli bir sistematik grup içinde bulunmaları, daha büyük bir sentakto-semantik sistemin parçası olmalarını sağlar ve bir dilin verici bir dilden tek bir zamir alması pek olası değildir. Çünkü bu ödünç zamir, ana zamir sisteminin mantığına uymayabilir (s. 50).

Çalışmanın gövdesini, yukarıda sözü edilen prensipler dikkate alınarak, Japonca'yı Altay dilleriyle ilişkilendirmek üzere farklı tarihlerde yapılmış 2055 sözcük ve 59 morfem etimolojisinin elenmesi ve çekirdek delillere ulaşılması çabası oluşturur. Kitabın sonunda hacimli bir indeks halinde de sunulan bu etimolojilerin bir kısmı 6. bölümde, Japoncanın tarihsel iç gelişmesiyle geliştiği, şüpheli morfolojik ve fonolojik analizler içerdiği için elenir. 7. bölümde elenen etimolojilerse genel eğilimler nedeniyle bütün dillerde benzer olabilen *bebek dili sözcükleri* (nursery words) ve *ses sembolizmine* (sound symbolism) dayanan yansıma sözlerdir. Takip eden bölümde dil ilişkilerine bağlı benzerlikler gösteren ve ödünç olan sözler elenir. Elenen bu sözlerin bir bölümü tarım, teknoloji, tıp, din, sanat, yönetim, giyim kuşam vb. kültür sözcüklerinden oluşmuştur. 9. ve 10. bölümlerde sırasıyla, anlam ilişkisi bakımından şüpheli olan ve tesadüfi ses benzerliği ve genetik ortaklık noktasında karar verilmesi güç olan sözler elenir.

Doğru olmayan ya da şüpheli olan söz ve morfemlerin elenmesinin ardından geriye kalan etimolojiler, *çekirdek delil* (core evidence) olarak adlandırılır. 2055 veriden, Japonca girdiye Robbeets'in ifadesiyle "mükemmel" fonetik uyum gösteren 359 sözcük ve 16 morfem etimolojisi kalır. 359 sözcüğün

83'ü vücut organları, akrabalık terimleri, doğal ögeler vb. temel semantik alanlarla ilgilidir. Ayrıca 43'ü Swadesh'in 100 çekirdek kelime listesinde de yer alır. Bununla birlikte, etimolojik listedeki Japonca sözlerin Korece, Moğolca ve Tunguzcayla Türkçeye oranla daha fazla ilişkilendirilebilmiş olması, okuyucuyu Ana Altay dönemi diyalektoloji alanları ile ilgili bir meraka sürüklerse de Robbeets bu duruma açıklık getirecek herhangi bir tespitte ya da yorumda bulunmamıştır. Aslında tam bir sınırlılıkla, sadece kitabın başlığındaki sorunun cevabını aramıştır.

Robbeets'in de belirttiği gibi bu çalışma ampirik, negatif ve olasılıklı bir çalışmadır. Ampiriktir, çünkü çalışmada daha önceki literatürde yer alan etimolojiler kullanılmış, yeni sözcük etimolojileri yapılmamıştır. Negatifdir çünkü, çalışma beş basamaklı bir eleme sürecine dayanır. Derlenen 2055 etimoloji, yukarıda sözü edilen ölçütlerle elenerek, üzerinde durulabilir 635 etimolojiye, daha sonra da çekirdek delil sayılabilecek 359 etimolojiye indirgenir. Olasılıklıdır, çünkü metodolojik nedenlerle elenen verilerin doğru ya da yanlış olup olmadıklarına bakılmamıştır (bk. s. 422)

Beş basamaklı ve negatif bir eleme sürecinin ardından kalan ve çoğu CVC biçiminde olan 359 sözcük ve 14 morfemin etimolojik ilişkisi, genetik akrabalık dışında başka bir nedenle izah edilememektedir. Sonuç bölümünde bu nedenle, kitabın da adı olan "Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?" sorusuna Robbeets'in cevabı, "I believe that this book has gathered and sifted sufficient arguments for 'Yes'" olmuştur.

Kaynakça

- Clauson, Sir Gerhard (1969). "A Lexicostatistical Appraisal of The Altaic Theory". *CAJ* Xiii. 1-23.
- Doerfer, Gerhard (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I* Wiesbaden: Steiner.
- _____ (1980). "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu". Çev. Semih Tezcan. *TDAY-Belleten*. 1-16.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Johanson, Lars (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. Çev. Nurettin Demir. Ankara: TDK.
- Swadesh, M. (1955). "Towards Greater Accuracy in Lexicoistatistic Dating". *International Journal of American Linguistics* 21. ss 121-137.
- Tekin, Talat (1993). *Japonca ve Altay Dilleri*. İstanbul: Doruk Yay.
- _____ (2003). "Altay Dilleri Teorisi". *Makaleler 1: Altayistik*. 76-86. (Haz.) E. Yılmaz – N. Demir Ankara: Grafiker.
- Tuna, Osman Nedim (1992). "Altay Dilleri Teorisi". *Türk Dünyası El Kitabı*. 2. Cilt, TKAE Yay. 7-58
- Demir, Nurettin, Emine Yılmaz (2003). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker.

bilig
2008 YAZAR ADI DİZİNİ
KIŞ-BAHAR-YAZ-GÜZ
(SAYILAR: 44-45-46-47)

2008 INDEX OF AUTHORS
WINTER-SPRING-SUMMER-AUTUMN
(VOLUMES: 44-45-46-47)

- Eyüp BACANLI** **Kış, s. 44; sh. 01-24**
Türkiye Türkçesi'ndeki –miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık
Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf
Temporal Reference and the Turkish suffix-miş *Winter, vol.44; pp.01-24*
- Hülya TAŞ** **Kış, s. 44; sh. 25-44**
Osmanlı Kadı Mahkemesi'ndeki "Şühüdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?
What the Role of the "Şühüdü'l-Hâl" in the Otoman Kadı Court.. *Winter, vol.44; pp.25-44*
- Mehmet KARAKUYU** **Kış, s. 44; sh. 45-62**
Türkiye'de Kır Konutları ve Eklentileri üzerine Bir Araştırma: Alaçehir Örneği
Research on Houses and Outhouses in the Rural Settlements of Turkey: The Case of the
Alasehir District *Winter, vol.44; pp.45-62*
- Menderes COŞKUN** **Kış, s. 44; sh. 63-88**
Kinayenin Belâgat Kitaplarındaki Seyri ve onu Yeniden Anlama ve Sunma Denemesi
The Journey of Kinaye in Boks of Rhetoric and an Attempt to
Re-Perceive and Re-Present It *Winter, vol.44; pp.63-88*
- Hürriyet GÖKDAYI** **Kış, s. 44; sh. 89-110**
Türkçe'de Kalıp Sözler
Formulaic Expressions in Turkish *Winter, vol.44; pp.89-110*
- Bilgehan PAMUK** **Kış, s. 44; sh. 111-122**
Osmanlı Toplumunda Şartlı Boşanma Hadisesi: XVII. Yüzyıl Erzurum'undan Bir
Vak'a
Conditional Divorce in Otoman Society:
A Case Seventeenth-Century Erzurum *Winter, vol.44; pp.111-122*

- Zuhal ÇUBUKÇU- Pınar GİR MEN** **Kış, s. 44; sh. 123-142**
Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerilerine İlişkin Görüşleri
Teachers' Opinions on their Classroom Management Skills *Winter, vol.44; pp.123-142*
- İsmail ÇİFTÇİOĞLU** **Kış, s. 44; sh. 143-172**
Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)
*The Scholarly and Cultural Bridge Between Central Asia and
Anatolia (from the 11th to the 16th Century)* *Winter, vol.44; pp.143-172*
- Lokman BARAN** **Kış, s. 44; sh. 173-194**
Lutpulla Mutellip'in Hayatı, Sanatı ve Eserleri
The Life, Art and Work of Lutpulla Mutellip *Winter, vol.44; pp.173-194*
- Tilla Deniz BAYKUZU** **Kış, s. 44; sh. 195-210**
Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar
The Lost Boks of Hsiung-nus and the Sutras *Winter, vol.44; pp.195-210*
- Vedat KARTALCIK** **Kış, s. 44; sh. 211-214**
Rus Klasiklerinde Türkçe Sözcükler (Yayın Tanıtım)
Review *Winter, vol.44; pp.211-214*
- Ali DUymAZ** **Bahar, s. 45; sh. 01-22**
Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı
The Concept of the External Spirit in Turkish Folklore.. *Spring, vol.45; pp.01-22*
- Önder DUMAN** **Bahar, s. 45; sh. 23-44**
Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)
*Turkish Emgration from Romania to Turkey During
The Presidency of Atatürk (1923-1938)* *Spring, vol.45; pp.23-44*
- Hilmi BAYRAKTAR** **Bahar, s. 45; sh. 45-72**
Kırım Savaş Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)
*Nogay Settlement in the City of Adana Following the
Crimean War (1859-1861)* *Spring, vol.45; pp.45-72*
- Ertan GÖKMEN** **Bahar, s. 45; sh. 73-90**
Saruhan Sancağı'nda Temettuat Tahriri
Dividend Registers in the Sandjack of Saruhan *Spring, vol.45; pp.73-90*

- Erhan AYDIN** **Bahar, s. 45; sh. 91-102**
Tonyukuk Yazıtındaki Problemlı Bir Cümle Üzerine
On A Problematic Sentence in the Tonyukuk Inscription *Spring, vol.45; pp.91-102*
- Fatih ÜNAL** **Bahar, s. 45; sh. 103-130**
Kazak Türklerinde Defın Merasımı ve Aş Verme Geleneği
The Burial Ceremony and the Tradition of Meal Offering
Of Kazakh Turks *Spring, vol.45; pp.103-130*
- Kerim DEMİRCİ** **Bahar, s. 45; sh. 131-146**
Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme
An Overview on Grammaticalisation *Spring, vol.45; pp.131-146*
- Nilay Başok YURDAKUL-Müjde Ker DİNCER-Z.Beril Vural AKINCI**
..... **Bahar, s. 45; sh. 147-164**
Eğitimde İletişimde Mükemmellik Arayışı: IQ, EQ, SQ Zekaları ve İşlevleri
Searching for Excellence in Educational Communication:
The Role of IQ, EQ and SQ *Spring, vol.45; pp.45-72*
- Doğan YÖRÜK** **Bahar, s. 45; sh. 165-198**
XV-XVI. Asırlarda Akşehir Kent Merkezının Nüfus Yapısı
The Demographic Structure of the Town Center of Akşehir During the 15th and 16th
Centuries *Spring, vol.45; pp.165-198*
- Fatih TEMİZEL** **Bahar, s.45; sh. 199-204**
Galata Bankerleri C. 1-2 (Yayın Değerlendirme-Review) *Spring, vol.45; pp.109-204*
- Mehmet AYDIN** (Yayın Değerlendirme) **Bahar, s. 45; sh. 205-210**
Davit Crystal, Dillerin Katlı – Roland Breton, Dünya Dilleri Atlası
(Review) *Spring, vol.45; pp.205-210*
- Emine YILMAZ** (Yayın Değerlendirme) **Bahar, s. 45; sh. 211-218**
Einheit und Vielfalt in der Türkischen Welt
(Review) *Spring, vol.45; pp.211-218*
- Ramazan KORKMAZ** **Yaz, s. 46; sh. 01-08**
Aytmatov Anlatılarında Aşkın Eriştirici ve Dönüştürücü Gücü
The Transporting and Transformative Power of Love in the Narratives of
Aitmatov *Summer, vol.46; pp. 01-08*

- H. Hale KÜNÜÇEN** **Yaz, s. 46; sh. 09-36**
Türk Sinemasının ‘En İyi Aşk Filmi’ “Selvi Boylum Al Yazmalım”
Filminde Yakın Çekimin Gücü
The Power of the Close-up Shot in ‘The Best Love Film’ of Turkish Cinema, “Selvi Boylum Al Yazmalım” Summer, vol.46; pp. 09-36
- Jülide AKYÜZ** **Yaz, s. 46; sh. 37-56**
Göç Yollarında; Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göç Hareketleri
Migration Movements from Caucasia to Anatolia Summer, vol.46; pp. 37-56
- Ahmet KARADOĞAN** **Yaz, s. 46; sh. 57-66**
Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Sıfat-Fiil Eki: -I
A New Participle Suffix in Turkish as Spoken in Turkey:-I Summer, vol.46; pp. 57-66
- Necati CEMALOĞLU – Abbas ERTÜRK** **Yaz, s. 46; sh. 67-86**
Öğretmen ve Okul Müdürlerinin Maruz Kaldıkları Yıldırımın Yönü
The Course of Mobbing Experienced by School Teachers and Principals Summer, vol.46; pp. 67-86
- Metin AKİS** **Yaz, s. 46; sh. 87-104**
16.Yüzyılda Ayıntab Sancağı’nda Zaviyeler ve Mali Kaynakları
Zaviye’s and Their Financial Resources in the Ayıntab Province in the 16th Century Summer, vol.46; pp. 87-104
- Tülün DEĞİRMENCİ** **Yaz, s. 46; sh. 105-132**
Osmanlı Sarayının Geçmişe Özlemi: Tercüme-i Şakâ’ikü’n-nu’ mâniye
Glorifying the Past in the Otoman Court: Tercüme-i Şakâ’ikü’n-nu’ mâniye Summer, vol.46; pp. 105-132
- Alev SINAR** **Yaz, s. 46; sh. 133-152**
Edebî Eserlerin Sadeleştirilerek Yeniden Yayımları Üzerine
Uygulamalı Bir Örnek: Nesl-i Ahîr
Nesl-i Ahîr as an Example for the Publication of Simplified Editions of Literary Texts Summer, vol.46; pp. 133-152
- Seyit Battal UĞURLU** **Yaz, s. 46; sh. 153-178**
Yenişehir’de Bir Öğle Vakti’nde Yapı, Tema ve Metafor
Structure, Theme and Metaphor in Noon-Time in Yenişehir Summer, vol.46; pp.153-178

- Hasan YÜREK** **Yaz, s. 46; sh. 179-192**
 Sihri Helâl ile Anjambman Teknikleri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma
A Comparative Study of "Sihri Helâl" and Enjambment Techniques
 Summer, vol.46; pp. 179-192
- Yaşar AYDEMİR – Halil ÇELTİK** **Yaz, s. 46; sh. 193-214**
 Redife Farklı Bir Bakış: Divan Şiirinde Ön Kafiye ve Ön Redif
A Different View of "Redif":
Pre-rhyme in otoman Divan Poetry *Summer, vol.46; pp. 193-214*
- Veysel ŞAHİN (Yayın Değerlendirme)** **Yaz, s. 46; sh. 215-218**
 İronik Yaşamda Sonsuza Yürüyen Kahraman Nasreddin Hoca
 (Review) *Summer, vol.46; pp. 215-218*
- Saime Selenga GÖKGÖZ** **Güz, s. 47; sh. 01-20**
 Finlandiye Türkleri ve Türk Hariciyesinin Siyaseti
The Finland Turks and Turkish Foreign Policy *Autumn, vol.47; pp.01-20*
- Seyfettin ERŞAHİN** **Güz, s. 47; sh. 21-44**
 Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine
On a Fıtrat's Turkestan Reform Project Inspired by the
Second Constitutional Era *Autumn, vol.47; pp.21-44*
- Cafer GARİPER – Yasemin KÜÇÜKCOŞKUN** **Güz, s. 47; sh. 45-78**
 II. Meşrutiyet Döneminde Yayımlanan *Nur Baba* Romanı ve Yarattığı Akisler
The Reactions Caused by the Publication of the Novel Nur Baba During the Second
Constitutional Era *Autumn, vol.47; pp.45-78*
- Taner ASLAN** **Güz, s. 47; sh. 79-120**
 İttihâd-i Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne
From İttihad-ı Osmani (The Committee of Ottoman Union) to İttihat ve Terakki
(The Committee of Union and Progress) *Autumn, vol.47; pp.79-120*
- Murat KOÇ** **Güz, s. 47; sh. 121-146**
 Ömer Seyfettin'in Eserlerinde II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki
The Second Constitutional Era and İttihat ve Terakki in the Works of
Ömer Seyfettin *Autumn, vol.47; pp. 121-146*

- Murat HANILÇE** **Güz, s. 47; sh. 147-166**
II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi
An Essay on the Bibliography of Memoirs on
The Second Constitutional Era *Autumn, vol.47; pp.147-166*
- Celal ASLAN** **Güz, s. 47; sh. 167-176**
Bahçe Dergisi (1908-1910)
The Bahçe Journal (1908-1910) *Autumn, vol.47; pp.167-176*
- Ülkü ELİUZ** **Güz, s. 47; sh. 177-192**
Meşrutiyete Giden Süreçte Yeni Kadın İmgesi: Fatma Makbule Leman
Woman's New Image on the Road to The Constitutional Era:
Fatma Makbule Leman *Autumn, vol.47; pp.177-192*
- Yılmaz KARADENİZ** **Güz, s. 47; sh. 193-214**
II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketleri ve Sebepleri (1906)
An Initial Experiment Preceding the Second Constitutional Era: The Iranian Constitutional
Movement and its Reasons (1906) *Autumn, vol.47; pp.193-214*
- Musa GÜMÜŞ** **Güz, s. 47; sh. 215-240**
Anayasal Meşrûti Yönetime Medha
I: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi
An Introduction to Constitutional Government:
A Full Text Analysis of the 1856 Reform Edict *Autumn, vol.47; pp.215-240*

bilig
2008 MAKALE ADI DİZİNİ
KIŞ-BAHAR-YAZ-GÜZ
(SAYILAR: 44-45-46-47)

2008 INDEX OF ARTICLES
WINTER-SPRING-SUMMER-AUTUMN
(VOLUMES: 44-45-46-47)

Türkiye Türkçesi'ndeki –miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf **Kış, s. 44; sh. 01-24 / Eyüp BACANLI**
Temporal Reference and the Turkish suffix -miş
..... *Winter, vol.44; pp.01-24 Eyüp BACANLI*

Osmanlı Kadı Mahkemesi'ndeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?
..... **Kış, s. 44; sh. 25-44/Hülya TAŞ**
What the Role ofg the “Şühûdü'l-Hâl” in the Otoman Kadı Court.....
..... *Winter, vol.44; pp.25-44/ Hülya TAŞ*

Türkiye'de Kır Konutları ve Eklentileri üzerine Bir Araştırma:
Alaşehir Örneği **Kış, s. 44; sh. 45-62 Mehmet KARAKUYU**
Research on Houses and Outhouses in the Rural Settlements of Turkey: The Case of the Alasehir District *Winter, vol.44; pp.45-62/ Mehmet KARAKUYU*

Kinayenin Belâgat Kitaplarındaki Seyri ve onu Yeniden Anlama ve Sunma Denemesi **Kış, s. 44; sh. 63-88 / Menderes COŞKUN**
The Journey of Kinaye in Boks of Rhetoric and an Attempt to Re-Perceive and Re-Present It *Winter, vol.44; pp.63-88/ Menderes COŞKUN*

Türkçe'de Kalıp Sözcükler **Kış, s. 44; sh. 89-110 / Hürriyet GÖKDAYI**
Formulaic Expressions in Turkish *Winter, vol.44; pp.89-110 / Hürriyet GÖKDAYI*

Osmanlı Toplumunda Şartlı Boşanma Hadisesi: XVII. Yüzyıl Erzurum'undan Bir Vak'a **Kış, s. 44; sh. 111-122 Bilgehan PAMUK**
Conditional Divorce in Otoman Society: A Case Seventeenth-Century Erzurum
..... *Winter, vol.44; pp.111-122 Bilgehan PAMUK*

Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerilerine İlişkin Görüşleri
..... **Kış, s. 44; sh. 123-142 Zuhâl ÇUBUKÇU- Pınar GİRMEN**
Teachers' Opinions on their Classroom Management Skills ..
..... *Winter, vol.44; pp.123-142 Zuhâl ÇUBUKÇU- Pınar GİRMEN*

- Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)**
..... **Kış, s. 44; sh. 143-172 İsmail ÇİFTÇİOĞLU**
The Scholarly and Cultural Bridge Between Central Asia and Anatolia (from the 11th to the 16th Century) *Winter, vol.44; pp.143-172 İsmail ÇİFTÇİOĞLU*
- Lutpulla Mutellip'in Hayatı, Sanatı ve Eserleri**.....
..... **Kış, s. 44; sh. 173-194 Lokman BARAN**
The Life, Art and Work of Lutpulla Mutellip
..... *Winter, vol.44; pp.173-194 Lokman BARAN*
- Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar**
..... **Kış, s. 44; sh. 195-210 / Tilla Deniz BAYKUZU**
The Lost Boks of Hsiung-nus and the Sutras
..... *Winter, vol.44; pp.195-210/ Tilla Deniz BAYKUZU*
- Rus Klasiklerinde Türkçe Sözcükler (Yayın Tanıtım)**.....
..... **Kış, s. 44; sh. 211-214 / Vedat KARTALCIK**
Review *Winter, vol.44; pp.211-214/ Vedat KARTALCIK*
- Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı** **Bahar, s. 45; sh. 01-22 Ali DUymAZ**
The Concept of the External Spirit in Turkish Folklore..
..... *Spring, vol.45; pp.01-22 Ali DUymAZ*
- Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)**
..... **Bahar, s. 45; sh. 23-44 Önder DUMAN**
Turkish Emgration from Romania to Turkey During The Presidency of Atatürk (1923-1938) *Spring, vol.45; pp.23-44/ Önder DUMAN*
- Kırım Savaş Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)** **Bahar, s. 45; sh. 45-72 Hilmi BAYRAKTAR**
Nogay Settlement in the City of Adana Following the Crimean War (1859-1861) *Spring, vol.45; pp.45-72 Hilmi BAYRAKTAR*
- Saruhan Sancağı'nda Temettuat Tahriri**
..... **Bahar, s. 45; sh. 73-90 Ertan GÖKMEN**
Dividend Registers in the Sandjack of Saruhan
..... *Spring, vol.45; pp.73-90/ Ertan GÖKMEN*
- Tonyukuk Yazıtındaki Problemler Üzerine**.....
..... **Bahar, s. 45; sh. 91-102 Erhan AYDIN**
On A Problematic Sentence in the Tonyukuk Inscription
..... *Spring, vol.45; pp.91-102 Erhan AYDIN*

- Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği**.....
 Bahar, s. 45; sh. 103-130 Fatih ÜNAL
The Burial Ceremony and the Tradition of Meal Offering
Of Kazakh Turks Spring, vol.45; pp.103-130/ Fatih ÜNAL
- Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme**.....
 Bahar, s. 45; sh. 131-146 Kerim DEMİRCİ
An Overview on Grammaticalisation Spring, vol.45; pp.131-146/ Kerim DEMİRCİ
- Eğitimde İletişimde Mükemmellik Arayışı: IQ, EQ, SQ Zekaları ve İşlevleri**.....
 Bahar, s. 45; sh. 147-164 Nilay Başok YURDAKUL-Müjde Ker DİNCER-
 Z.Beril Vural AKINCI
Searching for Excellence in Educational Communication: The Role of IQ, EQ and SQ.....
 Spring, vol.45; pp.147-164 Nilay Başok YURDAKUL-Müjde Ker DİNCER-
 Z.Beril Vural AKINCI
- XV-XVI. Asırlarda Akşehir Kent Merkezinin Nüfus Yapısı**.....
 Bahar, s. 45; sh. 165-198 Doğan YÖRÜK
The Demographic Structure of the Town Center of Akşehir During the 15th and 16th
Centuries..... Spring, vol.45; pp.165-198 / Doğan YÖRÜK
- Galata Bankerleri Cilt 1-2**.....
 (Yayın Değerlendirme)..... Bahar, s. 45; sh. 199-204 / Fatih TEMİZEL
 (Review) Spring, vol.45; pp.199-04/ Fatih TEMİZEL
- Davit Crystal, Dillerin Katli – Roland Breton, Dünya Dilleri Atlası**.....
 (Yayın Değerlendirme)..... Bahar, s. 45; sh. 205-210 / Mehmet AYDIN
 (Review) Spring, vol.45; pp.205-210/ Mehmet AYDIN
- Einheit und Vielfalt in der Türkischen Welt** (Yayın Değerlendirme).....
 Bahar, s. 45; sh. 211-218 / Emine YILMAZ
 (Review) Spring, vol.45; pp.211-218/ Emine YILMAZ
- Aytmatov Anlatılarında Aşkın Eriştirici ve Dönüştürücü Gücü**.....
 Yaz, s. 46; sh. 01-08 Ramazan KORKMAZ
The Transporting and Transformative Power of Love in the Narratives of
Aitmatov Summer, vol.46; pp. 01-08 Ramazan KORKMAZ
- Türk Sinemasının ‘En İyi Aşk Filmi’ “Selvi Boylum Al Yazmalım” Filminde Yakın Çekimin Gücü**.....
 Yaz, s. 46; sh. 09-36 H. Hale KÜNÜÇEN
The Power of the Close-up Shot in ‘The Best Love Film’ of Turkish Cinema, “Selvi Boylum
Al Yazmalım” Summer, vol.46; pp. 09-36 H. Hale KÜNÜÇEN

- Göç Yollarında; Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göç Hareketleri**
..... **Yaz, s. 46; sh. 37-56 / Jülide AKYÜZ**
Migration Movements from Caucasia to Anatolia
..... *Summer, vol.46; pp. 37-56/ Jülide AKYÜZ*
- Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Sıfat-Fiil Eki: -I**.....
..... **Yaz, s. 46; sh. 57-66 Ahmet KARADOĞAN**
A New Participle Suffix in Turkish as Spoken in Turkey:-I
..... *Summer, vol.46; pp. 57-66 Ahmet KARADOĞAN*
- Öğretmen ve Okul Müdürlerinin Maruz Kaldıkları Yıldırmanın Yönü**
..... **Yaz, s. 46; sh. 67-86 Necati CEMALOĞLU – Abbas ERTÜRK**
The Course of Mobbing Experienced by School Teachers and Principals
..... *Summer, vol.46; pp. 67-86 Necati CEMALOĞLU – Abbas ERTÜRK*
- 16.Yüzyılda Ayıntab Sancağı'nda Zaviyeler ve Mali Kaynakları**
..... **Yaz, s. 46; sh. 87-104 Metin AKİS**
Zaviye's and Their Financial Resources in the Ayıntab Province in the 16th
Century *Summer, vol.46; pp. 87-104/ Metin AKİS*
- Osmanlı Sarayının Geçmiş Özlemi: Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye**.....
..... **Yaz, s. 46; sh. 105-132 Tülün DEĞİRMENCİ**
Glorifying the Past in the Otoman Court: Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye
..... *Summer, vol.46; pp. 105-132 Tülün DEĞİRMENCİ*
- Edebî Eserlerin Sadeleştirilerek Yeniden Yayımı Üzerine Uygulamalı**
Bir Örnek: Nesl-i Ahîr **Yaz, s. 46; sh. 133-152 Alev SINAR**
Nesl-i Ahîr as an Example for the Publication of Simplified Editions of
Literary Texts *Summer, vol.46; pp. 133-152 Alev SINAR*
- Yenişehir'de Bir Öğle Vakti'nde Yapı, Tema ve Metafor**
..... **Yaz, s. 46; sh. 153-178 Seyit Battal UĞURLU**
Structure, Theme and Metaphor in Noon-Time in Yenişehir
..... *Summer, vol.46; pp.153-178 / Seyit Battal UĞURLU*
- Sıhr-i Helâl ile Anjambman Teknikleri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma**
..... **Yaz, s. 46; sh. 179-192 Hasan YÜREK**
A Comparative Study of "Sıhr-i Helâl" and Enjambment
Techniques *Summer, vol.46; pp. 179-192 Hasan YÜREK*
- Redife Farklı Bir Bakış: Divan Şiirinde Ön Kafiye ve Ön Redif**
..... **Yaz, s. 46; sh. 193-214 Yaşar AYDEMİR – Halil ÇELTİK**
A Different View of "Redif": Pre-rhyme in otoman Divan Poetry
..... *Summer, vol.46; pp. 193-214 Yaşar AYDEMİR – Halil ÇELTİK*

- İronik Yaşamda Sonsuza Yürüyen Kahraman Nasreddin Hoca**
 (Yayın Değerlendirme) **Yaz, s. 46; sh. 215-218 Veysel ŞAHİN**
 (Review) *Summer, vol.46; pp. 215-218 Veysel ŞAHİN*
- Finlandiye Türkleri ve Türk Hariciyesinin Siyaseti**
 Güz, s. 47; sh. 01-20 Saime Selenga GÖKGÖZ
The Finland Turks and Turkish Foreign Policy
 Autumn, vol.47; pp.01-20 Saime Selenga GÖKGÖZ
- Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine**
 Güz, s. 47; sh. 21-44 Seyfettin ERŞAHİN
On a Fıtrat's Turkestan Reform Project Inspired by the
Second Constitutional Era *Autumn, vol.47; pp.21-44 Seyfettin ERŞAHİN*
- II. Meşrutiyet Döneminde Yayımlanan Nur Baba Romanı ve Yarattığı Akisler**
 Güz, s. 47; sh. 45-78 Cafer GARİPER – Yasemin KÜÇÜKCOŞKUN
The Reactions Caused by the Publication of the Novel Nur Baba During the Second
Constitutional Era
 Autumn, vol.47; pp.45-78 Cafer GARİPER – Yasemin KÜÇÜKCOŞKUN
- İttihâd-i Osmani'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne**
 Güz, s. 47; sh. 79-120 Taner ASLAN
From İttihad-ı Osmani (The Committee of Otoman Union) to İttihat ve Terakki
(The Committee of Union and Progress) *Autumn, vol.47; pp.79-120 Taner ASLAN*
- Ömer Seyfettin'in Eserlerinde II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki**
 Güz, s. 47; sh. 121-146 Murat KOÇ
The Second Constitutional Era and İttihat ve Terakki in the Works of
Ömer Seyfettin *Autumn, vol.47; pp. 121-146 Murat KOÇ*
- II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi**
 Güz, s. 47; sh. 147-166 Murat HANİLÇE
An Essay on the Bibliography of Memoirs on The Second
Constitutional Era *Autumn, vol.47; pp.147-166 Murat HANİLÇE*
- Bahçe Dergisi (1908-1910)** **Güz, s. 47; sh. 167-176 Celal ASLAN**
The Bahçe Journal (1908-1910) *Autumn, vol.47; pp.167-176 Celal ASLAN*
- Meşrutiyete Giden Süreçte Yeni Kadın İmgesi: Fatma Makbule Leman**
 Güz, s. 47; sh. 177-192 Ülkü ELİUZ
Woman's New Image on the Road to The Constitutional Era:
Fatma Makbule Leman *Autumn, vol.47; pp.177-192 Ülkü ELİUZ*

II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketleri ve Sebepleri (1906).....

..... **Güz, s. 47; sh. 193-214 Yılmaz KARADENİZ**

An Initial Experiment Preceding the Second Constitutional Era: The Iranian Constitutional Movement and its Reasons (1906)Autumn, vol.47; pp.193-214 Yılmaz KARADENİZ

Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin

İncelemesi Güz, s. 47; sh. 215-240 Musa GÜMÜŞ

An Introduction to Constitutional Government: A Full Text Analysis

of the 1856 Reform Edict Autumn, vol.47; pp.215-240 Musa GÜMÜŞ

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihi ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihi ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle

birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyet Başkanlığı*na devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulu nun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

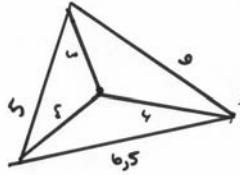
- 1. Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Aday makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
- 2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta (e-mail) adresi belirtilmelidir.
- 3. Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
- 4. Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+*eğik* harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
- 5. Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

- 6. Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Şekil 1. Birinci öğrenci tarafından oluşturulan şekil.

- 7. Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

- 8. Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içerde, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda"

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926)" (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

- 9. Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî* 1893. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazların Gnderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğr ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıtıcı hiçbir bilgi olmamak üzere) üç nüsha olarak, disket veya yazılabilir diskıyla birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editrlüğü
Taşknt Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 215 22 06
Faks: (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles forwarded for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Evaluation of Articles

Articles forwarded to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final

decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Writing Rules

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

1. **Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
2. **Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, his/her contact and e-mail addresses should also be specified.
3. **Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
4. **Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should be 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.

5. Section Headings: Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics below the table number, aligned to the left, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları*

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Table 2: *Teachers' appointment rates depending on the schools graduated from*

Appointment	Type of high school finished										Total	
	GL		AL		VL		OL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Appointed	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Not appointed	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Total	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

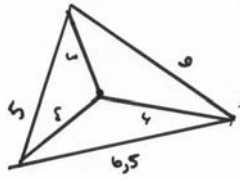

Figure 1. Figure drawn by student 1.

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. (one-third of article) Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. **Indicating sources:** Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue"

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926)" (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

How to Forward Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a floppy disk or compact disc, to **bilig** at the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach **bilig** not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06490 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: +9 (0312) 215 22 06

Fax: +9 (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr